

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS
SERIES HISTORICA LVII.

TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

XIII.

A Debreceni Egyetem
Történelmi Intézetének kiadványa

Szerkesztette:

Velkey Ferenc

DE Debrecen 2005.

ISSN szám: 1217-4602

Történeti Tanulmányok

ISSN szám: 1786-9846

Acta Univ. Debr.
Series Historica

Felelős kiadó: dr. Nagy János

Technikai szerkesztés: Forisek Péter

A borítót tervezte: Szilágyi Imre grafikusművész

Készült a Debreceni Egyetem Könyvtárának
sokszorosító üzemében 300 példányban
Terjedelme: 21 B/5 ív

Tartalom

ERŐS VILMOS: Egyedi-egyetemes történetírás. (Megjegyzések Ernst Breisach könyvéhez.)	7
NAGY VINCE RÓBERT: Az őstörténet megítélése Yrjö-Koskinen történetírásban a „Tiedot Suomen suwun muinaisuudesta” munkája alapján	27
FÜLÖP TAMÁS: A „nemzetvétség” percepciójától a „nemzeti fiataltság” kinyilatkoztatásáig – A magyar nemzet életkorának meghatározása és funkciója gróf Széchenyi István történetiszemléletében.....	51
VELKEY FERENC: „a’ la Talleyrand játszottam [?]” Széchenyi István önértékelő dilemmája 1848 márciusában.....	73
SZENDREI LÁSZLÓ: Asbóth János Magyar conservatív politika c. munkájának kialakulási közege és sajtóvisszhangja	97
BODNÁR ERZSÉBET: Orosz-osztrák együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben a 18. században és a 19. század első felében	119
DEMETER GÁBOR: Bolgár kísérletek az elszigetelődés elkerülésére a második Balkán-háború előestéjén.....	135
PÜSKI LEVENTE: Festetics Sándor, a „nyilas gróf” politikai pályája	157
SZERAFINNÉ SZABOLCSI ÁGNES: Szabolcs vármegye és Nyíregyháza a Horthy-korszakban: kulturális élet – könyvtári környezet.....	169
SZOMBAT TAMÁS: A Magyar Néphadsereg és a debreceni forradalmi események 1956-ban	193
MUDRÁK JÓZSEF: A debreceni Tudományegyetem Történelmi Intézetének (Szemináriumának) rövid története 1914-1949	215
KEREPESZKI RÓBERT: Balkanológiai program a Debreceni Egyetemen a 20. század első felében.....	229

Contents

VILMOS ERŐS: A unique world-history writing. (Commentaries on Ernst Breisach's book).....	7
VINCE RÓBERT NAGY: The thought of finnish ancient history in Yrjö-Koskinen's thesis for doctor degree: „Tiedot suomen-suwun muinaisuudesta”.....	27
TAMÁS FÜLÖP: From the perception of the „aged nation” to the manifestation of the „nation's youth” The definition of the age of the Hungarian nation and its function in the historical view of István Széchenyi	51
FERENC VELKEY: „I was playing a' la Talleyrand [?]” István Széchenyi's self-evaluating dilemma in March 1848.....	73
LÁSZLÓ SZENDREI: The conditions of publication, and the reception of János Asbóth's Hungarian conservative politics in contemporary press	97
ERZSÉBET BODNÁR: Russian-Austrian cooperation and rivalry in relation to the Eastern Question in the 18th century and in the first half of the 19th century.....	119
GÁBOR DEMETER: Bulgarian Attempts on Avoiding Isolation on the Eve of the Second Balkan War	135
LEVENTE PÜSKI: The political career of Sándor Festetics, the „Arrow-Crossed count”	157
ÁGNES SZABOLCSI, SZERAFINNÉ: County Szabolcs and Nyíregyháza in the Horthy-period: cultural life – library environment	169
TAMÁS SZOMBAT: The Hungarian People's Army and the 1956 Revolution in Debrecen.....	193
JÓZSEF MUDRÁK: A short history of the Department of History at the Hungarian Royal University in Debrecen between 1914 and 1949	215
RÓBERT KEREPESZKI: Balkanological programme at the University of Debrecen in the first half of the 20th century	229

Erős Vilmos

**Egyedi-egyetemes történetírás.
(Megjegyzések Ernst Breisach könyvéhez.)¹**

Tanulmányomban Ernst Breisach historiográfiájának legfontosabb gondolatait, illetve – ehhez szorosan kapcsolódó – „differentia specifica”-it vizsgálom. Itt természetesen a nagy vállalkozásnak csak néhány – általam legfontosabbnak vélt – elemét villanthatom fel; úgy gondolom azonban, hogy ez Breisach törekvéseinek érzékeltetéséhez, és a szakmai-oktatói tanulságok megfogalmazásához bőven elegendő lesz. Az ilyen típusú elemző ismertetésekben a szerzők rövid áttekintést szoktak adni a kérdéskörrel kapcsolatos korábbi irodalomról. Jómagam két korábbi cikkemben már megtettem ezt,² ezért a jelen írásban – nem kívánván ismételni önmagamat – erről lemondanék. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy korábbi áttekintéseim ne szorulnának bővítésre, esetlegesen teljes átdolgozásra; mindezt azonban nem ebben a tanulmányban szeretném elvégezni. A korábbi két cikk utalásaihoz ezúttal csak azt szeretném hozzáfűzni, hogy az itt ismertetendő historiográfiai összefoglalásnak is vannak némelyest magyar előzményei. Ezek persze inkább az újkori historiográfia történetére összpontosítanak, ráadásul azt polémikusan, egy elavultabb s így meghaladandó fokot jelentő „polgári” történetírásként mutatják be, amihez képest a mérce, az igazságot megfogalmazó marxista történetírás.³ Vannak azonban olyanok is, melyek egy bizonyos időszak/irányzat historiográfiai törekvéseit dolgozzák fel, s ezekben kevésbé vagy egyáltalán nem üt át a jelzett pozícióból támadó polémikus él.⁴ Találhatók azután olyan jellegű összefoglalások a korábbi magyar

¹ Ernst BREISACH: *Historiográfia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 468.

² Vö. ERŐS Vilmos: Gunst Péter: A magyar történetírás története. *BUKSZ*, 1996/3. 334-336.; ERŐS Vilmos: Mit jelent a történetírás-történet és miért írunk ilyent? *Aetas*, 2000/4. 142-147.

³ Vö. KOVÁCS Endre: *A mai polgári történetírás*. Budapest, 1962.; LÉDERER Emma: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Budapest, 1969.; ELEKES Lajos: *A történelem felfogása korunk polgári tudományában*. Budapest, 1975.

⁴ R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban. I-II*. Budapest, 1973; Georg G. IGGERS: *A német historizmus*. Budapest, 1988; újabban GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000; Gérard NOIRIEL: *A történetírás „válsága”*.

szakirodalomban, melyek – Breisach könyvével összhangban – főként egyetemi, főiskolai oktatás segédleteként készültek, s a historiográfia teljes történetét mutatják be egészen a görög kezdetektől napjainkig.⁵ E jegyzetek azonban már technikai, akár helyesírási szempontból is minősíthetetlenek, sőt szégyenletesek, s már ezért sem lehet az egyetemisták kezébe adni, mert ez önmagában a tanulmányozandó tárgy lejárátását jelentené. Nem szólva tartalmukról, melyek vagy mindenféle szempont szerinti adathalmazt, „telefonkönyv”-et adnak; vagy – hasonlóan a jelzett „irányadó” művekhez – polémikus élel, valamiféle naiv, mondhatnánk házilag fabrikált „történetfilozófia” jegyében bírálják és rendezik el tárgyukat. Summa: a legfőbb ideje volt egy valóban korszerű, európai mércét érvényesítő és a tudományág komolyságát reprezentáló historiográfiai összefoglaló „magyarításának” már csak azért is, mert – mint ez a jelzett összefoglalásból szintén kitűnik⁶ – ilyennel fölös számmal rendelkezünk.⁷

A chicagói egyetemen tanító szerző az európai, kitüntetetten nyugat-európai történetírás kialakulását és „fejlődésének”, kibontakozásának legfontosabb korszakait, illetve tendenciáit vázolja fel:⁸ A görög-római történetírástól kezdve

(Elméletek, irányzatok és viták a történelemtől tudománnyá válásától napjainkig.) Budapest, 2001.

⁵ Vö. KRISTON Pál: *A történetírás története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.; Dr (!) CZAKÓ Kálmán: *A történetírás fejlődés*. (Házi könyvtárban a 10. változatlan utányomás található.) Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.

⁶ Vö. ERŐS 2000.

⁷ A magyar nyelven megjelent történetírás-történeti áttekintések közül még Robin Georg COLLINGWOOD (vö. *A történelem eszméje*. Bp., 1987.) művének történeti összefoglaló részére utalnék. Itt az angol filozófus áttekintést ad szintén a görög történetírástól a saját koráig tartó folyamatokról. Kissé Croce szintézisére hajazva azonban művében a középpontban a történetfilozófia, ezen belül is a hegelianizmus (Vico, Hegel, Croce) reprezentánsai állnak. Ezért, bár a stúdiomhoz alapvetőek, annak természetesen csak egy részét alkothatják.

⁸ Itt szeretnék mindjárt utalni Breisach könyvének/gondolatainak egyik kulcsmomentumára, melyet a jelen kiadás Előszavában fejt ki. Eszerint egy ilyen jellegű historiográfiai összefoglaló megírásának egyik fő indokát az adja, hogy a történészek nagy része – különösen a 20. század második felében, illetve annak 21.századba történő fordulóján – bár előszeretettel beszélnek, mondjuk a történettudomány kríziséről, a paradigmák válságáról stb., fel sem merül bennük – jóllehet hivatásuk erre ösztökélné őket –, hogy mindezt történeti alapon, egy szélesebb történeti horizont birtokában tegyék meg; azaz a „történettudományt” annak történetiségében vegyék szemügyre. Holott – tehetjük hozzá – például a paradigmák válságának mibenlétéhez talán azt is tisztázni kellene, hogy egyáltalán empirice mi bizonyult paradigmának a történetírás/tudomány fejlődésében. De ugyanez érvényes a történelem tudományos jellegével kapcsolatos vitákra is: az ez ügyben hevesen disputálók gyakran elfelejtik, hogy a történészeknek (éppen neki), mielőtt ez ügyben nyilatkozik, ennek történetiségét, történeti alakulását is figyelembe kellene venni. Sőt, lehet, hogy éppen ez a legfontosabb, amivel hozzá tud járulni a történettudomány mibenlétével kapcsolatos kérdések tisztázásához.

„A 20.század végén azonban – olvashatjuk Breisach könyvének előszavában – , mikor oly sokat beszélnek a történettudomány válságáról, a történészek pedig újabb és újabb elméletekkel állnak elő a történetírás igazolására, és hogy megvédelmezhessek tudományterületüket más

a középkori keresztény történetíráson, valamint mondjuk a reneszánsz és a reformáció, illetve a 16. században felbukkanó erudita irányzatokon és – mondhatnánk – burjánozni kezdő történetfilozófiai interpretációkon keresztül egészen a „modern” történettudomány felemelkedéséig. Utóbbin természetesen a 19. században kibontakozó, ún. professzionális történetírást, illetve a huszadik században felbukkanó „szcientista” történetírói iskolákat értve. Breisach azonban nem csak ezekkel foglalkozik, hanem behatóan és részletesen elemzi pl. a marxizmust, illetve – művének korábbi fejezeteihez hasonlóan – a különböző történetfilozófiai irányzatokat, történetelméleteket is, benne a pozitívizmussal, a századfordulón kibontakozó ismeretelméleti vitákkal (egészen a posztmodernig elhúzódóan), illetve átfogó történetfilozófiai víziókkal, Spenglerrel és Toynbee-val zárva a sort. Nem feledkezik meg természetesen az amerikai történetírás bemutatásáról sem, tekintve, hogy – sejtésem szerint – mondanivalója kifejtésének egyik apropója az amerikai egyetemistáknak tartott előadássorozata volt. Nemigen vádolható azonban valamiféle a történetírás „nemzeti látószögé”-t erőltetni kívánó szemlélettel, mivel – amennyiben nemzeti keretekben rendezi el mondanivalóját – kitér az angol, francia, német, sőt alkalmasint az olasz történetírás felelevenítésére is. Európa többi részének – pl. Kelet Európának – historiográfiája⁹ alapvetően nem foglalkoztatja a szerzőt, s nem tartja érdeminek az Európán kívüli történetírás bemutatását sem. Felfogását konzekvensnek (még ha esetlegesen vitathatónak is) tarthatjuk, Breisach ugyanis meggyőzően érvel amellett, hogy a történetírás par excellence európai (pl. történetfilozófia is alapvetően csak itt van), kitüntetetten nyugat-európai találmány.

A kérdés, amely Breisach könyvével kapcsolatban szinte automatikusan felvetődik: lehet-e egyetemi oktatás céljából felhasználni, azaz betölti-e azt az űrt, amit az említett szintézisek sajnálatos módon nem voltak képesek megtenni?

A kérdést egy árnyaltabb igennel és nemmel válaszolhatjuk meg. Igen a válasz annyiban, hogy Breisach könyve valóban hatalmas anyagmennyiséget mozgat meg, s joggal mondható, hogy a történetírás történetének szinte minden reprezentánsáról (beleértve az egyes intézményeket, irányzatokat is) említés

diszciplínák hódításaitól, egy átfogó historiográfiai mű hiánya már több mint kellemetlenség. Azt eredményezi ugyanis, hogy a történelem természetét és elméletét illetően még a történészek is ad hoc ítéletet hoznak, melyek – s éppen ez a sors valódi ironiája – a történetírást nem annak *történetiségében* (Az én kiemelésem – E.V.) szemlélik.” (I. m. 9.)

⁹ Szerző Kelet-Európa/Közép-Európa történetírására két ízben utal, mindkétszer marginálisan. Egyrészt a középkori történetírást elemző fejezetekben, ahol a krónika európai példái között megemlíti Cosmast, a lengyel krónikákat (ezek persze geszták), illetve az orosz történetírást, majd a Nestor krónikát. Másodízben a huszadik századi marxista történetírás elfajzását analizálva utal Pokrovszkijra, illetve a szovjet és a kelet európai szatellita államok historiográfiájára, érintve röviden Lukács Györgyöt is.

történik a műben, tehát az enciklopédikus kívánalmaknak messzemenően eleget tesz a szerző. Ráadásul mindezt alkalmasint kitűnő szemléltető eszközökkel teszi. Ezek közül mindenekelőtt a különböző történészek, de főként történetfilozófusok nézeteit (pontosabban rendszerük vezérfogalmait) összefoglaló táblázatokat emelném ki. E táblázatok Polübiosszal kezdődnek s Szent Ágostonon, Joachimus de Fiore-n, Bacon-on, Vico-n, Comte-on, Marx-on keresztül egészen Spenglerig és Toynbee-ig húzódnak. De van közöttük olyan is, amely a 19. század nagy európai s általában igen nehezen áttekinthető német, francia és angol forrásgyűjteményeket sűríti egybe.¹⁰ E táblázatok valóban jelentős mértékben megkönnyítik az egyetemi előadók (s így a vizsgára készülők) dolgát, hiszen elég felvázolni/felidézni a kulcsfogalmakat, a skémát és a mögöttük meghúzódó gondolati tartalmat. Az egyes fogalmak pontosítása, bővítése, más területekre való kiterjesztése (a forrásgyűjtemények esetében egyáltalán a kvantitás érzékeltetése) azután e táblázatok segítségével történhet, ami a későbbi felidézést, a rendszer összerakását is nagyban elősegítheti. Ráadásul e rendszerek/táblázatok sok tekintetben egymásra is vonatkoznak, tehát egyfajta egymásutániségben történő bemutatásuk az egész anyag, az egész folyamat áttekintését is nagyban elősegítheti.¹¹

Breisach könyvéről mégis azt kell mondanunk, hogy jelen formájában egyetemi oktatás céljára kizárólag tanári, előadói segítséggel használható. Legfőbb gond ugyanis a szintézissel, hogy hiányzik belőle egy többé-kevésbé áttekinthető rendszer (és ehhez kapcsolódó fogalmi apparátus), amire azért az egyetemistáknak, illetve a kérdéskörrel először találkozónak feltétlenül szükségük van. Állításom igazolására leginkább az újkori a modern történetírással kapcsolatos fejezeteket hoznám fel, hozzávetőlegesen a 12. fejezettől kezdődő részeket. (Már csak azért is, mert jelen sorok írója inkább ezzel kapcsolatban rendelkezik oktatói tapasztalatokkal, illetve szélesebb olvasottsággal.)

Breisach itt mindenekelőtt a 16-18. századi folyamatokról ír, benne a reneszánsz és a reformáció által hozott fordulatról, majd a 18. századról, mely egy új történetírás elvei/mintái keresésének epochája lenne. Erre lenne három nemzeti

¹⁰ Vö. a 273. oldalon található összefoglalás.

¹¹ Egy példa minderre a történelemnek a filozófusok által kedvelt háromosztatú felosztása, már Polübiosznál, de különösen Joachimus de Fiore-nál, Vico-nál, Hegelnél és mondjuk Comte-nál. Itt nagyban kvadrálhatnak a felosztások alapjául szolgáló hármasegységek, pl. Comte vallási-metafizikai-pozitív stádium elmélete majdhogynem inverziója Vico istenek, hősök, emberek kora osztatának. Az összefüggés alapjául szolgáló racionalizációs folyamat megítélése, ellenkező előjelű értékelése ugyanakkor kiadja a rendszerek mögött meghúzódó, diametrálisan ellentétes gondolati tartalmat. Jelen esetben történetesen a pozitívizmus és szellemtörténet radikálisan szembenálló kiinduló pozícióját. Ezeknek táblázatok alapján történő egybevetetősége – amire a könyv lehetőséget ad – egyenesen didaktikai bravúrnak számít.

válasz a brit történetírás (Gibbon, Hume, Robertson), a német felvilágosodás, majd a születőben lévő amerikai történetírás minderre adott reakciója. Meggyőződésem és tapasztalatom szerint mindegyik esetben – különösen, ha a könyvben tárgyalt egyéb alfejezeteket is görcső alá vesszük – a fenti címszavak alapján lehetetlen az egyetemisták számára elrendezni az anyagot (a felvetett témaköröket önállóan nem tudom „tétel”-ként megfogalmazni). De különösen és hatványozottan igaz mindez a történet további részére, azaz a 19-20. századi, a modern történettudomány felemelkedése, kialakulása szempontjából kulcsfontosságú fejezetekre. Itt ugyanis még inkább olyan fejezetcímek találhatók – mint pl. „A történészek, mint a haladás és nemzet teoretikusai I.”, „A történészek, mint a haladás és a nemzet teoretikusai II”, „Első bevezető megjegyzés a modern történetíráshoz (1860-1914)”, „A történészek találkozása a tömegekkel”, „Második bevezető megjegyzés a modern történetíráshoz (1914 után)”, „A pánökonomista modell elhalványulása”, „A tudományos történetírás két új keletű szemlélete”, „Két nemzeti történetírás újraértelmezése” – melyek – per se nem lehetnek előadói témakörök, vagy vizsgatételek, illetve bizonyos esetekben csak a neveltségesség vagy értelmetlenség stigmáját kockáztatva.¹²

Mi lehetne a megoldás a problémára? (Jelen sorok szerzője ismét csak oktatói tapasztalatára támaszkodva fejt ki az itt következőket, de álláspontomat végeredményben mégiscsak sikeres historiográfiai összefoglalók is alátámasztják.¹³)

Az egyik szempont az lehetne, hogy az egyes nemzetek történetírása szerint rendeznénk el a mondanivalót. (Az már bizonyosan értelmes kérdés egy vizsgán, hogy a német történetírás/historizmus a 19. században.) E szempont felvetése már csak azért is releváns, mert ezt Breisach itt-ott maga is alkalmazza (V. ö. a „Három nemzeti válasz”, vagy a „Két nemzeti történetírás újraértelmezése” című fejezetek¹⁴). Ez az elrendezés ráadásul abból a szemszögből is tartható (s ez túlmutat a nemzeti látószög keretein), hogy a 19. századi történetírás paradigmájaként megfogalmazható „professzionális” történetírás programját, az un. rankei típusú történettudományt, a németek valósították meg először és teljes apparátussal. A 19. századi német történetírás egységes keretekben való tárgyalása mindezen felül (tehát a professzionalizmus fogalmának tisztázásán és mondjuk a pozitívizmushoz való viszonyának tárgyalásán kívül) lehetőséget adna egyéb kérdéskörök, így a historizmus (Hegel, Humboldt, Fichte, Schleiermacher), antihistorizmus (Nietzsche) vagy a század utolsó harmadában a külön-

¹² Vö. *I. m.* 235., 255., 275., 310., 330., 357., 346. és 386.

¹³ Vö. Christian SIMON: *Historiographie*. Eine Einführung. Stuttgart, 1996. [Erről ismertetésem: A historiográfia legújabb szintézise. *Klió*, 2000/1. 25-32.]

¹⁴ Vö. *i. m.* 222-234. és 386-403.

böző résztudományok kialakulásának, s főként a Lamprecht-vita felvetésére is.¹⁵

Hogy ebben a formájában – s most didaktikus szempontról beszélek – mennyire megkérdőjelezhető Breisach felosztása, elrendezése, azt tanúsítja az amerikai történetírás bemutatása is. A kérdés már csak azért is alapvető, mert – mint szó esett róla – Breisach ezt bizonyos esetekben nemzeti keretek között, sajátos amerikai problémaként tárgyalja, tehát itt igazán elvárható lenne egy összefüggő kép kialakítása a teljes amerikai történetírásról. Középpontba állítva természetesen a huszadik századot, hiszen ebben az időszakban vált a világ egyik vezető történetírásává, s ekkor fogalmazott és valósított meg egy olyan új paradigmát, a „tudományos” történetírás mintáját, amely példaképként szolgált immár az európai történetírás számára is. De legalábbis párhuzamos volt annak a történettudomány modernizálását elvégezni kívánó törekvéseivel.

Ehhez képest Breisach összefoglalásában kapunk egy ízelítőt az amerikai történetírás megszületéséről a 201-205. oldalakon, majd a 231-234. oldalon. Azután felvázolja az amerikai New History születését a 320-325. oldalakon, és szintén erről értekezik (főként ennek progresszív változatáról) a 370-378. oldalakon, majd a háború utáni folyamatokról (új konszenzus, kritikai liberális történetírás, New Left) a 394-403. oldalakon. Azután érintőlegesen a „Tudományos történetírás két újkeletű szemlélete” című fejezetben Fogelről, a kliometriáról, illetve Eriksonról és a psychohistoryról is. Ráadásul van még egy – véleményem szerint szintén szerencsétlenül beillesztett – alfejezet Becker és Beard relativisztikus nézeteiről a történeti metodológia filozófiai vitáit összefoglaló – egyébként magas színvonalú – fejezetben is.¹⁶

Úgy gondolom, hogy ebben az esetben nyugodtan lehetne egy összefüggő képet felvázolni az amerikai történetírás fejlődéséről egészen máig. (A kezdeti két időszakot a magam részéről el is hagynám; az amerikaiakon kívül mások számára ez kevésbé érdekes.) Több amerikai historiográfia összefoglaló felfogásával összecsengően ugyanis 4 nagyobb fejlődési korszak egymásutánjában lehetne bemutatni az amerikai történetírás fejlődését: a 19. század a professzionális és a konszenzus időszaka; alapvetően ennek modernizálására irányuló törekvés a New History (és az ezzel lényegében megegyező progresszív történetírás); az ötvenes évek az új konszenzus időszaka a kritikai liberális történetírással színezve; míg a hatvanas évek a szintén az amerikai történelem konfliktusosságára összpontosító New Left érája.¹⁷ Ez utóbbi korszakban történik meg

¹⁵ Vö. ehhez még a 19. sz. lábjegyzet.

¹⁶ Vö. *i. m.* 338-340.

¹⁷ John HIGHAM-Felix GILBERT-Leonard KRIEGER: *History. (The Development of Historical Studies in the United States.)* New Jersey, 1965. [Érdekes módon nem szerepel Breisach bibliográfiájában.] Michael KRAUSS-David D. JOYCE: *The Writing of American History.* New

ráadásul a New History elveinek metodikai szemszögből is a történetírás gyakorlatába való nagyfokú átültetése, ami az új történetek – pszichohistory, kliometria, új politika történet, New Economic History, New Urban History, ethnohistory, majd az antropometria és társai – elburjánzását hozza magával, tehát ebbe Fogel és Erikson, de Gerschenkron és Wallerstein is beleszöhető. Ehhez azután könnyedén kapcsolható és kapcsolandó az 1970-es évek elejétől kibontakozó újabb – 5. – periódus, a posztmodern időszaka, amelynek bemutatására Amerikában különösen kézenfekvő terep kínálkozik. Hiszen ez lényegében a New History társadalom- és gazdaságtörténet-centrikus, szcientista és modernista felfogására adott reakció, középpontban White-al, Geertz „sűrű leírása”-val és mondjuk Darntonnal, Natalie Zemon Davis-sel, Schorskével, és másokkal. Érdekes az utóbbiakat Breisach nem is említi, pedig művének második kiadása (amiből jelen fordítás készült) 1992-ben jelent meg.¹⁸ Az összefüggő kép kialakításának hiánya mellett tehát kifogásolható a hetvenes évektől, a „linguistic turn”-tól terjedő időszak bemutatásának elmulasztása, s mondjuk a szóban forgó szerzők megemlézése, netán elemzése is. Éppen Amerikában.¹⁹

York, 1953. (1. Ed.); Peter NOVICK: *That Noble Dream*. (The „Objectivity Question” and The American Historical Profession.) Cambridge, University Press, 1988.; Joyce APPLEBY-Lynn HUNT-Margaret JACOB: *Telling the Truth about History*. New York-London, 1994.

¹⁸ Hozzá kell tenni, hogy új könyvében a szerző e hiányosságot pótolja, s igen alapos áttekintést ad a történetírás történetének hetvenes évektől kezdődő új folyamatairól, középpontban a posztmodernnel. Vö. Ernst BREISACH: *On the future of history*. (The postmodern challenge and its aftermath.) The University of Chicago Press, Chicago and London. 2003. A könyv így a nagy szintézis egyfajta supplementumaként is tekinthető, s kívánatos lenne a magyar fordítása.

¹⁹ Hogy ebben a formájában – hangsúlyozom egyelőre didaktikus szempontból – mennyire kérdéses és feltétlenül kiegészítő munkát igénylő Breisach narratívája, arra még két példát szeretnék felhozni. Az egyik az említett 19. századi német történetírás (historizmus) kérdése, melynek kapcsán a 236-245. oldalakon kapunk egy áttekintést Hegelről, Rankérol, a liberális német történetírókról, majd a borussziánusokról a 269-273. oldalon (amikor is rámutat a professzionális történetírás [Breisach terminológiájában: Geschichtswissenschaft] kialakulására és elemeire, közte az említett valóban jó és tanulható áttekintéssel a 19. századi nagy és nem csak német forráskiadványokról), majd a 285-291. oldalon a pozitívizmusra adott német válaszról, benne természetesen a Lamprecht-vitáról. (Szintén ehhez kapcsolódhat még azután a 19. fejezetben a Marxról szóló rész a 301-304. oldalakon, illetve a Marx utáni gazdaságtörténet, a Schmollerhez kötődő „Methodenstreit”-al.) Világos, hogy ez itt csak valamiféle segítséggel rendeződhet el egységes képpé; tekintve például azt is, hogy a pozitívizmusra adott német választ elemző szövegben (285-291.) Droysen és a Lamprecht-vita ismertetése után a szerző nyomban áttér Diltheyre és Windelbandra (az elméleti szempontból Windelbandnál jelentősebb Rickert fájdalmasan hiányzik a szövegből), jóllehet ők már inkább a szellemtörténethez tartoznának.

Mutatis mutandis érvényes mindez a huszadik századi történetelméleti vitákat elemző fejezetre is. (Vö. „A történeti igazság kérdése – elméleti viták” c. fejezet 334-346.) Itt azonban leginkább azt lehet kifogásolni, hogy szerző a neopozitívizmusból, Popperből és Hempelből kiindulva vázolja fel a főbb vitatkozó feleket. (Az autonomista, asszimilacionista pozíció felvázolása persze kitűnő. Vö. ehhez Gardiner szöveggyűjteményét: *Theories of history*. Edited with Introductions and

Mindezen kritikai észrevételek után (amelyek azonban csak a könyvnek az oktatás számára történő, didaktikus felhasználását érintik) joggal vetődik fel a kérdés: mi tehát Breisach könyvének igazi értéke, s végül is mi legitímálta a könyv magyar nyelvre történő lefordítását?

A választást többféle irányból kísérlelhetjük meg. Egyrészt egybevehetjük az amerikai szerző művét a már korábban említett, az egyetemes historiográfiát érintő korábbi magyar irodalommal, s akkor a válasz annyira nyilvánvaló, hogy nem is szükséges több nyomdafestéket pazarolni erre. Egybevehetjük azonban Breisach könyvét a korábbi – már igencsak komolyabban vehető – historiográfiai összefoglalásokkal s akkor művének „független szelleme” és legitimitása ugyancsak egyértelmű. Breisach szintézise ugyanis nagymértékben különbözik (előnyére) azoktól a historiográfiai összefoglalásoktól,²⁰ amelyek

commentary by Patrick GARDINER. The Free Press, Glencole, Illinois, 1959.) Ezután azonban kitérőt tesz Becker és Beard „kedélyes relativizmus”-ára, akik metodikai szempontból lényegesen kevésbé jelentősek, mint az autonomista pozíció fő apostolai, Croce és Collingwood (ezekhez tér vissza azután a szerző.) Majd a posztmodern, a „linguistic turn”, White (meglehető módon szintén kurtán), Derrida következik. Végül külön fejezetben („A világtörténelem talánya” 404-412.) található Spengler és Toynbee, valamint „A pánökonomista modell elhalványulása” című fejezetben (361-383.) rövid utalás a Frankfurteri Iskolára és Lukács Györgyre.

Ez így – meglátásom szerint – feltétlenül szétesik és mindenképpen szükséges lenne valami összkép kialakítása. Ez történhetne, mondjuk oly módon, hogy külön lehetne egységes képet adni a szellemtörténetről, illetve valamilyen időbeli, de egyúttal logikai rendbe lehetne szedni a jelzett iskolákat. Ez utóbbi már csak azért is lehetséges, mert ezek az iskolák több tekintetben egymással vitatkoznak, pozícióikat nem egyszer egymással szemben fogalmazzák meg. Így lehetne kezdeni a huszadik század elején, mondjuk a neokantiánus irányzattal, majd kitérni Toynbee-re, ezután a vele gyökeresen szembenálló Popperre és a neopozitivizmusra, ehhez képest ismét más pozíció a Frankfurteri Iskola (ennek előzménye Lukács a maga „Történelem és osztálytudat”-ával). Ez utóbbi hármas generációjával (Adorno, Horkheimer, Walter Benjamin, Erik Fromm, Marcuse, Habermas) már a hatvanas-hetvenes évekig elvezet bennünket. Közbevetésként lehetne utalni arra (s ez egyfajta időbeliséget sem borítana fel), hogy a század közepe táján jó néhány ún. történetellenes, de legalábbis a történeti nézőpont iránt érzéketlen, ahistorikus irányzat alakul ki, például a strukturalizmus, a fenomenológia, a különböző teológiai felfogások, (Löwith, Teilhard de Chardin, Bultmann), illetve mondjuk a freudizmus és az egzisztencializmus különböző változatai. [Érdekes módon – és ez feltétlenül megjegyzendő – ezek közül az alapvetően történetellenes, vagy ahistorikus pozíciók közül jó néhány metodikai szempontból gyümölcsöző módon átment a történetírás gyakorlatába. Kézenfekvő itt a braudeli *longue durée* és a strukturalizmus összefonódása, de ugyanilyen legitím módon utalhatunk a fenomenológia és Nolte összekapcsolódására, vagy a freudizmus bőven tenyésztő változatait magába ömlesztetni kívánó pszichohistory-ra.] A század második felében azután folytatni lehetne a történeti-perspektivikus szemlélet revidálásáért oly sokat tevő hermeneutikával és persze Gadamerrel, a hetvenes évektől kezdve pedig persze (a Breisachnál elegendően tárgyalt) posztmodernnel, de főként White-al, s a sort a 80-90-es évek *posthistoire*-ával lehetne zárni, természetesen mindeneke előtt Fukuyamával. Utóbbiról Vö. JUHÁSZ Anikó-CSEJTEI Dezső: *Történelem – kulesra készen?* Veszprémi Humán Tudományok Alapítvány. Veszprém, 2000.

²⁰ Vö. pl. James Westfall THOMPSON: *A history of historical writing. I-II.* New York, 1942.

enciklopédikus teljességre törekszenek, ugyanakkor hiányzik belőlük valamiféle vezérfonal, összkép kialakítására irányuló törekvés. Jelentősen elüt azonban Breisach azoktól is, akik a történeti tudat alakulását azonosítják a történetfilozófia fejlődésével, illetve annak alárendelik, s ehhez képest elhanyagolhatónak tekintik a konkrét történetírói irányzatok, akár személyiségek, de intézmények elemzését is.²¹ (Úgy gondolom, mivel történeti stúdiumról van szó, nem mondhatunk le arról, hogy az általános „fejlődést”, alakulást, ne egyedi példák hosszú során mutassuk be.) Ugyanakkor jelentősen különbözik a chicagói egyetem professzorának szintézise azoktól az összefoglalásoktól is, amelyek mindekelőtt azokat az irányzatokat állították műveik középpontjába – pl. a francia felvilágosodást vagy a pozitívizmust –, amelyek megelőlegezték a modern társadalomtörténet kialakulását, s egyfajta szcientista, a természettudományos módszerekre felekvő, progresszivisták szemléletet képviseltek.²² (Jó példa erre a New History-hoz tartozó Harry Elmer Barnes összefoglalása, aki a korábbi historiográfia megkoronázásának tekintette saját iskoláját. Így az előzmények közül főleg azokat emelte ki, amelyek azt előkészítették.)²³

Breisach műve jelentősen különbözik mindezeketől; ugyanis – bár elemzi pl. a modern társadalomtörténet fogalmát, és felemelkedésének konkrét körülményeit, valamint jelentőségét – nem kíván egyetlen történetírói paradigmához sem egyfajta „historika”-ként szolgálni. Így kitér például a társadalomtörténeti, eszmetörténeti, történetfilozófiai aspektusokra is, de nem felejtkezik meg az intézménytörténeti, mondhatnánk tudásszociológiai összetevőkről sem, s bár nem merül ki ebben (mint az első historiográfia összefoglalók jelentős része²⁴) alkalmasint az egyes történészekről, illetve műveikről is részletesebb képet ad.

Breisach művének, véleményem szerint, mégis igazából az az igazi érdeme, hogy bár nem ad historikát, de – művének bevezetőjében kifejtett szándékával tökéletes összhangban – egy olyan *horizontot* ad, amelyet csak a historiográfia adhat, amivel azután egyértelműen bizonyítható egy ilyen jellegű stúdium autonómiája és legitimitása.²⁵

²¹ Vö. Collingwood már idézett műve, de hasonló felfogású Benedetto Croce, alkalmasint White is. Vö. Benedetto CROCE: *Theorie und Geschichte der Historiographie (und Betrachtungen zur Philosophie der Politik.)* Tübingen, 1930. Illetve Hayden WHITE: *A történelem terhe.* Budapest, 1997.

²² Pl. Fueter, Harry Elmer Barnes, de akár Georg G. Iggers műveire is gondolhatunk. Vö. Eduard FUETER: *Geschichte der neueren Historiographie.* München, 1911.; Georg G. IGGERS: *A német historizmus.* Budapest, 1988.

²³ Vö. Harry Elmer BARNES: *A history of historical writing.* New York, 1963. (Első kiadása 1937.)

²⁴ Vö. pl. Franz X. von WEGELE: *Geschichte der deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus.* München-Leipzig, 1885.; vagy magyarul LÉDERER Emma: *i. m.*

²⁵ Hogy erre a historiográfiai horizontra azután milyen nagy szükség van, azt világosan alátámasztja, pl. a pozitívizmus vagy historizmus és egyéb fogalmakat érintő mérhetetlen zűrzavar

és visszaélés is. Példaként csupán Gyáni Gábor számos alkalommal kifejtett felfogására szeretnék utalni, akinek véleménye azért is fontos (s a historiográfiai horizont hiánya azért is szembetűnő), mert jelenleg – bizvást mondhatjuk – a történetírás elméleti kérdései iránt ő a leginkább fogékony történész, és ő a leginkább tájékozott is. Ehhez képest Gyáni számtalan alkalommal úgy határozza meg a posztmodern történetírásnak a tényekkel, a tudományos objektivitással kapcsolatos székesziszét, hogy az a rankei, professzionális történetírás alapelveivel, a „wie es eigentlich gewesen”-el való szembeszegülés és leszámolás. (Ez lenne ugyanis a „tudományos” történetírás.) Gyáni azonban megfélekedzik arról – s ez Breisach könyvéből egyértelműen kiderül –, hogy a rankei típusú professzionális történetírás, illetve a „wie es eigentlich gewesen” elve, nem utolsó sorban a pozitívizmussal szemben értelmezhető és kialakított pozíció. A pozitívizmus pedig (s itt a tudományos, szakmai közfelfogásban széleskörűen elterjedt másik zavar) éppen hogy nem faktológiát, tények, adatok öncélú felhalmozását jelenti (ez inkább a professzionálisra lenne jellemző), hanem a természettudományos, „objektív” módszerek átvételét, a pozitív tudományok elveinek alkalmazását, azaz a törvényszerű általánosítások, modellek felállítását (Vö. Comte három stádiuma, Herbert Spencer integráció–dezintegráció-ja stb.), a társadalmi haladás elvének deklarálását, valamint a szociológia centrumba helyezését. (Ez utóbbi biztosítaná a történelem tudományos jellegét is.)

A Ranke elveire építő szakszerű történetírás/historizmus viszont abból indul ki (Vö. erre Johann Gustav Droysen: *Erhebung der Geschichte zum Rang einer Wissenschaft*. In Johann Gustav DROYSEN: *Historik. Vorlesungen über Enzyklopaedie und Methodologie der Geschichte*. München-Berlin, 1937. 386-405. A cikk eredetileg a *Historische Zeitschrift* 1861-es évfolyamában jelent meg s BUCKLE: *History of civilisation in England* című könyvének német fordítása alkalmából írt recenzió.), hogy a történelemben nincsenek ilyen általános törvényszerűségek (ezért illúzió a predikció is), sőt, aki ilyeneket próbál meg megfogalmazni, tehát jósolni, a jövőt előrevetíteni, az inkább madárjós vagy béljós. A történelem ugyanis a múltban megtörtént egyedi entitásokkal foglalkozik, ezt pedig kizárólag források alapján lehet megfogni és (persze sohasem tökéletesen) rekonstruálni. A „wie es eigentlich gewesen” tehát arra vonatkozik, hogy a történelemben nem az állandó, az ismétlődő, a törvényben megfogható az igaz, hanem az, amire van forrás, amit a források alapján rekonstruálni lehet. Ennek következtében vált a történeti munka alapjává a forráskritika, az elsődleges forrásokban való jártasság megszerzése, kitüntetetten pedig a filológia és a történelem segédtudományai (diplomatika, genealógia, heraldika, epigráfia, archonológia, stb.). Mindezzel tehát Ranke éppen hogy nem az objektivitást, a természettudományok értelmében vett általános érvényűséget hangsúlyozza, hanem (s ezért vezet ez át Rickerthez, Windelbandhoz, Crocéhoz, de akár Collingwoodhoz vagy Herbert Butterfieldhez is) a történelem egyediségét, a történeti individualitás elvét, („Individuum est ineffabile” ismétli Schleiermacher nyomán számos alkalommal Meinecke) s a „wie es eigentlich gewesen” ezen egyediségek lehetőleg pontos rekonstrukcióját tűzi ki célul. Vannak persze szerintük is a történelemben általánosítások, ez azonban nem a dolgokban, nem a tényekben rejlik, hanem a megismerőben és a kultúrában (ezek Ranke és Humboldt megfogalmazásában a századok vezető eszméi, vö. „Ideenlehre”) s ezekre vonatkoztatva, azaz a későbbi szellemtörténet szerint értékelve, kapják meg az egyes dolgok az „értelmük”-et és „jelentőségük”-et. Mindennek folytán a történeti munka alapvetően persze interpretáció, s így azután egyáltalán nincs nagy távolságban az ún. posztmodern által elfoglalt pozíciótól.

Azaz a posztmodern – attól tartok – egyáltalán nem a rankei típusú történetírás objektivitáshítével való szembeszállásból született, hanem, és sokkal inkább (és ez történetileg is bizonyítható) nagyjából a századfordulótól a hetvenes évekig regnáló szcientista történetírói iskolák paradigmájának válságából. Ez több tekintetben a pozitívizmus törekvéseit folytatta, általános érvényű strukturák, számszerűsíthetőségek megfogalmazására törekedett, felesküdt a

Kritikaként Breisach szintézisével szemben csak azt lehetne felhozni (s ez szoros összefüggésben áll a didaktikai szempontból elmondottakra; helyesebben az ott felvetett problémák egyik megoldási alternatívája), hogy az amerikai szerző elméletileg lehetne konzisztensebb, s talán jobban összpontosíthatna olyan fogalmakra,²⁶ illetve ezek definiálására, amelyek kijelölik az elméleti kereteket. Példaként leginkább a „tudományosság” fogalmának használata kínálkozik, mely számtalanszor felvetődik a könyvben (s a fordító valamint a szerkesztő számára is – láthatóan és nyilvánvalóan – gyakran okozott problémát). Egyrészt a 16-18. századi fejezetekben, ahol Breisach több alkalommal is az eruditus, erudita történetírás megjelenéséről, illetve felemelkedéséről beszél.²⁷ Ez egyértelműen azokat az irányzatokat jelöli (maurinusok, legisták, itáliai humanizmus, Staatenkunde, Schlözerék), amelyek először alkalmazták módszeresen a forráskritikát, kezdték meg rendszeresen a források (legalábbis bizonyos forrástípusok) összegyűjtését, a segédtudományok alapjainak lerakását, sőt folyóiratok megjelenésével és egyéb segédeszközök kiadásával (gondoljunk csak a *Du Cange-ra*) segítették a történetírás „tudományosabbá” válását.²⁸ Mindennek megfelelően vannak olyan felfogások,²⁹ melyek szerint ezt a „kritikai történetírás” időszakának lehetne nevezni, amely több tekintetben megelőlegezi a 19. századi nagy áttörést, a historizmus, illetve a professzionális történetírás

szociológiára (vö. a „historische Sozialwissenschaft” wehleri ikonja), s progresszivistá volt. Nem véletlen, hogy a posztmodern a gender-rel, a microstoria-val, a történeti antropológiával, a sűrű leírással, az „Alltagsgeschichte”-vel és egyebekkel éppen a társadalomtörténeti paradigma ellen hadakozik. Emblémája mindennek a „Gesellschaftsgeschichte” kontra „Kulturgeschichte” diskurzus a kilencvenes évek német történetírásában. Vö. mindehhez pl. *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft*. (Beitraege zur Theoriendebatte.) Herausgegeben von Thomas MERGEL und Thomas WELSKOPP. Verlag C.H. Beck, München, 1997.

Gyáni Gábor szóbanforgó interpretációjára vö. pl. Uő: A posztmodern esete a történetírással. *Alföld*, 2003/2. 88-99.

²⁶ Vö. a korábbi korszakolás.

²⁷ Vö. pl. *i. m.* 199-201.

²⁸ De intézmények is kialakulnak ez időszakban, így a különböző akadémiák (Pl. az Academie des Inscriptions et des Belles Lettres), sőt a történetelmélettel kapcsolatban híres metodológiai viták is szárnyra kapnak, így pl. a nevezetes trattatisti-erudizioni disputa Itáliában. Vö. mindezekről Blandine BARRETT-KRIEGL: *Les historiens de la monarchie, I*, Jean Mabillon, Paris, 1988; *II, La défaite de l'érudition*, 1988; *III, Les académies de l'histoire*, 1989; *IV, La république incertaine*, 1989.; D. KELLEY: *Foundations of Modern Historical Scholarship*. Language, Law, History in the French Renaissance. New York, 1970; F. S. FUSSNER: *The Historical Revolution, English Historical Thought and Writing. 1580-1640*. London, 1962.; Erich HASSINGER: *Empirisch-rationaler Historismus*. (Seine Ausbildung in der Literatur Westeuropas von Gucciardini bis Saint Evremond.) Bern-München, 1978.

²⁹ Vö. Ulrich MUHLACK: *Die Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung*. München, 1991.; Peter REILL: *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*. Berkeley, 1975.

korszakát. Ez nem zárja ki a Breisach könyvében is bőségesen említett filozófus iskolák tárgyalását (így Voltaire, Condorcet, Vico, Herder, de persze mondjuk Montesquieu is idetartozhat), tekintve, hogy a „kritikai” történetírás nem egyszerűen a forráskritika megjelenését jelenti, hanem egyfajta átmenetiséget jelöl középkor és a 19. század között, amikor a történetírás a kritikai-erudita aspektusok mellett sok tekintetben megőrzi irodalmi ingredienseit. (Ez egyébként a műfajokban is tükröződik, lévén, hogy a par excellence erudita műfajok [forrásgyűjtemények, Staatenkunde] mellett burjánoznak az irodalmias genré-k is, mint a „kortörténet”, illetve a memoárok különböző formái.) Ehhez az átmenetiséghez kapcsolódik azután a rendszeresebb történetfilozófiák megjelenése is, ami szintén a 19. század megelőlegezése s ami szintén nóvum, tekintve, hogy a korábbi időszakban ilyesmi kevéssé fordul elő.³⁰

Úgy gondolom, hogy ehhez képest értelmezendő és kapja meg a jelentőségét a 19. századi történetírás, kitüntetetten Ranke és ennek professzionalizmusa. Ez ugyanis sok vonatkozásban a 16-18. századi kezdeményezéseket teljesíti ki, alapvetően megcélózva és elősegítve a történelem emancipálódását.³¹ Ennek a professzionalizmusnak sokféle eleme volt, melyekről Breisach bőségesen megemlékezik:³² forrásgyűjtemények, immár azonban nemzeti keretekben, szakfolyóiratok, a szemináriumi rendszer kialakítása, a történeti tanszékek létrejötte, a módszertani kézikönyvek megjelenése, a résztudományok (gazdaság- és társadalomtörténet, szellemtörténet, településtörténet, intézménytörténet, de akár ókortörténet, stb.) kialakulása. Úgy vélem, hogy Breisach könyvében nem kap elég hangsúlyt az, hogy ez a 19. századi történetírás alapvető paradigmája.³³ Ettől még nyugodtan hozzá lehet tenni, hogy ez a professzionalizmus nem jelentett kizárólag módszertani szempontokat, hiszen a szakszerű forráskritika mellett (de azzal azért szoros összefüggésben) legalább olyan alapvető konstituáló tényezője ennek pl. „A külpolitika elsőbbségé”-ről való tézis, vagy a századok vezető eszméiről való elképzelés (az ún. történeti eszmetan, „Ideenlehre”),

³⁰ Fontos kérdés természetesen az is, hogyan kapcsolódik mindehhez az ókor és a középkor történetírása és történetfelfogása. Nézetem szerint mindkét időszakban (a későbbiekhez képest biztosan) csak elemi szinten beszélhetünk a tudományosság bármiféle formájáról. Breisach könyvében is ezek morális és retorikus elemein van a hangsúly (máson nem is lehet), s alapvetően gyér a történetfilozófia is. Ez nyilvánvalóan összefüggésben van azzal, hogy az ókor és a középkor sok tekintetben ahistorikus. Ezért talán Breisach is túlságosan részletekbe menően tárgyalja ezeket a korszakokat, s ember legyen a talpán az az oktató, aki ezt ebben az elrendezésben számon tudná kérni a tanítványaitól.

³¹ A „wie es eigentlich gewesen”-ről vö. korábbi lábjegyzet.

³² Vö. „A történetírás aranykora” c. alfejezet. 269-274.

³³ Vö. Erhad FUCHS: Wissenschaft, Positivismus und Geschichtschreibung in England. Mitte de 19. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 1994/3. A cikkről ismertetésem: A pozitívizmus Angliában. in: *Klió*, 1996/2. 17-19.

illetve a „jede Epoche ist unmittelbar zu Gott”-ról szóló toposz, amihez még – mondjuk Meinecke nyomán – nyugodtan hozzátehetjük az „individuum est ineffabile” tézist, vagy a „forschend zu verstehen” droyseni pozícióját.³⁴

Ehhez képest a „tudományosság”-nak egy homlokegyenest új modelljét fogalmazzák meg a huszadik századi ún. „szcientista” történetírói iskolák.³⁵ Ezt a szcientista programot több nagy vezető történetírói iskola fogalmazta meg, így az amerikai New History, az Annales, a Past and Present, a Geschichte und Gesellschaft köre, valamint egyéb más (alkalmasint Közép vagy Kelet-európai) marxista/marxizáló iskolák. Ezek megkísérelték a történetírás modernizálását (itt hangsúlyozni kell, hogy a rankei típusú, tehát szakszerű „történettudomány” – tehát, amit Breisach Geschichtswissenschaft-nak nevez – modernizálásáról van szó), azaz modern társadalomtudománnyá tételét, amivel egyúttal a történelem egy új paradigmájának alapjait is lefektették. Ez a szcientizmus jelentős mértékben természettudományos mintát követ, amennyiben a „wie es eigentlich gewesen” helyett fő kérdés az analízis, elméletek, modellek alkotása, struktúrák, hosszú távú/időtartamú összefüggések bemutatása, tehát a leírás/narratívum helyett az analízis, a „warum es eigentlich gewesen”, vagy a „wie es eigentlich geworden” problémája. Ezzel már nem a forráskritika áll a középpontban, s a történelemben nem az tartják igaznak, amire van forrás, hanem azt, ami állandó, ami ismétlődik, amit törvényszerűségekből lehet kifejezni, a kollektív á lá Comte, vagy Buckle. Mindez maga után vonja a forrásbázis kibővülését vagyis jellegének alapvető megváltozását, hiszen a végső cél és műfaj, egy a szélesebb, de főként az alsóbb társadalmi rétegek történetére összpontosító társadalom- és művelődéstörténet, s e szélesebb kontextus analízise főként a nem okleveles, de írásos forrásokkal (pl. urbáriumok, választói névjegyzékek, de hagyatéki iratok, falutörvények, naptárak, kalendáriumok) vagy a nem írásos források applikációjával mutatható be. Fontos eleme e paradigmaváltásnak, hogy a segédtudományok helyett alapvető a rokontudományokban való jártasság és a velük való kooperáció (az interdiszciplinaritás jegyében), hiszen a nem írásos források nagyrészt a velük való együttműködés során vonhatók be a történetírásba (vö. néprajz, antropológia, régészet, vagy nyelvészet és földrajz mondjuk a nem

³⁴ Azaz azt, hogy ebben a professzionalizmusban számtalan „irodalmi”, homiletikus és retorikus elem maradt, amire kitűnő példa Mommsen, az epigráfia tulajdonképpeni megalakítója, aki 1903-ban kapott irodalmi Nobel-díjat a „*Römische Geschichte*”-ért (par excellence irodalmi mű is), s aki ismeretesen heves vitákat folytatott Fustel de Coulanges-al a nemzet fogalmáról, Elzász és Lotharingia hovatarozásának ürügyén. Mommsenre vö. Albert WUCHER: *Theodor Mommsen*. (Geschichtsschreibung und Politik.) Göttingen, 1956.

³⁵ Vö. bővebben mindehhez a szakirodalom *science* és *scholarship* megkülönböztetése. Erről részletesen Georg G. IGGERS: *Historicism. The History and the Meaning of the Term*. *Journal of the History of Ideas*. 1995/1. 129-152.

okleveles források felhasználásához). Másrészt e rokontudományok (politológia, szociológia, közgazdaságtan, pszichológia... s a sor igen hosszan folytatható) szállítják a történész számára az elemzés alapjául szolgáló fogalmakat, elméleteket, hosszú időtartamú modelleket. Fontos összetevője lehet ennek a paradigma-váltásnak a földrajzi megközelítés (szekcionalizmus, regionalizmus), hiszen az állami, politikai keretekre összpontosító rankei tudománnyal szemben a társadalmi-gazdasági (tehát művelődéstörténeti) jelenségek e felfogás szerint inkább történetileg-földrajzilag szervesen kitapintható művelődési körzetekben kinyilvánítása. (Ami alkalmasint a nemzeti keretek meghaladásához és egy egyetemes történeti orientációhoz vezethet, például a blochi komparatiztika jegyében.).³⁶

Azt is hozzá kell fűzni ugyanakkor mindehhez, hogy ezek az ún. szcientista történetírói programok számos retorikus momentumot foglaltak magukban. Ezek közül a legfontosabb a Ranke által megfogalmazott „der Primat der Aussenpolitik” elvetése, sőt ezzel szemben kifejezetten a „der Primat der Innenpolitik” elvének a kinyilvánítása. Ez pedig azt jelenti, hogy – szerintük – a történésznek nem a külső hatalmi viszonyokkal, hanem ellenkezőleg, a belső társadalmi haladás, a társadalmi reformok, a modernizáció kérdéseivel kell elsősorban foglalkoznia. Helyesebben: munkáikban ezek történeti aspektusait kell a középpontba állítani, s ezzel szolgáltatnak muníciót saját koruk politikai küzdelmeihez. Mivel az amerikai szerző bizonyos esetekben – mint utaltam rá – idézőjelbe teszi a „tudományos” jelzőt, nyilván tudatában van (sőt erre bőségesen utal is, illetve egész könyvében szkeptikus a popperi kummulatív haladást sugalmazó felfogásokkal szemben³⁷) e retorikus, homiletikus elemeknek itt is és általában a

³⁶ Hogy Breisach könyvében (s általában a historiográfiában) feltétlenül tisztázást igényel a „tudományosság” fogalma, azt világosan bizonyítja szóbanforgó könyvének 24. fejezete. Ennek címe: „A tudományos történetírás két újkeletű szemlélete”, azonban nem történik utalás arra – pedig legalább egy lábjegyzetet megért volna –, hogy itt gyökeresen más jellegű és célkitűzésű tudományosságról van szó, mint a rankei professzionális történetírás/tudomány esetében. Erre már csak azért is nagy szükség lett volna, mert a fejezetben Breisach a hatvanas-hetvenes években (főként az új gazdaságtörténet/kliometria és pszichohistory jegyében) megújult gazdaságtörténetről és pszichohistóriáról ír, s ezek mindegyike ennek a szcientista megközelítésnek a par excellence képviselője. Legfőbb innovációjuk ugyanis egy rokontudománnyal való kooperáció, a kliometria esetében ez a közgazdaságtan, illetve a matematika (ennek egy újabb hajtása lenne az antropometria), a pszichohistória esetében pedig természetesen a pszichológia, a maga szerteburjánzó elméleteivel. Mindkettő esetében világos, hogy a legfőbb innovációjuk az elméletalkotásra irányuló törekvés, de pl. a kliometria kitűnően reprezentálja az új, természetesen nem okleveles forrásbázison történő elemzést is. Hozzátenném még, hogy Breisach eredeti szövegében a „tudományos” minősítés így, tehát idézőjelben van (a fordításban viszont nem), ami nyilvánvalóan azt jelzi, hogy a szerző kétségeit fejezi ki e tudományos program realizálását illetően. Ezt a magyar fordításban is érzékeltetni lehetett volna, de szerkesztői magyarázat mindenképpen elkelt volna.

³⁷ Szerző talán ezért is helyez jelentős hangsúlyt az ókorra és a középkorra.

historiográfia fejlődésében. Azaz e retorikus elemeket a historiográfiai koncepció és programalkotás integráns (és így nem dehonesztáló) részének tekinti. Annál inkább hiányolható és fájdalmas, hogy nem kezeli külön korszakként vagy irányzatként az ún. szellemtörténetet, vagyis „Geistesgeschichte”-t, jóllehet munkájában számos alkalommal utal valami hasonló meglétére. (Igaz többnyire az eszmetörténettel, intellectual history-val vegyítve, vagy abba beolvaszva.) Holott erről több historiográfiai összefoglaló³⁸ külön irányzatként emlékezik meg, korszakként is jól elkülöníthető (a századfordulótól a két világháború közötti időszakig tart), s számos olyan kérdést, álláspontot fogalmaz meg, aminek egységes keretbe történő összefoglalása elősegítené a vele szemben megfogalmazott egyéb pozíciók (így pozitívizmus, neopozitívizmus, szcientizmus) megértését. (Arról már nem is beszélve, hogy egyes szerzők – pl. Frank Ankersmit – jól megalapozott argumentációja szerint a Geistesgeschichte több tekintetben is a posztmodern egyik legfontosabb megelőlegezője). Itt is ugyanaz a probléma merül fel, mint a korábban jelzett esetekben: Breisach elszórtan említi Dilthey-t, a neokantiánusokat, Windelbandot, Burckhardot, Ortega-t, Meineckét, Troeltschöt, Spenglert, Toynbeet stb. (s többször meglebegteti a szellemtörténet fogalmát), ugyanakkor egységes képet nem ad a jelenségről. Holott kitűnően rendszerbe lehetne foglalni, kezdve mondjuk a 18-19. századi előzményekkel, akár Vicoval, Herderrel, Hegellel, Nietzschevel, Rankéval, Jakob Burckhardtal és másokkal.

Azután lehetne folytatni egy ismeretelméleti pozíció felvázolásával, ahol persze nagy különbségek vannak Dilthey beleérvéstana (Erlebnis), Rickert értékvonatkoztatása, vagy Max Weber ideáltípusa között, mégis szinte azonos – s a szellemtörténetre módfelett jellemző – közös kiindulópontjuk: a természettudományok determinista Erkläerung (magyarázat) elvével szemben a *Verstehen* (megértés) elvének körüljárása, s ezzel a kultúr- és történettudományok autonómiájának megalapozása.³⁹ Úgy gondolom, hogy ezzel szoros összefüggésben lehetne azután beszélni a szellemtörténet világnézet (Weltanschauung)

³⁸ Vö. pl. Heinrich Ritter von SRBIK: *Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart. I-II.* Salzburg-München, 1950. Srbik könyvét egyébként Breisach is megemlíti irodalomjegyzékében jelen kiadás névmutatójában azonban nem találjuk a neves osztrák történész nevét.

³⁹ Vö. még minderre magyarul Jóó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe.* Budapest, 1935; KORNIS Gyula: *Történefilozófia.* Budapest, 1924; SZIGETI József: *A magyar szellemtörténet bírálatához.* Budapest, 1964; MÉREI Gyula: Szekfü Gyula történelemszemléletének bírálatához. *Századok*, 94. évf., 1960. 1-3. sz. 180-245.; *Polgári történefilozófia. I-III.* (Szerkesztette: Dr. BALOGH József.) Budapest, 1964; Újabban, a 80-as évektől leginkább és legempatikusabban Lackó Miklós foglalkozott a kérdéskörrel, vö. pl. LACKÓ Miklós: *Sziget és külvilág.* (Válogatott tanulmányok.) Budapest, 1996.

fogalmáról, mely igencsak hajaz Ranke és Humboldt történeti eszmetanára. Ezt, azaz a különböző világnézetek változását, szembenállását, egymással szemben folytatott küzdelmét, a szellemtörténészek nagy része egyenesen a történelem fő mozgatórugójának tartotta, s aligha egyéb gyökerekből származik Max Weber, Troeltsch és Sombart korszakos felfogása kapitalizmus és protestáns etika összekapcsolódásáról. Legnagyobb hozadéka mindennek azonban az ún. művészettörténeti korszakok alapján történő periodizáció, egyáltalán, reneszánsz, barokk, felvilágosodás, gótika fogalmainak körbejárása és kidolgozása és az ennek alapján történő szintéziskészítés.⁴⁰

Fontos eleme lehet (ez persze szintén vitatható) a szellemtörténetnek egyfajta konzervatív történetfelfogás, politikaelmélet, mondjuk Meinecke módján, aki egész életében hatalom és erkölcs (kratosz és ethosz) tragikus szembenállásának problémájával küszködött. Ha valaki azonban mindezt egyszerűen a hagyományos állam- és politikatörténet képviselőjének kívánná minősíteni,⁴¹ annak érdemes felidéznie Meinecke alapvető műveinek argumentációs bázisát: Fichtével, Arndttal, Humboldt-al, Machiavellivel, Nagy Frigyessel, Hegellel, Rankeval, Herderrel, Justus Möserrel, Goethevel. Mind eszmetörténeti, hermeneutikus és probléma-centrikus fogantatásúak, tehát akár Skinnernek, Berlinnek, Pococknak, de Kosellecknek is közvetlen előképül szolgálhatnak. Integráns és az előzőkkel összefüggő összetevője a szellemtörténetnek a kultúrkritika, a kultúr-filozófia és a kultúrpeszimizmus is (és itt jöhetne Spengler, Ortega, Toynbee, de persze számosan mások is Leopold Zieglertől Santayanaig és Evoláig). Ez az eltömegesedés, az egyoldalú technikai racionalizálódást, a hagyományos értékek felrúgást állítja a középpontba a *kultúra* és *civilizáció* szembenállásáról alkotott elméletében, illetve a történelem körforgásszerű, ciklikus „fejlődéséről” való elképzelésével. (Amivel azután szorosán kötődik a „posthistoire”-hoz.)

Summaként a szellemtörténet történészek számára való mibenlétének tisztázásához pedig azt lehetne megfogalmazni, hogy bár az előzőkben nagyrészt filozófusokról és filozófiai pozíciókról volt szó, (de nem egyoldalúan, hiszen Dilthey, Max Weber, Toynbee történésznek sem utolsó, nem beszélve mondjuk Meineckéről), felfogásuknak konkrét, empirikus lecsapódása is volt a történetírásra/történettudományra, tekintve, hogy a jelzett álláspontok par excellence

⁴⁰ Egészen mondjuk Szerb Antal irodalomtörténetéig. Vö. SZERB Antal: *A világirodalom története*. Budapest, 1980. (6. kiadás.)

⁴¹ Mint ahogy némelyek teszik ezt Crocéval. Vö. pl. Szekeres András. Az „ellentörténettől” a mikroelemzésig: társadalomtörténet Olaszországban. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerkesztette: BÓDY Zsombor-Ö. KOVÁCS József. Budapest, 2003. 187-207. A szerző itt nagyvonalúan az állam és politikatörténet képviselőjének minősíti Crocet, megfelelkezve arról, hogy ez az olasz történetírásban is a 19. század paradigmája, s nem tudom mit kezd ilyen alapon mondjuk Croce „abszolút historizmus”-ával.

műfaja a „*kultúrtörténet*”.⁴² Ennek kiemelkedő képviselői – Burckhardt, Huizinga, Werner Kaegi, kisebb mértékben Egon Friedell (de ha már az osztrákoknál tartunk inkább a művészettörténészek, Max Dvorak, Alois Riegl, sőt Cassierer) – máig is a történetírás klasszikusainak számítanak.

S külön lehetne megemlékezni arról, hogy a fenti pozíciók valamilyen szintű körbejárása nélkül a szó szoros értelmében „érthetetlen” Collingwood, Croce és mondjuk Bergyajev. De arról is, hogy több tekintetben jogos Ankersmit felvetése, ugyanis narrativizmus, „thick description” és a rickerti idiografikus módszer között egyértelmű a valamilyen fokú összefüggés.⁴³

Ismertetésem befejezéseként még a következő megjegyzéseket tenném Breisach szintézisének ügyén: először is most már feltehetőleg mindenki számára nyilvánvaló a 2000-es tanulmányomban fejtegetett tézis, miszeint a historiográfia önálló stúdium, s nem lehet pusztán idősebb történészek egyfajta „levezetesként” szolgáló időtöltése.⁴⁴ Nem kívánom ismételni a korábban kifejtetteket, itt csupán arra szeretnék még utalni, hogy a történelmi curriculumokban ez az egyetlen olyan stúdium, ahol valamiféle rendszerességgel, valamilyen összefüggésben szó eshet olyan problémakörökről, amelyek jelenleg több magyar könyvkiadó, de legfőképpen az Atlantisz és Osiris kiadók könyvkiadási programjának centrumában állnak.⁴⁵ Meglátásom szerint e művek azért állnak a jelzett könyvkiadási programok centrumában, mert a 80-as évektől kezdődően, de főként a rendszerváltás után ugrásszerűen megnőtt az érdeklődés a történetírás, a történelmi gondolkodás és a történelmi megismerés elméletei irányában. (Nem utolsósorban az egyöntetű marxista kánon összeomlása miatt.) Úgy gondolom, hogy a historiográfia stúdiuma a történészek számára az egyetlen (de mindenképpen az egyik leginkább kézenfekvő), ahol rendszeresen és módszerezsen, történészi aspektusból szembesülni lehet az e művekben felvetett problémákkal. Meglátásom szerint Breisach szintézise ehhez a szembesüléshez nagy segítséget nyújt.⁴⁶

⁴² Vö. Gesellschaftsgeschichte kontra Kulturgeschichte érintett polémiáját.

⁴³ Vö. erre pl. Georg G. IGGERS már idézett 1995-ös tanulmánya.

⁴⁴ Vö. ERŐS 2000

⁴⁵ Olyan alapvető művekre gondolok itt, mint – csak ötletszerűen – John of Salisbury, Condorcet, Nietzsche, Humboldt, Kelemen János, Jacob Burckhardt, Dilthey, Adorno-Horkheimer, (de általában a Frankfurter Iskola), Marc Bloch, Fernand Braudel, A. Toynbee, Peter Winch, Iggers, Ortega, Collingwood, vagy az utóbbi időben R. Koselleck, Odo Marquard, L. Boia, G. Noiriel és mások művei.

⁴⁶ Megjegyzés Briesach bibliográfiájához: bár igazán kimerítő s jelen formájában (pl. a didaktikus célkitűzéseknek) tökéletesen megfelel, természetesen néhány munka (a korábban említettekén kívül is) hiányzik. Különösen a francia nyelvű irodalomból, hogy csak a kezem ügyébe esőket említsem Louis HALPHEN: *L'histoire en France depuis cent ans*. Paris, 1914.; Jean ERHARD-Guy P. PALMADE: *L'histoire*. Paris, 1964; Georges LEFEBVRE: *La naissance de l'historiographie*

Másrészt Breisach könyvéből az is egyértelműen kiviláglik, hogy egyes vélekedésektől eltérően, a historiográfia nem egyenlő az eszmetörténettel, s az egyes történetírói irányzatok, de legfőképpen történészek (mondjuk Szekfű Gyula, vagy a két világháború közötti magyar történetírás, s így a szellem-történet) nem értékelhetők és méricskélhetők azzal, hogy mennyiben voltak liberálisok vagy antiliberálisok, vagy hogy mennyiben minősültek a fennálló hatalom igazolóinak és kiszolgálóinak.

Harmadrészt – s ezt tartanám a legfontosabb momentumnak, illetve itt visszatérnék a historiográfiai horizont problémájára – Breisach könyvének egyik leginkább szembeszökő facit-ja (amit a szerző Epilógusában világosan ki is fejt), ami a történetírás és pl. a történelmi megismerés jellegével és krízisével kapcsolatos jelenlegi viták esetében különösen fontos: a történésznek valószínűleg soha nem lesznek meg az eszközei ahhoz, hogy pl. a történeti tudás mikéntjével, kritériumaival kapcsolatban egyértelmű és egzakt kánont fogalmazzon meg (pl. hogy mitől objektív és mitől tudomány a történettudomány?). Ellenben – extenzív értelemben – végtelenül sok akcidenziát, eseményt, adatot, véleményt tud felhozni, bemutatni annak megértéséhez és megértetéséhez, hogy bizonyos időszakokban – jelenleg is – miért éppen így vetődnek fel a kérdések, és miért éppen ezek az ellentmondások merülnek fel.⁴⁷

moderne. Paris, 1971.; Jacques le GOFF: *Histoire et memoire*. Gallimard, Paris, 1986. illetve Blandine BARRETT-KRIEDEL említett négy kötetes monográfiája. A kérdés azért is lényeges, mert a francia historiográfiai irodalom újabban igencsak fellendülőben van, Magyarországon különösen Francois Hartog és Gérard Noiriel művei és nevei ismeretesek. Újabb műveikre vö. Francois HARTOG: *Régimes d'historicité*. (Présentisme et expériences du temps.) Seuil, Paris, 2003.; Gérard NOIRIEL: *Penser avec, penser contre. Itinéraire d'un historien*. Belin, Paris, 2003. De példaként említhetjük a *L'histoire aujourd'hui* című kötetet is. (Coordonné par Jean-Laude Ruano Borbalan. Paris, 1999.)

⁴⁷ „Egyes történészek úgy vélik – olvashatjuk Breisach Epilógusának első bekezdésében (413.) –, hogy a történetírás életpályájának bemutatása Kliótól a kliometriáig nosztalgikus vállalkozás, nem több, mint az elmúlt korok poros emlékei közti kutakodás. Ők inkább a történetírás átférfálására és újratértelmezésére tesznek újabb és újabb kísérletet anélkül, hogy messzebbre tekinténe az elmúlt évtizedek eredményeinél, mintha nem lennének tisztában azzal, hogy eljárásuk éppen az általuk megvédeni kívánt történeti szemlélet és módszer termékenységét kérdőjelezi meg. A történetírás útjának feltárása hatalmas nehézségekbe ütközik, ezért érthető, hogy sokan inkább kerülnek a feladatot; ez azonban aligha szolgál mentségül a mulasztásra. A történetírás történetének végigtekintése mindennél megbízhatóbb és tartalmasabb segítséget nyújt ahhoz, hogy meghatározzuk a történetírás előtt álló feladatokat, bemutassuk a történész szerepének alapvető fontosságát, és eloszlassuk napjaink kétségeit a történelem értelméről és életképességéről.”

Ezt a történeti látószöveget, historiográfiai horizontot különösen hiányolhatjuk a közelmúltban lefolyt (és persze látenszen és nem látenszen állandóan zajló) vitában a posztmodernnel kapcsolatban. Különösen Pritz Pál cikkét emelném ki. (Vö. PRITZ Pál: Történetírásunk egynémely problémájáról – különös tekintettel a posztmodernre. *Múltunk*, 2003/4. 246-279.) Itt a szerző részint valamiféle „közjó” nevében hadakozik a posztmodern relativizáló, elbizonytalanító

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a historiográfiának meg kellene ragadnia a faktológiában, a létezési ítéletek rossz/hamis végtelenjében, s igenis szükséges a filozófiai irodalomban és problémákban való valamiféle olvasottság és jártasság. Ez utóbbi fájdalmasan hiányzik a historiográfia jelenlegi magyar művelőiben pedig enélkül – Breisach könyve egyértelmű bizonyíték erre – nem lehetséges egyetemes keretekre alapozott látásmód, s nem készülhet el a sürgető magyar historiográfiai szintézis sem.

Azaz az ideálisnak tűnő megközelítés az egyedi-egyetemes látásmód, amelyet Breisach is alapvetően sikeresen képvisel könyvében, amely ezért – a vázolt kririkai szempontok ellenére – kétségkívül még hosszú ideig megkerülhetetlen szintézis lesz.

Vilmos Erős

**A unique world-history writing
(Commentaries on Ernst Breisach's book)**

The present study is a critical overview of Ernst Breisach's large-scale historiographic outline. The review seeks to place Breisach's work briefly in historiographic literature and indicate the issues on the grounds of which it is largely profitable, both in research and education. The paper yet points out from a critical point of view that the author takes no notice of certain tendencies, such as the school of the „history of the spirit”. Beyond that, it also strives to criticize that it raises difficulties if one is to apply the volume in practice since it has no consistent systematizing concepts. Nevertheless, the study states that the work will be inevitable for the scholars of the field, just because of its richness of data.

(„nihilista”) pozíciója ellen, s vehemensen érvel a történelem tudományossága mellett. Ugyanakkor a történelem tudományosságának igazolására Croce, Collingwood és Szekfű Gyula nézeteit és műveit hozza fel igazolásként. Fel sem merül benne, hogy a Hegelhez kapcsolódó Croce és Collingwood történettudomány fogalma, történeti megismerés fogalma alapvetően a természettudományokban való hadakozásban fogant, s jelentős mértékben hozzájárult a posztmodern kontsruktivista és perspektivikus szemléletének kialakításához. Szekfű Gyula Három nemzedékét pedig csak nem fogja a tudományosság mintájaként értékelni.

Nagy Vince Róbert

**Az őstörténet megítélése Yrjö-Koskinen történetírásban
a „Tiedot Suomen suwun muinaisuudesta” munkája alapján**

A nemzet fogalmának és történeti interpretációjának kérdése a finn történetírásban alapvetően a 19. század társadalmi és politikai folyamatainak értelmezéséhez kapcsolódik. Részben az ország területének, illetve lakóinak státuszának megváltozásával, részben a korszak kulturális életben kibontakozó „nemzeti” mozgalomának intellektuális légkörének jellemzőivel foglalkoztak. Ez utóbbi az eszmetörténet keretei között helyezte el a korabeli gondolkodókat, párhuzamokat és kapcsolódási pontokat keresve és adva más nemzeti ideológiákkal, eszmearamlatokkal. Újabban a nemzet fogalmi értelmezése, fogalomtörténeti vizsgálata a cél.¹ Egyrészt a nemzet fogalmi kereteinek változásán keresztül egyes korszakok gondolati határait tudjuk pontosan megrajzolni, másrészt a tudománytörténetben is érdekes adalékokat találhatunk a nemzettudat kialakulásának tisztázására. Az értelmiség által képviselt eszmék a közéletbe, a nyilvánosságba először egy szűrőn mentek át (ilyen volt a *Finn Irodalmi Társaság*), majd – nem minden esetben – eljutva a szélesebb nyilvánossághoz tudat- és gondolkodás-formáló elemmé váltak. A fogalomtörténeti kutatásokat kiegészíthetjük a nemzetről, illetve más fogalmi kategóriákról szóló tudományos viták, az értelmiségen belül megfogalmazódó elképzelések rekonstruálásával. Ezek az elképzelések értékes adalékokat szolgáltatnak egy-egy nemzeti jelzővel felruházott mozgalom, eszmetörténeti irányzat általános képének árnyaltabbá tételéhez.

Tanulmányomban *Yrjö-Koskinen*² (1830-1903) történetírói munkásságán

¹ *Käsitteet liikkeessä*. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Szerk. Matti HYVÄRINEN, Jussi KURUNMÄKI, Kari PALONEN, Tuija PULKKINEN, Henrik STENIUS. Tampere. 2003.

² Georg Zacharias Forsman, nemesítése után: Yrjö, Sakari Yrjö-Koskinen. A továbbiakban az utóbbi változatot (Yrjö-Koskinen) használom. Yrjö-Koskinen, a *fennomán* mozgalom vezető személyisége, történetíró, publicista, politikus. A század második felében a fennomán mozgalom ideológiai és politikai vezetésében meghatározó szerepet játszott. 1863-ban a Helsinki Egyetem (Sándor Egyetem) történelem professzrának nevezik ki, 1874-82 között a Finn Irodalmi Társaság elnöke, 1881-től szenátor. Nevéhez fűződik több újság, tudományos szervezet megalapítása és irányítása. A finn történetírásban a század egyik legfontosabb alakja.

keresztül szeretném az őstörténet és a nemzeti identitás kapcsolatát megvilágítani, és egyben arra a kérdésre választ kapni, hogy a 19. század közepére elért tudományos eredmények, elsősorban a történettudományban és a nyelvtudományban megjelenő nézetek, mennyire befolyásolták a finn történetírásban az őstörténeti korszak megítélését. Ehhez két további szempontot kapcsolok: milyen szerepet játszott Koskinen történetírásában a nemzetiség fogalma? Mennyiben jellemezte Koskinen történetírását az „aranykor” megteremtése, a finn nép korai történetének hősi korként való ábrázolása, és milyen tudományos diszciplína köré szerveződött? E két utóbbi kérdéskör *Anthony D. Smith* nacionalizmus-elméletének a gyakorlati alkalmazását célozza meg. A nemzet és a nemzetiség kapcsolata, elsősorban a nemzeti identitás értelmezésében jelenthet új szempontot, amelyben Smith álláspontja segíthet a nacionalizmus finn megjelenésének értelmezésében.³ A vizsgálati szempontok kijelölése után a finn értelmiség és a korszak tudományos álláspontjainak rövid áttekintése következik, majd Yrjö-Koskinen 1862-ben megjelent disszertációját mutatom be. Témánk vizsgálatakor a következő kérdésekre keresünk válaszokat: Milyen szerepet töltött be a történetírás a nemzeti identitás kialakulásában és meghatározásában? Milyen történeti elemekből alkották meg a nemzeti történet korai szakaszát? Hogyan jelent meg a történetíró tollából a nemzet, mint egy egységes közösség képzete?

I. A történelem és a nemzeti identitás

A finn történetírás jellegét vizsgálva azon kérdésekre kaphatunk választ, hogy a 19. században a nemzeti múlt interpretációiban, az őstörténet iránti megélt érdeklődés milyen mértékben befolyásolták a finnek önmagukról alkotott képét. Nemzeti identitást formáló tematikáról volt-e szó, amit az értelmiség keresett és közvetített a történetíráson keresztül, politikai és ideológiai jellemzővel; vagy a történetíró egy tudományos valóság keresését vállalta fel, ami elvezetett a nemzet korai történetének felfedezéséhez. A finn esetben ehhez kapcsolódik az a kérdés, hogy hogyan értelmezhetjük a Kalevala történeti forrásként való felhasználását, milyen tudományos, illetve hamis elméletekre épült fel a korai történelem váza. *William A. Wilson* munkája a finn nacionalizmus és a néprajz kapcsolatát hasonló gondolati szerkezetben vezeti vissza, jól szemléltetve a népi hagyományok és a kalevalai versek, események, szereplők, voltaképpen a

³ SMITH, Anthony D.: Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés In: *Café Babel*. 1995/7, 11-25.; SMITH, Anthony D.: *National Identity*. National Identity. Penguín, London. 1991.

nemzeti eposz és a hozzá kapcsolódó kulturális irányzat fokozatos térnyerését, majd visszaszorulását.⁴

Anthony D. Smith a nemzeti identitás kérdésének vizsgálatok az „aranykor” fogalmat használja,⁵ amely a nemzeti múlt, mint a közösség összetartó kötelekeinek megerősítésére szolgáló kulturális elem volt. Nem kizárólag a nacionalizmusra jellemző, de a nacionalista gondolkodók kelléktárának fontos része. A nemzet ősi/hősi korszakának a megtalálása, „újrafelfedezése” valósulhat meg az „aranykor” jelenségeken keresztül. A múlt és a jelen kapcsolata a közösség jövőjének szempontjából értelmezhető, amelyben az „aranykor” motívumok egyrészt „alkalmas múltat” (autentikus identitást), eredet-mítoszt („honnan jöttünk?”, „kik vagyunk?” kérdésekre adható válaszokat), földrajzi, térbeni meghatározottságot, és a generációk közötti folytonosságot biztosítja, a nemzet tagjainak kollektív méltóságot kölcsönözve.⁶ *Smith* elmélete számunkra azért lehet érdekes, mivel a 19. századi nemzet-építés (*nation-building*) a történetírásból és a nemzeti hagyományok tudatos rendezéséből merített. A nemzet számára a múlt értékeinek közvetítése a közösség összetartó szálainak megerősítését, illetve a múltba való visszacsatolását tartalmazta. A romantikus történetírás a nemzetet, mint a múltban gyökerező eredendő kapcsolatot mutatta be. Ennek tisztázása nem jelent számunkra problémát, viszont sokkal érdekesebb, hogy a 19. század elméleti fejtegetéseiből kihámozhatjuk e múltnak a kellékeit, ezáltal közelebb kerülhetünk a korszak gondolkodóinak szellemi és tudományos világához.

A nemzeti múlt értelmezésében a tudományos eredmények egyre nagyobb szerepet kaptak, amit a finn történetírás történetének újabb korszakának tekinthetünk. Ahogy *Miloslav Hroch* jellemzi a történetírásban végbemenő változásokat a tudományos igény felé való mozgás a finn esetben is megfigyelhető.⁷ A tudományos történetírás is szolgálhatott azonban azonos érdekeket, amelyeket *Hroch* a következő pontokba foglal össze: 1) Amennyiben a történelmi tudatosságot az egyén tevékenységének alapjaként értelmezzük, akkor a történelem fontos eleme a nemzet-építésnek: megerősíti a nemzethez tartozás érzését. 2) A nemzeti történelem legitimálja a nemzet létezését, a történelem birtoklása a nemzet létének igényét erősítheti meg. 3) A történelem az egyén számára kínál keretet a halhatatlanság érzéséhez, amennyiben a történelem a múltat – a jelenből szemlélve – és a jövőt folyamatosnak tekinti a

⁴ WILSON, A. William: *Folklore and Nationalism in Modern Finland*. Indiana London. é. n. 26-62.

⁵ SMITH, i. m. 12.

⁶ Uő. 18-21.

⁷ HROCH, Miloslav (1999) Kansallinen historia ja sen vaihtoehdot modernissa eurooppalaisessa historiankirjoituksessa. In: *Historiallinen Aikakauskirja* 1999/2, 127-128.

nemzet létében. 4) A nemzeti történelem a nemzeti és a kollektív értékrendszereket határozta meg, ezek számára biztosított forrásokat.

Ezeknek az elméleti alapoknak a megfogalmazása mellett a történetírás tárgya is eltérő volt az egyes nemzeteknél. Ebben a finn történetírás egy olyan formát képviselt, amelyben a politikai és az államiság legitimációja kevésbé játszott fontos szerepet, viszont a nemzeti identitás meghatározásában az etnikai elem határozottan jellemző volt. Ehhez kapcsolódik Hroch szerint a nemzeti történelem és a történeti hagyományok politikai életben való – viszonylag – gyenge jelenléte.⁸ Nem egy politikai legitimációnak adott alapot a nemzeti történelem, hanem magának a finn népnek. Természetesen ennek változó jelentéstartalmai voltak az egyes történetírói munkák esetében, magában a történelem kereteinek és tárgyának jellegében is.

II. A történetírás és a nemzeti identitás

A történetírás múltértelmezése a 19. század folyamán folyamatos változáson ment keresztül. A finn nép eredetét és történetének korszakait is eltérően értelmezték. A „*finn aranykor*” a kalevalai hősök zárt világából egy szélesebb történeti perspektíva felé mozdult el. Ahogy Smith ezt jellemzi: a történettudomány, a régészet, a filológia és az antropológia az aranykorok számát és perspektíváit kitágították.⁹ Ebben a térbeli és időbeni kiszélesedésben a finn (finn-ugor) népek történeti, kulturális „jelenlévősége” és „történelmi fejlődése” is mind fontosabb szerepet kapott, sőt tudományos igazolást nyert. Szükség volt a történeti források intézményes feldolgozására, kiadására, ami már korán a történetírás tudományos jellege felé vezetett, viszont a nemzeti múlt értelmezésében új szempontot kellett figyelembe venni. A tudományos ismeretek mind szélesebb körű alkalmazása, és a tudományos közvélemény érdeklődése új irányba terelte a finn történetírást is. Ennek legfontosabb állomása a Finn Irodalmi Társaságon belül megszülető Történeti Bizottság (1864), majd az önálló intézményként működő Történelmi Társaság (1874). Mindkettőnél a finn történelem forrásainak összegyűjtése és kritikai közlése volt a cél, amihez a történetírás és a tudományos viták határozott koordinálása is kapcsolódott.¹⁰ Az 1875-ben megjelenő „*Suomalais-ugrilaisen muinautukinnon alkeita*” című munka már egy új korszakot nyitott meg a finn múlt értelmezésében. A korábban

⁸ Uő. 124-127.

⁹ SMITH, i. m. 13-14.

¹⁰ BLOMSTEDT, Kaarlo: *Historiallinen Osakunta. Historiallinen Arkisto*. Helsinki, 1925. Yrjö-Koskinen mindkét szervezet alapítója és vezetője volt.

csak részleges, nagyobb részt spekulatív ismeretekre alapozott „pogány kor” helyett a régészet és az antropológia eredményeire támaszkodva „tudományosabb” történetírás kezdett kibontakozni.¹¹ *Aspelin* fent jelzett munkája nem a finn nép történetét magyarázta, hanem a nagyobb földrajzi és antropológiai vizsgálatok eredményeibe ágyazva a finn törzsek korai kultúráját mutatja be. Munkája fontos korszakhatárt jelez.

A korszak történetírásának vizsgálatakor arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy milyen történeti valóságot rekonstruáltak az egyes történetírói munkák, amelyek adott politikai, kulturális és társadalmi kontextusba elhelyezhető szövegekként jelentek meg. Az egyes történeti értelmezések vizsgálatát tehát a tudományos, társadalmi és kulturális viszonyok függvényeként kell értelmeznünk, hozzákapcsolva a politika jelenvalóságához. Ha feltételezzük, hogy a történetírás tudományos igényvel közelített a nemzeti múlthoz, még ha ez a tudományos szintet az utókor cáfolta is, számunkra annak a történeti- és tudományos valóságnak a feltárása lehet a célunk, amely részét képezte a formálódó finn nemzettudatnak.¹² Ugyanakkor történetírás nem volt semleges terület a politikai és a társadalmi kérdésekben, mint ahogy a nemzeti múlt közvetítésében sem. Olyan értékek és ideológiák hordozójának tekinthetjük, amelyek az egyén és a közösség számára aktuális, időszerű jelentéstartalmakat közvetítettek, intellektuális szükségleteket elégítettek ki. Ez voltaképpen a múltról alkotott kép és annak kontextusának vizsgálatát jelenti számunkra.¹³ Témánk megválasztásában ehhez két szempontot kapcsolhatunk. A finn nyelvű történetírás megjelenése és a finn nép őstörténeti/történeti fejlődésének megjelenítése, illetve aktualizálása. Előbbit a nemzeti eszme és a nacionalizmus finn megjelenéséhez és térnyeréséhez kapcsolhatjuk, amelyben Yrjö-Koskinen és az általa képviselt fennomán gondolat a század második felében meghatározta a finn kulturális viszonyokat; utóbbit szélesebb értelemben a tudományos intézmények, a történelem- és nyelvtudomány eredményeinek felhasználása a finn múlt megteremtésében/rekonstruálásában, a nemzeti közösség számára dicső múlt létrehozásában/megírásában.

Abban a folyamatban, amelyet „nemzeti ébredésként” szoktak aposztrofálni a

¹¹ J. R. ASPELIN: „*Suomalais-ugrilaisen muinautkiminnon alkeita*” Helsinki, 1875.

¹² A kulturális nacionalizmus értelmezésében John Hutchinson elméleti megközelítését tekintem mérvadónak, ugyanakkor a finn nemzeti identitás vizsgálatok a 19. század rendszerező és összefoglaló jellege alapvetően meghatározta a finn nemzettudatot. Részben az intézményes keretek felállításával, részben a tudományos eredmények népszerűsítésével. HUTCHINSON, John (1999) Re-Interpreting Cultural Nationalism. In: *Australian Journal of Politics and History*. vol. 45. 392-407.

¹³ MYLLY, Juhani: *Kansallinen projekti. Historiankirjoitus ja politiikka autonomisessa Suomessa*. Turku. 2002. 17-22.

nemzeti múlt felfedezésének fontos szerepe volt. Nem csak a más népekkel való összehasonlításban, de a saját nemzeti karakter és jellem kialakításában is meghatározó volt. A finn nép történetében, amelynek sokáig a Svéd Királyság egy tartományának lakói történetét jelentette, a kutató tekintetek mind messzebb kalandoztak, egészen a történelem előtti korokig, olyan őstörténetet keresve, amelyben megtalálhatónak vélték az eredeti finn jellemet, a finnség (*suomalaisuus*) valódi természetét. Az őstörténet a népek korai hagyományait, szokásait és történelmi folytonosságát bizonyította. A 19. században egyes történeti munkák jellemzője volt, hogy a finnek történelmét nem választották el az anyaország (Svédország) történetétől, így a finn-ugor¹⁴, vagy a finn őstörténet alaposabb bemutatása is csak az 1840-es években került be a történeti munkákba.

A népi versek „történeti forrásként” való kezelése a 19. században vált igazán jellemzővé. *Elias Lönnrot* (1802-1884) számos korábbi és az ő munkáit is kiegészítő versgyűjtésre alapozva egyetlen epikusan szervezett gyűjteménybe állította össze ezeket a verseket, amiket olyan forrásként használtak, amelyekben a finn őstörténet és a finn nép szerteágazó, színes világa jelent meg. Ez nem kifejezetten a történelem tudományos fejlődésében játszott fontos szerepet, hanem a nemzeti hőskor megtalálásában, amit ekkor a Kalevala világa képviselt. E gyűjtemény tudományos „felhasználása” a század 40-es éveiben megjelent történeti munkákban figyelhető meg.¹⁵ A finn népet a kalevalai versekben megjelenő hősök leszármazottjaival azonosították, a Karjalában élő finneket az autentikus finnség megőrzőinek tekintették, egy olyan hősi kor maradványai továbbítóinak, amely alapján fel lehetett építeni a nép korai történelmét, és a jelen számára is mintaként szolgálhatott. Később nem csak a Kalevala történetiségét, de a versek eredetét is kritika alá vették, s a történetírás fokozatosan a tudományos igényeket is kielégítő forrásokra alapozta elméleteit. A tudományos

¹⁴ A „finn-ugor” terminológia a 19. század első felében nem volt használatos, majd a század végén kezdik használni, amiben a finn-ugor nyelvtudomány tudományos idényű megalapozását vélem felfedezni. A korban jellemző terminológia a „turáni”, „urál-altaji”, „szkíta” „mongol” stb. kifejezések forogtak a tudományos nyelvhasználatban. A 19. század ötvenes éveiben a nyelvcsalád nyugati ágát *finnek*, a keleti csoportját *ugornak* nevezték. A finn-ugor elnevezés a század 60-70-es éveiben egyidejűleg több helyen is felbukkant. Vö. ZSIRAI Miklós: *Finnugor rokonságunk*. Budapest, 1994. 108-113.

¹⁵ A történetírás jellege és célja szoros egyezést mutat a korszak kulturális életében meghatározó szerepet betöltő Finn Irodalmi Társaság és az azt irányító személyek céljaival. Természetesen nem tehetjük meg, hogy kizárólag ennek tudjuk be a finn történelem mitikus-kalevalai és keleti irányultságát, de a század 60-as éveiben a személycserék és a társaság tudományos tevékenységének kibővülése a történetírás jellegét is átalakította. Vö. SULKUNEN, Irma: *Suomalainen Kirjallisuuden Seura 1831–1892*. SKS, Helsinki. 2004. 147-148.

eredmények, a néprajzi, antropológiai kutatások a finn őstörténet és az eredetkutatás irányultságát mindinkább a finn-ugor elmélet felé vezették.

II. 2. Az őstörténet-kutatás hatása

Már a 17. századtól kezdve mind többször utaltak arra, hogy a finneknek valami köze lehet a *szkítákhoz*. A 18. század német nyelvésze, *August Ludvig von Schlözer* (1735-1809) a nyelv és a nyelvrokonság elméletére támaszkodva a finn-ugor népeket, s hozzájuk kapcsolódva a közép-ázsiai nomád népeket azonosította egymással. A szkítákkal való rokonság a *turáni* eredettel egészült ki, ami az emberiség etnikai tagolásában az egyik nagyobb alcsoportot képezte.

A 19. század folyamán a népek faji, etnikai besorolására, illetve eredetére vonatkozó munkák is tárgyalták a finneket, így 1826-ban *A. Desmoulins* a finneket a szkíták családjába sorolta, jellemzőik között primitív életkörülményeiket hangsúlyozva, külső vonásaikat meghatározva. A turáni népeket Európa első lakosainak tekintették, akiket később az indo-európai népek leigáztak, vagy kiszorítottak korábbi területeikről. E felfogásnak jellemzően a skandináv országokban voltak támogatói. A turáni eredet is a skandináv kutatók között volt népszerű, a dán nyelvész, *Rasmus Rask* (1818) és a svéd antropológus *Anders Retzius* (1842) csontleletekre alapozva a finneket a svédek és a szlávok közötti „turáni jellegű” népek (*csúdok*) írta le, de a mongoloktól megkülönböztette őket. Rask a finneket a *tatárokkal* rokonította és a szkítákhoz sorolta. *Sven Nilsson*, svéd történész Skandinávia őslakosságának antropológiai tulajdonságait kutatta, szerinte a Skandinávia őslakosai a lappok voltak, amit összehasonlító vizsgálatokkal bizonyított.¹⁶ Az antropológia mellett a nyelvészet és az összehasonlító nyelvtudomány jelenthetett kiindulási alapot a finn-ugor népek időbeni és térbeni elhelyezéséhez, de a korszakban a „régészeti feltárások” is lendítettek a történelem, az emberiség múltjának megismerésében. Az 1840-es években az ókori Mezopotámia területén folytatott „ásatások” eredményei tudományos körökben is elfogadottá tették azt a nézetet,¹⁷ miszerint a finn-ugor népek voltak e terület első lakói és fejlett írásbeliséggel rendelkeztek. Nem kevés mesebeli elemmel tarkított történet látott napvilágot a finnek sumer népekkel való rokonságáról. Számos tudományág hozzájárult tehát a finnek és a

¹⁶ KEMILÄINEN, Aira: *Suomalaiset, outo Pohjolan kansa. Rotuteoriat ja kansallinen identiteetti*. SHS, Helsinki. 1993. 68-75.

¹⁷ Salminen, Jukka: Daniel Eurpaeus ja »Suomen suwun« juuret. In: Aira KEMILÄINEN (Szerk.) *Mongoleja vai germaaneja – rotuteorioiden suomalaiset*. Helsinki, 1985. 254. de Sanley, Rawlinson, Norris, Julius Oppert a Salminen által említettek.

finn-ugorok nagy családjának nemegyszer fantasztikus elemekkel kiegészülő elképzeléséhez, és tegyük hozzá, hogy a korabeli módszerek kezdetlegességéhez képest a tudomány merész elképzelésekkel is gyakran előrukkolt, így a kevés forrásra alapozott elméletek és állítások nem voltak ritkák.

A korszakban újra kibontakozó finn-ugor nyelvtudomány¹⁸ szerint a finn nyelv Ázsia nagy területein élő népeinek nyelvével közeli rokonságot mutatott. Az összehasonlító nyelvészet segítségével tudományos bizonyítást nyert, hogy a finn-ugor nyelvcsaládba tartozó finnek és számos ázsiai nép azonos nyelvi alapokkal rendelkezik, amire további rokonítási lehetőségeket is fel lehetett fűzni. Ki kell emelni a század első felében *D. E. D. Europaeust* (1820-1884) és *M. A. Castrént* (1813-1852),¹⁹ utóbbi 1851-ben a Helsinkiben létrejött finn nyelvoktatás első professzora. A finn-ugor népek eredetét mindkettő Közép-Ázsia területére helyezte.²⁰ Europaeus a helynevek összehasonlítására alapozta rokonságelméletét, Castrén pedig több ázsiai útja során nem csak nyelvi egyezést talált a finnek és az ott élő népek között, hanem kezdetleges „régészeti feltárások” során csontleleteket és használati tárgyakat is összehasonlított. Azáltal, hogy a finnek eredetét Ázsiába vezette vissza, és rokonságukat az ott élő népekkel igyekezett bizonyítani, kulturális elszigeteltségük feloldását, nemzeti önbecsülésük felértékelését célozta meg.²¹ Castrént később a finnugrisztika egyik úttörőjének tekintették, szibériai utazásait és korai tanulmányait az elkövetkező kutatások is mértékadónak tartották. Munkásságuk a finnek és a finn-ugor népcsoport pontosabb meghatározását eredményezte, de ami talán fontosabb lehet, az összehasonlító nyelvészet mértékadóvá válását az őstörténeti kutatásokban.²²

¹⁸ Vö. ZSIRAI, *i. m.* 506-513.

¹⁹ Europaeus érdeklődése a versgyűjtésre is kiterjedt. Az Új Kalevala (1849) verseinek jelentős részét ő gyűjtötte Lönnrot számára. Nyelvrokonításai és tudományos kutatási vizsont nem illeszkedtek a kor nemzeti tematikájába. Nem a finn nép egyediségét vallotta, hanem egy „kozmpolita” szemléletben az emberiség bölcsőjét békésen benépesítő nagy népcsaládról írt. E szemlélete is hozzájárult az értelmiség és a kortársak elzárkózásához, ami életének tragikus végét is okozta. Vö. SULKKUNEN, *i. m.* 109-118.; SALMINEN, *i. m.* 249-268.

²⁰ ITKONEN, Erkki: *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta*. SKS. Helsinki, 1961. 152-157.

²¹ SULKKUNEN, *i. m.* 82-84.; KEMILÄINEN, *i. m.* 78-80. SALMINEN, *i. m.* 252-253. Castrén J. V. Snellmannnak írt levelében a nemzeti eszme, a nemzeti fejlődés szorosan összekapcsolódott a finn nép „egyszerű mocsárlakó” népként való felfogásától az emberiség egyhatodát adó „finnugorok” családjába való besorolásáig: „Elhatároztam, hogy megmutatom a finn népnek, hogy mi nem a világtól és annak történetétől elszakított mocsárlakók vagyunk, hanem az emberiség egyhatodának rokonai.” *Suomen Sana* III. 1963. 295.

²² Europaeus tanulmányai többek között a *Suomi* kiadványban, az *Suometarban* és a *Kirjallinen Kuukauslehti*-ben jelentek meg. (*Tietoja suomalais-ugrilaisten kansain muinaista olopaikoista. I-II*. In: *Suomi* 1868, 1869; *Suometar* 1847/1, 2, 3, 4 és 8. „*Tutkistelemuksia Suomalaisien esi-isistä ja niiden asumispaikoista*”; Kirjallinen Kuukauslehti) Castrén szibériai utazásának leírását adta ki,

Eredményeiket akkor még sem egy őstörténeti, sem egy finn-ugrisztika tudományág nem dolgozta fel, mivel egyik sem létezett.

Az 1860-as években kezdődött az őstörténet tudományos, immáron régészeti, antropológiai, nyelvészeti stb. eredményeinek „összehangolása”, amiből a finn tudósok is részt vállaltak. Aspelin 1871-ben kiadta a finnországi őstörténeti leletek jegyzékét, amiből további kutatásokat lehetett elindítani, elsősorban az orosz és a balti államok régészeti leleteivel összehasonlítva. Az őstörténettel foglalkozó konferenciák, tudományos folyóiratok a korszakban egyre nagyobb számban láttak napvilágot. Ezeknek a munkáknak, és a legújabb eredményeknek a figyelemmel kísérése Koskinen számára is fontosak voltak. Erről tanúskodnak a *Kirjallinen Kuukauslehti*-ben megjelent recenziói, amelyekben a tudományos eredmények értékelése és a saját álláspont megfogalmazása egyaránt fontos elem volt.²³

II. 3. A Kalevalától a finn-ugor rokonságig

Az őstörténet helye a finn történelemben az 1830-40-es években a megjelenő munkák meghatározó részévé kezdett válni. Általában a „pogány kor” meghatározás volt jellemző, amelyben a finnek törzsi szervezését és hitvilágát tárgyalták. Az egyes szerzők és munkáik jelentős átfedéseket mutatnak, sőt, bizonyos esetben közös munkáról is beszélhetünk.

Az első finn nyelvű történeti munka a *Turun Wiikko Sanomat* lapban jelent meg 1820-21-ben. A szerző *Reinhold von Becker* (1816-52),²⁴ a Turku Akadémia történésze és nyelvésze. Von Becker a „*Lyhyt kertomus Suomen Kansan eesmenneistä ajoista*” (Rövid elbeszélés a finn nép korai történetéről) című cikksorozatában tárgyalta a finn történelmet a kezdetektől a XVIII. századig bezárólag. Von Becker a finn törzsek eredetét Ázsiába, a Kaszpi-tenger környékére helyezi, ahonnan a népvándorlás lendítette ki és sodorta őket a

valamint a finn nyelvű sajtóban közölt tanulmányokat (*Suometar* 1848/17;).

²³ *Kirjallinen Kuukauslehti* 1968/3.; 1874/8,9.; 1877/1.; 1878/2, 3.; 1880/7.

²⁴ 1820-21-ben a *Turun Wiikko-Sanomat* lapban adta ki a „*Lyhyt kertomus Suomen Kansan eesmenneistä ajoista*” (Rövid elbeszélés a finn nép korai történetéről) című sorozatát, amely a finn történelmet a kezdetektől a XVIII. századig bezárólag tárgyalta. 1820. 7. 1. Nr. 26: *Muutamia lylykäistä tietoja Suomalaisten Esiwanhemmistä ja heidän entisistä asunto-paikoista* (Egynéhány rövidke ismeret a finnek elődeiről és azok lakóhelyéről). Reinhold von Becker egyébként Elias Lönnrot tanára és támogatója volt. Az ő személyes ösztönzésének és támogatásának köszönhetően fordult a fiatal Lönnrot a népi versek és a finn mitológia felé, majd utazott 1827-ben első gyűjtőútjára. Von Becker 1819-ben maga is hosszabb utazást tett Lappföldre, Észak-Savóba, Kainuuba. Gyűjtéseit *Väinämöinen* címmel adta ki. Vö. KARKAMA, i. m. 247.

jelenlegi területükre, ahová feltehetőleg két irányból, keletről és délről érkeztek. Az őstörténeti rész nem tartalmaz fontosabb eseményeket, nyelvi vagy antropológiai eredményekre támaszkodó utalásokat. A finn-ugor, vagy a szkíta eredet sem jelenik meg a munkában, még utalás szintjén sem.

A korai romantika képviselője, *Adolf Ivar Arwidsson* (1791-1858) történetírásában jelent meg először a jellemzően patrióta szemléletű történetírás.²⁵ Arwidsson a nemzeti szellemben, a népi költészetben (ő is, az elsők között váltakozott versek gyűjtésére) és néphagyományokban kereste a történelem és a népek karakterének alapjait. Történetírását „patrióta” jelzővel jellemezhetjük, mivel sem politikai, sem ideológiai tartalma nem volt.²⁶ Arwidsson munkáját a későbbi történeti munkák előképének tekinthetjük, nézőpontjában elsőként emelte a finn népet a történelem tárgyává.²⁷ Arwidsson feltételezett valamilyen finn szervezettséget (az államiság korai formáját) a svéd hódítást megelőzően is, amit a skandináv sagák és az ősi Perma (Bjarmi) bizonyítottak.²⁸ Ezzel együtt a finn történelmet kultúrtörténetnek tekintette, a politikai események a finnektől elválasztotta, így történetüket csak a svéd hatalom viszonylatában tartotta értelmezhetőnek.²⁹ Munkája kapcsán vetődött fel először a finn történelem értelmezésének és megírásának kérdése.

1831-ben *Gabriel Rein* (1800-1867) könyve volt az első, amelyben az őstörténet, mint a finn történelem korai szakasza volt megírva.³⁰ Rein munkájában történelmi szereplőként mutatja be a mitikus személyeket, mindenek előtt Väinämöinent, és elsőként beszél a finnek betelepüléséről, szétválasztva az egyes törzseket.³¹ Rein, bár az Arwidsson által képviselt romantikus-forradalmi eszmeiséget képviselte, kevésbé volt lázadó alkat, ami a tudományos, és kulturális életben való megmaradását segítette.³²

²⁵ MYLLY, *i. m.* 116-119.; Pirinen, Kauko: Arwidsson historiantutkijana. In: Adolf Ivar ARWIDSSON. *Näkijä ja tekijä*. Jyväskylä. 1992. 65-92.

²⁶ *Uo.* 56-57.

²⁷ ARWIDSSON 1827-ban Friedrich Rüh „*Finland und seine Behowner*” 1809-ben megjelent munkáját adja ki svéd fordításban, amit sokban – elsősorban éppen az őstörténeti részt – átdolgozott.

²⁸ MYLLY, *i. m.* 116.; Arwidsson történelemről és a finn néphagyományokról vallott nézeteit tárgyalja még PIRINEN, *i. m.* 65-92.; KARKAMA, Pertti: *Kansakunnan asialla : Elias Lönnrot ja ajan aatteet*. Helsinki. 2001. 249-251.

²⁹ PIRINEN, *i. m.* 74-79.

³⁰ REIN, Gabriel: *Finlands Forntid i Cronologisk öfversing, åtföljd af de förnemsta händelser ur Rysslands och Sveriges Historia*. Förra Häftet. Helsingfors. 1831.

³¹ KARKAMA, *i. m.* 249.

³² 1834-ben kinevezték a Helsinki Egyetem történelem professzorává (1834-61), a Finn Irodalmi Társaság alapítóinak egyike volt, és kétszer is betöltötte annak elnöki posztját (1841-53, 1863-67). Vö. MYLLY, *i. m.* 120.; SULKUNEN, *i. m.* 35.

Von Becker tematikájához sokban hasonló szempontból közelít a finn őstörténethez Elias Lönnrot.³³ Az emberiség bölcsőjét Ázsia keleti felére helyezi, ahonnan a népek Krisztus születése után néhány évszázaddal vándoroltak el, valami természeti átalakulás következményeként, amit Lönnrot a szárazföld tengerré válásával magyaráz. Ezt megelőzően minden népnek saját területe kellett, hogy legyen, tehát feltételezhető egy közös őshaza. Ez az elmélet nagyrészt bibliai hagyományokra épül.³⁴ A nyelvrokonságot Lönnrot az észtek és a lappok esetében emeli ki, ezeken kívül több „kisebb népről” tesz említést, de nem nevezi meg egyiket sem. A szkíta vagy turáni rokonság Lönnrotnál nem jelenik meg, ő kizárólag a finn törzsekkel foglalkozik.

Lönnrot finn történetében az őstörténeti nagyrészt a Kalevalára épül, s így a finn népet, mint a finn területek első lakóit (a lappok nem sokkal a finnek előtt érkeztek Finnország területére) határozza meg. Történeti szempontból a finn törzsek történelme mai területükön kezdődik, de az is inkább mítikus elemekkel jellemezhető. Természetesen a Kalevala Lönnrot számára nem kizárólag eposz volt, hanem hagyományok, szokások és a népi kultúra megjelenítője. Messze-menő következtetéseket Lönnrot azonban nem vont le. A kalevalai nép számára egy harcos és jólétben élő nép volt, akik olyan vallási és metálsis hagyományok birtokosai voltak, amelyekkel meg tudták szerezni a finn területeket.

Johan Fredrik Kajaan 1846-ban megjelent *Suomen Historia* bevezetőjében így kezdi sorait: „*Suomen historian perustuksena ja pääainehna on Suomen kansa*”³⁵ (Finnország történetének alapja és fő témája a finn nép története). Mivel a finn nép nem rendelkezett államisággal, hanem először a svéd, majd az orosz hatalmaknak volt alávetve, azért csak e két másik nép történetén keresztül lehet a finn történelmet megírni.³⁶ Kajaan munkájában a finn népet nagyobb dimenzióba helyezi el. Az északi országok történetén nem az államok történetét érti, hanem az Észak-Európában élő skandinávok, szlávok és finnek történetét. Egymás mellett élésük bemutatása adja a fenti idézet értelmét. Kajaan történelem-szemlélte olyan új elemet tartalmazott, amelyben az egyes nemzeteket herderi szempont szerint értelmezte.³⁷ Finn nyelven elsőként ad alapos elemzést a finn őstörténetről, az ókori szerzőket is forrásként felhasználva. Az őstörténeti rész

³³ Elias Lönnrot „*Suomen maan historiasta*” cikksorozata 1844-45-ben jelent meg a *Maamiehen Ystävä* lapban. In: LÖNNROT, Elias (1992) *Valitut Teokset* 4. 239-290. Lönnrot von Becker tanítványa volt.

³⁴ LÖNNROT, *i. m.* 239.

³⁵ KAJAAN, Johan Fredrik: *Suomen historia*. Helsinki. 1846.

³⁶ *Uo.* IV.

³⁷ Kajaan történeti munkája elsőnek tekinthető abban a sorban, amely a finn nép történetét célozza meg. Nem véletlen, hogy Snellman is üdvözölte a könyv megjelenését, de igazán nagy visszhangot nem váltott ki a megjelenése.

nagyrészt Lönnrot keze nyomát és hatását viseli magán. Munkájukban a finn törzsek ázsiai eredete és vándorlása, valamint a finn-ugor rokonság fontos részt képeztek. Elsőként mutatták be a finnek lehetséges származását, összekapcsolva a nyelvészeti kutatások eredményeit a történelemmel. A népi versekben megőrzött emlékek a nyelvi ismeretek mellé állítva a finnek civilizált, kulturálisan jelentős műveltségét mutatják be.³⁸ A területi elven való szervezettséget, a főhatalom szerkezetét, valamint szabad és jól szervezett társadalom képét vázolja fel a finn törzsekről.³⁹ A társadalmi szervezettség mellé a kereskedelem és a vallás kerültek, amelyek legfontosabb bizonyítékait adják egy magasabb kultúrának. A kereskedők a korai népek kulturális követői, akiken keresztül az egyes kultúrák, szokások és ismeretek mozognak – állítja a szerző.⁴⁰

A pogány hitvilág felépítésében és tolmácsolásában Kajaan Jakob Grimm 1845-ben megjelent könyvét használja fel, amelyből finn mitológiát felhasználva a természet és az emberek közötti kapcsolatot értékeli. Minden természeti jelenségnek, folyóknak erdőnek stb. saját istenséget feltételez. A finneket egy gazdálkodó, szervezett társadalomban élő, kulturális, vallási hierarchiával rendelkező, a természet és a metafizikai lét között isteneket tisztelő, illetve rítusokat használó népnek festi le. Ezt legnagyobb részben a Kalevala és a Kanteletár verseire alapozza.⁴¹ E két gyűjtemény forrásként való felhasználása a finn értelmiség számára az 1840-es években, tehát közvetlenül a két munka megjelenése után, illetve nemsokkal a Kalevala második, teljesebb kiadása előtt, úgy tűnik, hogy az őstörténet kimerítő rekonstrukálásának hátterét adta. A nyugati-finn népi versek, amelyekre Gottlund a század első évtizedeiben hívta fel a figyelmet, ekkor nem kerültek bele a vizsgálatok perspektívájába, sőt, elsősorban a savói és a karjalai gyűjtések lettek felhasználva.⁴² Lönnrot és Kajaan olyan őstörténeti-kort épített bele a finn múltba, amely a finn népet a szomszéd népekkel egyenrangúnak, kulturálisan és ismereteiben is azonos értékűnek mutatta be. Ez elsősorban a skandináv és a szláv népekre vonatkozott. Mivel a finn történelemből az önálló államiság megteremtése hiányzott, a rekonstruált őstörténet több volt a mítikus hősök legendáinál. Lönnrot és Kajaan is a mindennapok kultúráját, a társadalom és a vallás jellemzőit az őstörténet részének tekintette. A korabeli közvélemény elismerően nyilatkozott az első finn nyelvű történelmi könyvről, de talán a legfontosabb J. V. Snellman elismerése

³⁸ KAJAAN 1846, 46.

³⁹ *Uo.* 48.

⁴⁰ *Uo.* 41.

⁴¹ KARKAMA, *i. m.* 311.

⁴² SULKUNEN, *i. m.* 66.

volt.⁴³ Nem csak a mű stílusával, de szellemiségével és értelmezéseivel is elégedett volt.

III. Yrjö-Koskinen, a történetírás nemzeti irányvonala

A finn történetírásban a „nemzeti” történetírói felfogásnak a 19. század második felében Yrjö-Koskinen volt az egyik legfontosabb képviselője. Koskinen a történelmet a hegei filozófia alapján a „nemzeti szellem”, a „néplélek” fejlődésében kereste. A történelem szerepe a nemzeti kultúrában a nemzeti szellem megerősödését, felélesztését segítette, ami a nemzetté válás egyik feltétele volt.⁴⁴ Yrjö Blomstedt 1980-as tanulmányában így foglalja össze Koskinen történetírói tevékenységének legfontosabb jellemzőit: „Először is a *finn nép* történetét kell kutatni, másodsor az *finn nyelven* kell megírni, és harmadszor *jó és átütő* történelmet kell írni. Ez a három cél vezet a negyedikhez: Finnország történetének kutatásának célja a finn nép *nemzeti öntudatosságának (kansallinen tietoisuus)* felébresztése.”⁴⁵ A nemzeti öntudat felébresztése, a szunnyadó nemzeti szellem feltámasztása a nacionalizmus egyik sokat hangoztatott kelléke volt. Koskinen munkásságának és a finn történetírás vizsgálatának kapcsolata számos fontos kérdést vet fel, amelyek közül jelen tanulmányban csupán az egyik fontos problémát szeretném tisztázni. A korábban már tárgyalt őstörténeti kutatásokat a finn történetírásban is élénk figyelem követte. A finnek keleti eredete mindazonáltal, hogy nem volt újkeletű nézet, a korszak tudományos közvéleményében a nemzeti/nacionalista eszme egyik fontos elemévé vált. A politikai és a kulturális életben ez a korábbi svéd kapcsolatok elszakítását, a finnek önállóságát voltak hivatva támogatni. A történetírásban az őstörténet azért foglalt el kiemelkedő helyet, mert a svéd hódítást megelőző időszakra vezette vissza a történelmet, s így az önálló, még független finn kultúrát, társadalmat lehetett benne megtalálni. Így lett a Kalevalából és a népi énekek, versek, mondókák, ráolvasások sokaságából összeállítva a finnek nemzeti eposza és zárt népi kultúrája. Az értelmiség és az ország új státuszának vonatkozásában ez a finn nemzetiség (*suomalaisuus*) történelmi rekonstrukcióját adta, amely a politika szempontjából is elfogadható irányt képviselt. A finn nemzettudat keleti elemeink hangsúlyozása az orosz érdekekkel volt párhuzamos. A svéd-kor jellegének és tartalmának nemzeti szempontok alapján történő megírása Koskinen munkásságában döntő jelentőségű volt. Ugyanakkor a Kalevala és a mítikus elemek helyét a forrásokra

⁴³ Snellman a Maamiehen Ystävä lapban írt a könyvről. Maamiehen Ystävä 1847/17.

⁴⁴ TOMMILA, Päiviö: *Historiantutkijan muotokuva*. Helsinki, 1998. 159.

⁴⁵ BLOMSTEDT, Yrjö: Yrjö-Koskinen historioitsijana. In: *Historiallinen Aikakauskirja*. 1980/4. 306.

alapo-zott kutatás vette át.⁴⁶ Nem csupán a svéd hódítással és a kereszténység elterjedésével párhuzamosan kiépülő politikai szervezet, hanem a társadalom forrásokra építhető változásait vette a történetírás fókuszába. Erről tanuskodnak a fiatal kori munkái is, majd pedig egyre meghatározóbb formát ölt a finn történelem ilyen jellegű kutatása. Más vonatkozásban Koskinek a történetfilozófiában Hegel nyomdokait követte, így a munkáinak is ez adott alaphangot.

Yrjö-Koskinen munkái közül az 1862-ben megjelent „*Tiedot Suomen-suurun muinaisuudesta*”⁴⁷ című doktori értekezését vizsgálom, amit a Helsinki Egyetem professzori kinevezésére készített. Történetírói munkásságának ezt a részét eledig részletesen nem dolgozták fel.⁴⁸ Alaposabban Gunnar Suolahti és Yrjö Blomstedt foglalkozott a Koskinen történetírói munkásságával,⁴⁹ de vizsgálatuk legjellemzőbb vonása, hogy a történész Koskinent nem történetírása alapján ítélték meg, hanem politikusi és fennomán gondolkodóként elfoglalt pozíciója alapján. Ez olyan félreértésekhez vezetett, amelyek így jelentek meg Koskinen értékelésében: „Nem volt minden munkája olyan jelentős, tartós vagy sikerült. A professzori értekezésében «*Ismeretek a finnek őstörténetéről*» a költői elemek túl nagy részt tesznek ki.”⁵⁰ Blomstedt a koskineni életmű legfontosabb jellemzőinek a tudományosságot és a tudatosságot tekinti, s azt a koskineni gondolatot hangsúlyozza, hogy a finn népnek azért van története, mert azt önmaga számára fontosnak tartja megteremteni. Ez az egyik legjellemzőbb karaktere Koskinen egész munkásságának.⁵¹ Számára a történész maga is a történelem része,

⁴⁶ Koskinen kultúrpolitikai irányultságáról: „... Az ő (Koskinen) nézőpontjából nemzeti ideológia felépítése, modern kutatások segítségével rekonstruált történelmi folytonosságra alapozva, nem sikerülhet, amíg a Finn Irodalmi Társaság eszmei irányzatát a kevelalai-mitológia uralja és a kutatások célterületei a rokonnépek nyelvére, és kulturális egységére irányulnak.” SULKUNEN, *i. m.* 145. Ehhez kapcsolódik a nemzeti identitás történelmi dokumentumokra való alapozása: „A nemzeti identitást persze minél távolabbi múltból kell létrehozni, de nem a mítikus, hanem a történelmi forrásokra alapozva. A nemzeti érzés születését és fejlődését a többé, vagy kevésbé fantasztikus valóság helyett a dokumentált történelmi fejlődésre kell áttenni, és konkrét forrásanyaggal kell ellenőrizni.” SULKUNEN, *i. m.* 148.

⁴⁷ YRJÖ-KOSKINEN: *Tiedot Suomen suurun muinaisuudesta*. Helsinki, 1862.

⁴⁸ Aira Kemiläinen a finnekkel foglalkozó fajelméleti teóriákat és a rasszizmust tárgyaló tanulmányában, ill. monográfiájában Koskinen erre a munkájára is kitér. Mindkét esetben értékes kapcsolódási pontokat fed fel a korszak európai és finn eszmetörténeti kapcsolatairól. Vö. KEMILÄINEN, *i. m.* 81-83. KEMILÄINEN, Aira: *Finns in the shadow of the „Aryans”*. *Race Theories and Racism*. SHS Helsinki, 1998. 59-63. illetve az egész könyv.

⁴⁹ SUOLAHTI (1974) Y.S. Yrjö-Koskisen elämä; BLOMSTEDT, Yrjö (1980) Yrjö-Koskinen historioitsajana. In: *Historiallinen Aikakauskirja*. 1980/4. 299-307.

⁵⁰ BLOMSTEDT, *i. m.* 305.

⁵¹ Zachari Topélius 1840-ben elhangzott előadása „*Onko Suomen kansalla historiaa?*”, a finn történelmet az államiság megszerzéséhez kötötte. Koskinen a Finn Történelmi Társaság elnökeként 1875-ben hasonló címmel tartott előadást, amelyben Topélius gondolatait elevenítette fel, viszont a nemzeti történelmet az állam- és politikátörténettől elválasztotta. Álláspontját így fejtette

állásfoglalása, történetírói tevékenysége a korszak intellektuális légkörében értelmezendő. Jelen esetben az utólagos tudományos bírálat nem lehet feladatunk, ellenben rekonstruálni Koskinen és a kortársak történeti valóságra vonatkozó elképzeléseit igen. Ha éppen a „Tiedot” munkára gondolunk, akkor a kortársak reakcióját, Koskinen saját álláspontját és a korábbi történeti munkákat kell figyelembe vennünk. Utóbbit részben tisztáztuk, nézzük meg az első két elemet.

Visszaemlékezéseiben⁵² Koskinen a történetírással kapcsolatban fontosnak tartja megemlíteni *Thomas Babington Macaulayt*.⁵³ Az angol történész eszerint a nagyhercegségben is ismert és olvasott volt. Sőt, nem csak olvasták, de *J. V. Snellman* egy cikket szentelt a francia *A. Thiers*, a svéd *Erik Gustaf Geijer* és *Macaulay* összehasonlítására.⁵⁴ *Macaulay Snellman* értékelése szerint a nemzet történetírója, munkáját olvasmányosnak és követendőnek is tekinti: „*Macaulay* munkájának olvasása tanulságos és nagyon érdekes minden művelt ember számára, és különösen azok, akik csak a svéd irodalmat ismerik, egészen új történetírással ismerkedhetnek meg (...). Ragyogó, történelmi eseményekből gazdag a kínálat a szegény Finnország történetírásához, aminek követése biztosan gyümölcsöző volna.”⁵⁵ Ennek a szempontnak Koskinen eleget tett, amikor munkáiban a finn nemzet történetét írta meg. Az alapján értékeli a történelem eseményeit és szereplőit, ahogyan azok befolyásolták a finn nép emelkedését, vagy hanyatlását. Koskinen *Snellman* nemzeti programját, amelyben az értelmiség finn nyelvűvé válását és a nemzeti kultúra, nemzeti öntudat határozott támogatását tette az első helyekre, egyben saját életében és munkásságában is különösen fontosnak tekintette.

Hogyan épül fel Koskinen értelmezésében a finn őstörténet? Erre a kérdésre a választ Koskinen egész történelemről alkotott nézetén keresztül kaphatjuk meg. Koskinen számára a kiindulási pont a történelem ok-okozati felépítése. A történések magyarázatát az azt kiváltó eszmékben kell keresni, amelyek Koskinen számára két meghatározó irányt mutatnak: a nemzeti eszme és az egyetemes emberi eszme (humanitás) gondolata. E kettő váltakozása, egymással

ki: „A finn népnek van történelme, mivel saját, a politikai törekvésekben is megjelenő nemzetiséggel (nemzeti törekvésekkel) bír, ami 1809-ben határozott formát kapott a Finn államiságban (...). A finn nép (...): akar magának történelmet, ergo: van történelme.” YRJÖ-KOSKINEN, Yrjö, Sakari: *Kansallisia ja yhteiskunnallisia kirjoituksia I*. Helsinki 1904 – 1905. 366.

⁵² Muisoonpanoja címmel írta 1881-ben. KOSKINEN, *i. m.* 1-13.

⁵³ KOSKINEN, *i. m.* 8. Vö. BLOMSTEDT, *i. m.* 303.

⁵⁴ Litteraturblad 1855/1. In: SNELLMAN, Johan Vilhelm: *Kootut Teokset V. Tutkimuksia ja kirjoitelmia*. Porvoo. 1929. 497-507.

⁵⁵ SNELLMAN, *i. m.* 507.

párhuzamos megjelenése, küzdelme adja a történelem mozgásának motorját.⁵⁶ A nemzeti eszme a nemzeti államok kialakulását mozdította elő, míg a humanitás az emberiség fejlődését segítette. E gondolat herderi, valamint hegeli megalapozottságát jelen dolgozatnak nem feladata igazolni, csak utalni szeretnék a párhuzamra.⁵⁷

A történelem, Koskinen számára az emberi nem fejlődésének történetét foglalja magába, így az őstörténet a népek korai történetének szakaszát jelenti. A nemzeti fejlődésben az őstörténet a népek gyermekkorát, fejlődésük korai szakaszát, első állomását takarta. Ekkor születtek a nyelvek, a nemzeti karakter, a sajátos nemzeti jelleg, amely minden népnek egyedi és megismételhetetlen jellemzője. A finn őstörténet nem csak a finn törzsek történetét jelentette, hanem egy tágabb értelemben megjelenő népcsoportot (*Suomen suku*), amelybe a finn nyelvet beszélők is beletartoztak. Koskinen a finneket az emberiség történetének olyan szereplőivel rokonította – nem egyedül – akik meghatározó módon befolyásolták az emberi nem történetét. Először is az eredet, aztán a „magas kultúra” volt a viszonyítási alap. Egyrészt a finnek egyenrangúságát, bizonyos esetekben kultúrateremtő szerepét, másrészt az egyediséget és az eredetiséget mutatta be. Munkáiban a finn-ugor „aranykor” és a finn-félsziget eredeti lakóinak finn benépesítését tárgyalja. A Suomi-sorozatban 1857-ben megjelent „Pohjanmaa benépesítése” (*Pohjanmaan Asuttamisesta*)⁵⁸ nem csak a finn törzsek pontos vándorlásáról ad képet, hanem a Finn-félsziget folyamatos benépesítését is tárgyalja, amiben elsősorban svéd forrásokra támaszkodott. A tanulmány a svéd hódítást megelőző és követő korszakokat tárgyalja. A legfontosabb momentum, amit a szerző hangsúlyozni kíván, az a finnországi svédnyelvű területek eredetileg finn volta. A dél-nyugati és nyugati finn partvonal eredetileg finn törzsek (*hämeiek*) területe volt, amit később szereztek meg a svédek. Koskinen szerint a finnek svédeknel korábbi betelepülését számos forrás bizonyítja. Ezzel a dolgozatával Koskinen forráskritikával bizonyította be, hogy a korábban mesés, fantasztikus elemekkel tarkított őstörténetben is lehetséges konkrét történeti elemeket találni. Nagyrészt helytörténeti, helynév-elemzésekre

⁵⁶ YRJÖ-KOSKINEN, Yrjö, Sakari: *Johtavat aatteet ihmiskunnan historiassa*. Helsinki, 1960. Harmadik kiadás. 3-6.

⁵⁷ Ezzel a kérdéssel a finn történetírás már korábban foglalkozott: JÄNTERE, Kaarlo: *Piirteitä Yrjö-Koskisen historiankäsitelyksestä*. Historiallinen Arkisto nro. 52. Helsinki, 1945.; KANGAS, Eino: Yrjö-Koskisen aatteet Hegelin ja Snellmanin käsitysten valossa. *Historiallinen Aikakauskirja* 1945/4. 285-326. GROTFELT, Arvi: Yrjö Koskisen „Johtavat aatteet ihmiskunnan historiassa”. *Historiallinen Aikakauskirja*, 1930. 270-285.

⁵⁸ YRJÖ-KOSKINEN: *Pohjanmaan Asuttamisesta*. Suomi, 1857. 111-150.

épülő dolgozata a „*Pirkkala-teóriát*” alapozta meg.⁵⁹ Koskinen tudományos tevékenységének megítélésében ez a munkája meghatározó volt.

III. 2. A professzori disszertáció 1862-ben

A professzori értekezését Koskinen Párizsban gyűjtött anyagokra alapozta. A munkáról és a rendelkezésére álló forrásokról leveleiben számol be, amelyekből kiderül, hogy nem volt teljesen elégedett. A munka lassan haladt, a források és a témával foglalkozó munkák nehezen voltak elérhetőek, maga az értekezés is nehezen akart összeállni.⁶⁰ Ennek ellenére, amikor 1862-ben a bírálók elolvasták a finn nyelvű értekezést⁶¹többségükben tudományos igénnyel elkészített, és korszerű munkának tartották. A legfontosabb, az egyetem akkori történelem professzorának, Gabriel Reinnek a szava volt.⁶² Az elismerést kifejezte, hogy Koskinen 1863-ban professzori megbízatást kapott Helsinkiben és éppen a nyugdíjba vonuló Gabriel Reint követte.

Koskinen a finnek korai történelmét elsőként tematizálja olyan értelemben, hogy az a finn nép (a finn nyelvet beszélő nép) története. Azokra az eseményekre építi fel a történelmet, amelyek befolyásolták, meghatározó módon átformálták a nemzet életformáját, szélesebb értelemben a társadalmat, kultúrát. Ennek egy része lehet a finnek, és az egész finn-ugor nemzetség korai története. Utóbbi kategória a korszakban nem csak egy nyelvi, hanem faji és kulturális értelemben is egységes, homogén közösséget takart. Koskinen vizsgálatában, a történelemben egymástól jól elkülöníthető népcsoportok kapcsolata jelenik meg, egymáshoz viszonyítva kell az egyes népeket megérteni. Úgy relativizálja az őstörténetet, hogy a népek – sajátos jellegüket megtartva és azzal az emberiséget szolgálva – azonos értéket képviselnek, vagy legalábbis azonossá válnak. Politikai szempontból a finn nép és a finn-ugor népcsoport kulturális értékének bizonyítása a germán és a skandináv törzsek felsőbbrendűségének cáfolata volt.

A „*Tiedot*” nyolc fejezete időrendben követi az egyetemes történetet, amelyben a finn-ugor népek (az emberiség bölcsőjében megszülető három népcsoportból, a sémik, az áriják és a turániak, utóbbinak képviselik az egyik ágát) történetét tekinti át, minden korban feltételezve egy olyan civilizációs értéket, amelyet

⁵⁹ BLOMSTEDT, *i. m.* 303., SUOLAHTI, Gunnar: Yrjö-Koskisen kirjailijauran alku. *Historiallinen Aikakauskirja*. 1934. 320-321.

⁶⁰ KOSKIMIES, Rafael: *Yrjö-Koskisen elämä II. Nuijamieliksi luotu*. Keruu 1974. 19.

⁶¹ Sokan nem tudták elolvasni, mert nem tudtak finnül. Koskinen elkötelezett híve volt a finn nyelv emancipációjának. Ebben az elhatározásában természetesen többen is támogatták. A könyv tudományos értékét nem csökkentette, hogy nem svédül írta meg.

⁶² KOSKIMIES, *i. m.* 41-42.

el kell érni és amelyet a finn-ugorok képviselnek. Koskinen a korszak meghatározó elméletét teszi magáévá, amikor a finneket a *turáni* népekhez⁶³ sorolja.

A mezopotámiai folyamvölgyi kultúra, Európa őslakóinak eredete, a szkíták és az északi népek története számos feltáratlan és spekulációra alkalmas terület volt a korabeli történettudománynak. Ezen kívül a görög és a római szerzők munkáit lehetett felhasználni írásos forrásként, amelyből Hérodotosz, Tacitus és Jordanesz munkái említették a szkítákat és a finneket. A hunok története már a Római-birodalom történetéhez kapcsolódik, de e népcsoport eredete, majd a történelemben betöltött szerepe a finn népcsoport történetének csúcspontját jelenti. Utódainak a bolgárokat és a magyarokat tekintették, előbbi egy Volga-menti, utóbbi a Kárpát-medencébe való bevonulásával a hun örökséget vitte tovább.⁶⁴

Koskinen összefoglaló jellegű munkája a korszak legújabb eredményeire épült. Munkája elején M. A. Castrén korábbi nyelvészeti kutatásaira hivatkozott, amelyek fontos előrelépést jelentettek a finn-ugor népek korai történetének tudományos megalapozásában, viszont hiányosságnak tekintette, hogy a történelemben elfoglalt helyüket, az eredetüket és a fejlődésüket némiképp érintetlenül hagyta.⁶⁵ Ezt hivatott a történész szemszögéből és a kutatások eredményeire támaszkodva kiegészíteni Koskinen értekezése. Julius Oppert mezopotámiai ásatásait és következtetéseit használja fel, amikor a folyamvölgyi kultúrák ékírásos leleteire támaszkodva a finn népeket az első írásos magas-kultúra létrehozóinak nevezi, pontosabban a *medo-szkíta* formának, amit turáninak, vagy finn-ugornak lehet tekinteni.⁶⁶ Agyagtáblákon fennmaradt írások közül az egyiket a finn népnek tulajdonítja, akik az árja hódítás előtt fejlett kultúrát hoztak létre, amely a hódítás után tovább élt.⁶⁷ A finn rabszolga (*orja*) szó ennek a viszonynak a korai létezésére utal.⁶⁸ Az iráni és a mezopotámiai korai civilizációk *turáni-*

⁶³ A Turáni népeket az Urál-Altaji népcsoport tagjának tekinti. KOSKINEN, *i. m.* 5. A turáni név természetesen nem egy konkrét népcsoport megnevezése. Koskinen a turániakat az iráni mitológiában *Tuirja* néven említett néppel azonosítja, akik az *Airja* (árja) népek ellenségei. E két népcsoport a történelemben többször is harcolt egymással (a disszertáció alapkoncepciója is e két csoport történelmi küzdelme köré épült fel – hozzáfűzés NVR.). KOSKINEN, *i. m.* 5.

⁶⁴ Uő. 187-209.

⁶⁵ „Világosan látszik, hogy Castrén szerint minden kutatás, ami távolabbi múltba vezethet vissza, nem fizeti meg a munka fáradságait, ezért nem is volt más célja, csak hogy megtalálja azon (*finn-ugor*) törzsek eredetének helyét, amely törzsek nyelvi rokonsága az ő korábbi kutatásaiból kiderült. Hogy ez a finn-ugor népesség mikor kezdte meg elvándorlását ebből a közös fészekből, azt meg sem próbálta kideríteni (...).” In: *i. m.* 1-2.

⁶⁶ Uő. 10.

⁶⁷ Uő. 8-9.

⁶⁸ *arj*, *ürj* (szanszkrit) ‘dolgozni’ > *orja* (finn, észt) ‘rabszolga’ Uő, *i. m.* 9.

finn elemekre épültek – állítja Koskinen, de az árja hódítás után a finn-ugor népek észak felé vándoroltak, majd Európába vonultak.

Az Európa őslakosságát bemutató fejezet hasonló spekulációkra épül, mint az előző. A korszak egyik jellemző problémája volt, hogy megpróbálják a kontinens első lakóinak kilétét megfejteni. Koskinen az etruszk, a baszk és a lapp népeket közös eredetre vezeti vissza, ami szintén a finn-ugorok családját bővíti. Ennek a megoldásnak részben a lapp finn-ugor nyelvcsaládhoz való biztos kapcsolata és az etruszk bizonytalan eredete adhat támaszt, ami további spekulációkhoz vezethet. Habár Koskinen mindvégig jelzi, hogy maga is bizonytalan terepen mozog, mégis elfogadhatónak tartja a finn népeket Európa őslakosainak definiálni.⁶⁹

A finnek és finn-ugorok görög és római forrásokban való azonosítása további két fejezetet foglal magában, amit a hunok eredetét és nemzetiségét tárgyaló rész követ. Ezekben a fejezetekben a szkíták és a szarmaták eredetét tárgyalja, valamint értékes nyelvi egyezéseket találva a görög, latin és finn szavak között.⁷⁰ Ezekre alapozva határozza meg Európa és Skandinávia őslakóinak a finn-ugor népeket. Nem kevés érzelemmel áthatva, Koskinen a hunokat, a finn-ugorok keleti csoportjait, a korábban barbár tudatlanságban élő népek feléledéseként mutatja be.⁷¹ Itt is, mint a korábbi fejezetekben általában, Koskinen a nyelvészet-hez fordul segítségért. Habár a hun nyelv emlékei nem maradtak fenn, ennek ellenére több feltételezést erre épít. Legfontosabb bizonyíték a hun-magyar rokonság, amit a nyelvi kapcsolódásokkal vél igazolhatónak, illetve a hun-magyar leszármazás elméletét teszi magáévá: „(...) a magyarok, akiket a legújabb nyelvi kutatások a finn-ugorok közé sorol. Ha ezután a saját mondáikban megbízhatunk, akkor a magyarok és a hunok nem mások, mint két hajtás egyazon fából, Attila uralkodása pedig nem lehet más, mint a magyar nép történetének első korszaka, és a 9. századi magyarok Attila parancsára tértek vissza saját örökségüket megszerezni, amit az 5. században már uralt.”⁷² Mellettük a kazárok és a bolgárok is a hunok rokonságába kerülnek, ami tovább bővíti a finn-ugorok családját: „Miként a fentiekben bemutattam, a hunok voltak a népvándorlás első hullámja (...) s majd őket követték a bolgárok, avarok és végül a magyarok, ezzel egyidőben találhatóunk a Volga folyónál két nagy birodalmat: a bolgárokét és a kazárokét, amelyek váltakozva hatottak erre a vándorlásra. Így válik világossá, hogy e népek közül több biztosan finn-ugor volt, és a hunok ezeknek rokonaik voltak, akkor szerintünk a hunok is finn-ugorok

⁶⁹ Uő. 31-41.

⁷⁰ Uő. 27-28.

⁷¹ Uő. 134-135.

⁷² Uő. 152.

voltak.”⁷³ A magyarok és a hunok rokonsága a finn-ugor történelem egyik fontos rendező-elveként jelenik meg. Ebből vezet tovább a bolgárok és a hunok rokonsága, illetve finn-ugor családba való besorolásukhoz. Koskinen így összegzi a fentieket: „Megpróbáltam eddig bebizonyítani, hogy kazárok (*katsarit*) finn-ugorok voltak, hogy a Volgai bolgárok azok rokonai, hogy a dunai bolgárok névrokonaitól erednek, és hogy Attila hunjai azonos nemzetség, mint a bolgárok, akik őket követték; ezekből végső következtetésem az, hogy a hunok finn-ugorok (*Suomen-suku*).”⁷⁴ A hunok történelmi szerepét tárgyaló fejezet arra utal, hogy a hunok a finn-ugorok európai helyét és esélyeit teremtették meg, azzal, hogy képesek volt a klasszikus latin műveltség mellé egy azonos *értékű* kultúrát megteremteni. A hunok veresége után a feledésbe merülés helyett az avarok, a magyarok őrizték tovább a korábbi értékeket, helyet találva az árja népek között Európában a finn-ugor népeknek is. Koskinen gondolatmenetében a *finn* és az *árja* népek egymás mellé állítása különösen fontos elem. Nemcsak a korszak faji és nemzet-karakterológiai tematikáját lehet benne felfedezni,⁷⁵ hanem két kultúra egymás mellé állítását is. A hunok örökségének továbbélése a magyarok történelmében jelent meg,⁷⁶ amit Koskinen az egész finn-ugor családra kiterjeszhető büszkeségként ítélt meg. Attila és a hunok történelmi szerepét így foglalja össze: „A finn-ugor népeknek viszont joguk van valami mást is (nem csak az „Isten ostorát” – kiegészítés tőlem) látni benne. A magyar nép történetei alapján nem pusztán népünk legnagyobb hőse, hanem a finn-ugorok első uralkodója is, Árpád és Szent István előde és őse is.”⁷⁷ Végül a hunok után következő finn-ugor népek európai történetét vázolja fel, ami elvezet a népvándorlás koráig, amit a nemzeti eszme megszületésének korszakaként tárgyal.

Koskinen disszertációjában a finn-ugor népek fiktív családjának történeti elhelyezésére tett kísérletet, nagyrészt nyelvészeti eredményekre támaszkodva, illetve a klasszikus szerzők műveinek interpretációjával. A munka nagy forrásbázisra épült, ennek ellenére mégis kétségeink lehetnek a hitelességével kapcsolo-

⁷³ Uő. 150-151.

⁷⁴ Uő. 158.; 152-153.

⁷⁵ KEMILÄINEN (1998), 59-63.

⁷⁶ KOSKINEN, *i. m.* 186.

⁷⁷ Koskinen és Hunfalvy Pál levelezésében is hasonló sorok olvashatóak (1867. január 18-ára keltezett levélben): „(...) mi finnek nagy vágyakozást érzünk más művelt nemzetekhez tudomány és általános érdeklődések területén való felzárkózásban, így természetes, hogy tekintetünket szívesen fordítjuk Magyarország felé, ahol a nép a mi rokonunk, és ahol a politikai viszonyok a mienkhez hasonlóak. Látható, hogy nekünk és a magyaroknak legalább egy azonos felelősségünk van a történelemben, nevezetesen felelősség megmutatni, hogy a turáni embercsoport is rendelkezik erővel és képességgel létrehozni saját műveltséget és államot.” Yrjö-Koskinen ja Pál Hunfalvyn kirjeenvaihdot. *Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia.* no. 234. 179-180.

latban. Mint korábban utaltam rá, elsősorban a nemzettudat tematizálásának, történetírói munkák általi formálásának szemszögéből kell e dolgozathoz közelíteni. Irányadása a jelen és a múlt történéseinek összekapcsolódásával válik világossá az olvasó számára. Amikor Európa árja és szláv népcsoportjai mellé a finneket, tágabb értelemben a finn-ugorokat helyezi, és kötelességüknek, illetve felelősségüknek tekinti a műveltség egyetemes és nemzeti szintű szolgálatát, akkor saját korának üzen.

Összegzés

Az első finn nyelvű őstörténeti összefoglalás valószínűleg a korabeli politikai erővonalak mentén értelmezhető a legpontosabban. A fennomán politikai irányzat megjelenése és a finn értelmiség mind határozottabb (politikai) csoportokba szerveződése mellett a *svékomán* eszme finn területeken való megjelenésével függött össze. Alapvetően mégsem pusztán politikai kérdésekről volt szó. A kor-szak történetírásának univerzális jellege az emberiség történetében általános-ságokat keresett, amibe csak a „nagy” népek története fért bele. A történetírás mindamelllett a múltból keresett mintákat a nemzeti identitás kialakításához, és legitimitációt is biztosított az egyes politikai irányzatoknak. Koskinen politikai életben való 1862-es fellépése nagyjából egybeesett a történelmi pályája kezdetével, ami kétségtelen a kettő összemosásához vezethetett. A finn „nép” kategória politikai életben való használata a Koskinen által vezetett fennomán csoport legitimitációjának alapját adta. A „nép akaratának” (*kansan tahto*) képviselte a fennomán politikai csoport retorikájában az egyetlen érték volt, ami a politikát meghatározhatta. Ehhez viszonyítva csak „nemzeti” vagy „nemzeti-etlen” értékek jelenhettek meg. Így a történetírásnak is a nemzeti értékek mentén kellett kibontakoznia, de a koskineni történetírás jellemzője a tudományosan alátámasztható, forrásokra épülő nemzeti múlt volt. Ezeket a forrásokat viszont továbbra is a finn nemzet-építés, illetve a nemzeti öntudat erősítésére használta fel.

Hogyan közelítette meg Koskinen a finn őstörténetet? A történelem vizsgálatát az etnográfia, a néprajz (*kansatiede*), a népek életével foglalkozó ismeretek adják meg. Amikor Koskinen ezt a szempontot választja vizsgálatá alapjául, akkor nem vállalkozik teljesen ismeretlenre. Lehetséges, hogy csak a hangsúlyok ártértékeléséről volna szó Koskinen történetírásában? Mindenképpen! A finnek rokonságának kiterjesztése nyelvészeti kutatásokra épült, történetük az egyetemes történelemben való beillesztése a történeti források olyan értelmezésével, ami a történetíró fantáziáját és a nemzeti múlthoz kapcsolódó események tudatos

rendezését adta. Munkája utólag számos ponton hibásnak mutatkozott, a korszak tudományos kutatásainak koncepciózus összerendezése volt. Célja a finnek rokonainak elhelyezése a történelem folyamában, úgy, hogy azt minél ragyogóbb színben mutassa be.

Ezt azzal lehetne kiegészíteni, hogy 1863-ban a *Suometar* mellékleteként jelent meg a *Luonnotar* füzetecske, amelyben „*Kuwaelmia Suomen-suwun muinaisuudesta*”⁷⁸ címmel cikksorozat látott napvilágot. A szerkesztő, *Johan Wiktor Calamnius*, később is lelkes fennomán, munkája számos részében követi Koskinen disszertációjának gondolatmenetét. A lapnak 590 előfizetője volt,⁷⁹ ami nem kis szám a korszakban, és a téma iránti nagy érdeklődést is bizonyítja. A finnek múltjának megteremtése tehát a tudományos és a közéleti színtereken is folyamatban volt, ami nagyban hozzájárult a korszak gondolati kereteinek kijelöléséhez.

Vince Róbert Nagy

The thought of finnish ancient history in Yrjö-Koskinen's thesis for doctor degree: „Tiedot suomen-suwun muinaisuudesta”

The article deals with a special field of Finnish cultural history, namely the researches in ancient Finnish history. It touches upon two aspects of the historiography of the question. The first is that of a mere „science history”, the second is the ideological aspect. The latter is demonstrated by the the example of the Turanian theory. The Turanians were thought to have a connection with the Tartars and the Huns. These people were close to Asians and Mongolians. The Finns as Scythians or Turanians – connected with the ancient Sumerian city-states and the Sumerian language – could be understood as Europeans. An assyriologist, J. Oppert, for instance sketched out a relationship between the Sumerian and Finnish. This question was discussed in Finland and in Finnish historiography in the early 19th century, and afterwards, in the middle of the century, in 1862 in Yrjö-Koskinen's doctoral thesis „Tiedot Suomen-suwun muinaisuudesta”. In the 19th century Yrjö-Koskinen (1830-1903) was one of the leaders of the Fennoman movement and had a great authority. He was the first Finnish historian to use modern methods of historical scholarship. In his thesis he assumed that the Turanians gave the emites the cuneiform script, the

⁷⁸ „Leírás a finn népek őstörténetéről”

⁷⁹ KEMILÄINEN (1993), 77.

remnants of which were still to be found in the ruins of Niniva and Babel. He maintained the idea that the Huns, the Avars and the Magyars were relatives of the Finns. He did even consider that the Bulgarians were Finno-Ugrians. Koskinen made a remark that a relationship with Sumerians, Huns and Magyars would improve the self-confidence of the Finns. Perhaps they were a really old people and maybe they had participated in the construction of the tower of Babel. At present they were only a small autonomous part of the powerful Russian empire. Many Finns probably felt obliged to believe in his conception of the roots of their people.

Fülöp Tamás

**A „nemzetvétség” percepciójától a „nemzeti fiatalság”
kinyilatkoztatásáig – A magyar nemzet életkorának
meghatározása és funkciója gróf Széchenyi István
történetiszemléletében**

Kemény Zsigmond báró – Széchenyi kortárs „historikusa”, s a „legnagyobb magyar” eszmeiségének egyik legtekintélyesebb ismerője – életrajzi munkájában a gróf magyar történelemmel kapcsolatos vélekedéseihez a következő megjegyzést fűzte: Széchenyi „*a históriát megkicsinyíté, hogy a múlttól elvett súlyt a jövőre vesse, s hogy a koporsóról az életre, a tettek nyomozásáról a tettek végrehajtására fordítsa a közfigyelmet*”.¹

Láthatóan, az első nyilvános formájában a *Hitel*-ben megjelenő sajátos múltértelmezés az, ami az esszéista Kemény érdeklődését felkeltette, s amit végül is nagyon találóan úgy fogalmazott meg, hogy a gróf voltaképp a jövő érdekében fordult el a nemzeti múlttól, s a történelmi hagyományok tudatos „leértékelésével” lényegében a jelen feladataira kívánta a közvélemény figyelmét fordítani. S bár Kemény a kijelentéshez nem fűzött bővebb magyarázatot, történetírónk eszme-futtatásának úgy tűnik, van egy másik olvasata is. Ebben az odavetett mondatban annak sejtetése is benne lappang, hogy Széchenyi a nemzeti múltat sajátos történetiszemléletén keresztül egyáltalán nem konvencionális formában, hanem „nemzetteremtő” (s tegyük hozzá: történelemformáló) szándékainak megfelelően értelmezte át, s ennek értelmében fogalmazta újra: „*Soha eszme nagyobb benyomást nem tőn a kedélyekre, mint Széchenyinek következő*

¹ Kemény Zsigmond: Széchenyi István. In: KEMÉNY Zsigmond: *Sorsok és vonzások. Portrék.* Szerk., utószó, jegyz.: Tóth Gyula. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1970. 246. (A hivatkozott mű a továbbiakban: Kemény Zsigmond [1851].) Kemény Zsigmond 1849 utáni történelmi esszéiben a Széchenyi-értelmezés hosszú évtizedeken át meghatározó gondolati kliséit fektette le. S bár Kemény távolról sem tekinthető a legautentikusabb Széchenyi-historikusnak, élénk kifejezőmódja, olykor rendkívül találó megjegyzései támpontokat jelenthetnek a későbbi kutatások számára is. Vö. VARGA Zoltán: *A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban (1851-1918).* Akadémiai Kiadó, Bp., 1963. 9-28.; GERGELY András: A dualizmus kori történetírás Széchenyi-képe. In.: *Magyar Tudomány*, 1991. 8. sz. 900-902.

állítása: sokan azt mondják: 'a magyar volt', én azt hiszem: 'a magyar lesz'.” – vallotta Kemény.² De vajon mit jelentett Széchenyi gondolkodásában az a *historia*, amit szántszándékkal „*megkicsinyített*”, s hogyan „*vette el a súlyt*” a nemzeti múltról a jövő érdekében? Vagyis: Széchenyi a jelen- és a jövőformálás igényével milyen módon kívánta értelmezni és történetiszemléleti megalapozottságú érveléséhez „*utilizálni*” a magyarság múltját és a történetiség folyamatát? E rövid tanulmányban ezekre a kérdésekre keresem a válaszokat.

Arra a tényre, hogy mennyire nem vágott egybe Széchenyi és az általános korabeli közvélemény múltértelmezése, már a 19. század végén Beöthy Zsolt „*Széchenyi és a magyar költészet*” című tanulmányában ráirányította a figyelmet. Beöthy felvetése szerint Széchenyinek a nemzeti múltat, s a történelmi nagyságot vitató, sőt nemegyszer elutasító múltértelmezése tulajdonképpen éles ellentétet mutatott nemcsak a történelmi nagyságra egyfajta nosztalgiával tekintő egykori nemesi történelemszemlélettel, de a nemzeti költészet, s a történelmi eposz elmúlt dicsőséget fürkésző romantikus szemléleti világával is.³ Beöthy egy 1912-es tanulmányában Keményhez hasonlóan maga is úgy látta, hogy Széchenyi „*A nagy jövő munkás hitében kész megtagadni multunk nagy emlékeit: ifjú nemzet vagyunk, hirdeti; a mi mögöttünk van, csak előkészület [...]*”⁴ Ezzel szemben – vallotta Beöthy – a gróf fiataalkorának költői (Berzsenyi, Kölcsey, Kisfaludy, Vörösmarty) által közvetített nemzetkép – amelyből csupán „*olykor-olykor hangzott ki a jobb jövő reménye*” – mindenekelőtt a „*nemzeti stüllyedés szégyen*”-érzetét, s „*a romlás melancholikus borúját*” közvetítette.⁵ „*Romlásnak indult hajdan erős magyar!//Nem látod, Árpád vére miként fájul?//Nem látod a bosszús egeknek/Ostorozó kezeit hazádon?//Sok századoknak vérzivatarjai közt/Rongált Budának tornyai állanak,/Ámbár ezerszer vak tüzedben/Véreidet, magadat tiportad.*” – írta Berzsenyi „*A magyarokhoz*” című költeményének 1796 körüli első változatában.⁶ A költő fenti sorait olvasva Beöthy problémafelvetése nagyon is indokoltnak tűnik. Kölcsey, aki a *Nemzeti*

² KEMÉNY Zsigmond [1851] 246.

³ BEÖTHY Zsolt: *Széchenyi és a magyar költészet*. MTA Bp., 1893. 63-68. (A hivatkozott mű a továbbiakban: Beöthy Zsolt [1893].)

⁴ BEÖTHY Zsolt: Széchenyi magyarsága. In: *Széchenyi eszmevilága. I. köt.* 23-48. A sorozat: Széchenyi eszmevilága. I-III. köt. Bp., 1912., 1914., (III. köt. [s.a.]) 36. (A hivatkozott mű a továbbiakban: Beöthy Zsolt [1912].)

⁵ BEÖTHY Zsolt [1893] 39.

⁶ Berzsenyi Dániel: Kesergés. In: Berzsenyi Dániel *Művei*. Szöveggyűjt., utószó, jegyz.: Orosz László Századvég Kiadó, Bp., 1994. 7-9. Széchenyi nemcsak hogy ismerte, de a *Világ* című művében – éppen a nemzet öregségével-fiatalságával kapcsolatos történetiszemléleti eszme-futtatások során – idézte is Berzsenyi „*A magyarokhoz*” című költeményének utolsó versszakát. Vö. Gróf SZÉCHENYI István: *Világ, vagy is felvilágosító töredékek némi hiba 's előítélet eligazítására*. Pesten, 1831. (Reprint: Bp., 1984.) 74. (A hivatkozott mű a továbbiakban: Világ.)

hagyományok lényegi elemeinek vizsgálata során a magyar történelem nemzeti poézist ihlető hőskorát kereste, életének egy szakaszában maga is úgy vélte, hogy „Mennél inkább elhidegszik a jelenlét, annál hátrább vonulnak a régibb kor tündérképei, s a poézis, mely a forróbb élettől együtt ébredt és járt, lassanként elvonja magát az életkörtől.”⁷ Az olyan korszakban született költő, amikor „a hőskor határai észrevétlenül eltűnnek”, s „midőn az ötet körülvevő élettől elvonul”, „lángkebellet [...] de kitisztultabb fejjel s gazdagabb ismeretekkel, [...] természetesen egy jobbat, szebbet, belsőjével rokonabbat keresni kényszerítetteik.”⁸ Szerencsésnek és boldognak mondhatja magát az a költő, aki „ezen jobbat, szebbet s rokonabbat saját hazájának régiségében felleli!”⁹ „Mert a nemzeti poézis – írta 1826-os munkájában – a nemzeti történet körében kezdi pályáját, s a lírának később feltámadó s individuális érzelmeket tárgyazó zengése is csak ott lehet hazaivá, hol az a nemzeti történet régibb műzsájától kölcsönöz sajátját, s személyes érzeményeit a nemzeti hagyomány és nemzeti megnemesített életkör nimbuszán keresztül sugározta.”¹⁰ A történetbölcselettel is foglalkozó Kölcsey hagyományértelmezése döntően a szerény, s gyakorta inkább megteremtésre váró nemzeti múlt jellegzetes felfogásból vette fundamentumát, s munkáját áthatotta annak tudata, hogy nemzeti történelem nélkül nemzeti hagyomány és nemzeti közösség sem képzelhető el.¹¹ Ezért is érezhetjük azt, hogy a 19. század eleji romantikus nemzeti líra egyik legfontosabb törekvése éppen a hiányzó nemzeti hagyományok „kipótolása” és megteremtése volt. Úgy tűnik azonban, hogy Széchenyi múltértelmezése és történelemfelfogása a romantikus nemzeti líra szemléletével javarészt átellenesen fogalmazódott meg. Persze a kérdést túlon túl leegyszerűsítsük, ha a Beöthy által kissé mesterségesen szétválasztott két szemléletmód és „múltértelmezés” eltérőségében csupán az örök értékek platonista hitétől átjárt költői lélek, a romantikus „múltteremtési” szándék, illetve a gyakorlatias politikusmentalitás különböző premisszáit és konklúzióit látnánk.¹²

Hogy Széchenyi miként jutott arra a megállapításra, hogy a magyar nemzet tulajdonképpen nem is rendelkezik említésre érdemes történelmi nagysággal, azt

⁷ Kölcsey Ferenc válogatott művei. Szerk., vál.: Fenyő István Bp., 1975. 256-257.

⁸ Uo. 257.

⁹ Uo. 257.

¹⁰ Uo. 258.

¹¹ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A Nemzeti hagyományok időszerezése. In: *Valóság* 1999. 6. sz. 31-42. (A hivatkozott mű a továbbiakban: Szegedy-Maszák Mihály [1999].); S. VARGA Pál *A gondviselészittől a vitalizmusig. A magyar líra világgépének alakulása a XIX. század második felében.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1994. 65-68.

¹² Az „örök értékek platonistának mondható rögeszméje” kifejezést Szegedy-Maszák Mihálytól kölcsönöztem. Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály [1999] 33.

az eszmerendszer részleges rekonstrukciójával kísérlehetjük meg nyomon követni. Csakhogy a kiindulópont megválasztása nem tűnik egyszerű feladatnak. Ugyanis a *Hitel* Kemény Zsigmond által szabadon idézett, s napjainkra toposszá csontosodott optimista zárógondolatainak – „*Sokan azt gondolják: Magyarország – volt; – én azt szeretném hinni: lesz!*”¹³ – a fiatal Széchenyi gondolkodásában aligha bukkannánk nyomaira. Ugyanis a naplóban található bejegyzések egyre-másra arról tanúskodnak, hogy Széchenyi az 1820-as évek elején a magyarságot egy kivénhedt, elgyengült, haldokló nemzetnek látta: „*Hazám haldoklása miatt szenvedek! Minden tünet egy haldoklóra vall. Semmi egészség, sehol fiatalság!*”, „*Minden azt mondja nekem, hogy Magyarország halott.*”, „*Minden nap jobban látom: Magyarország halott!*”, „*Magyarország merőben halott.*” – lehetne csokorba gyűjteni az idézeteket az 1820-as évek végéről.¹⁴ Azon talán lehet vitatkozni, hogy ez a nemzet létevel kapcsolatos általános búskomorság – nem egy esetben közvetlenül az aktuális szerelmi bánat hangjai mellett – mennyiben tekinthető Széchenyi ambivalens, hullámzó kedélyállapota kivetülésének, s vajon ezek a nyomasztó gondolatok mennyiben befolyásolták a gróf apatikus lelki világát: „*Borzalmas hangulatban vagyok –, Magyarország halott.*”, „*Néhány nap távolságra Magyarországtól, és már nem is sejtik, hogy mi a világon vagyunk. La Hongrie est morte –! [Magyarország halott!] – minden fáradásom hiábavaló –!!! – Ismét a legmélyebb apátiába estem. Fájdalmat nem érzek, nem vagyok boldogtalan, – de minden a világon közömbös nekem. – Nagy vágyakozás Cr[escence] iránt. – Tőle távol minden szürkének és visszataszítónak tűnik föl nekem!*” – írta naplójába gyakorlatilag ugyanazon fordulattal, s szinte egy hónapon belül 1829 nyarán.¹⁵ A fejlődésképtelenség látszatát keltő nemzeti állapotrajz és a külső világ rezdüléseire különösen

¹³ Gróf SZÉCHENYI István: *Hitel*. Pesten, 1830. (Reprint: Bp., 1984.) 270. (A hivatkozott mű a továbbiakban: *Hitel*.)

¹⁴ *Gróf Széchenyi István Naplói I-VI. köt.* Szerk., bev.: Viszota Gyula. Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. (Magyarország újkori történetének forrásai.) *Gróf Széchenyi István összes munkái X-XV. köt.* Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1925-1939. III. köt. 1827. aug. 28. 175.; 1827. dec. 3. 183.; 1827. dec. 31. 187. 1828. aug. 26. (A Napló sorozat a továbbiakban: SZIN.) A szövegidézeteket, amennyiben azt a kötet tartalmazza, a legteljesebb magyar nyelvű napló, a SZÉCHENYI István: *Napló*. Vál., szerk., jegyz., utószó: Oltványi Ambrus. Előszó: Sótér István. Ford.: Jékely Zoltán, Györffy Miklós. Gondolat Kiadó, Bp., 1978. c. munka fordítása alapján közlöm. (A hivatkozott mű a továbbiakban: *Napló* [1978]) *Napló* [1978] 523-530. Ha a bejegyzés magyar nyelvű fordítását a fenti munka nem tartalmazza, az esetleg létező magyar nyelvű fordítást külön jelzem. Hogyha a naplóidézetnek nincs irodalmi szintű magyar fordítása, a szövegrészről saját fordításomban közlöm. Itt szeretném rögzíteni, hogy dolgozatomban Széchenyi nyomtatásban megjelent megnyilatkozásait – bár tudom, ez sok esetben nehezítheti a szövegolvasást – eredeti nyelvi és nyomdai formájában, emendálás nélkül közlöm.

¹⁵ SZIN III. köt. 1829. jún. 19. 319.; 1829. júl. 22. 326. *Napló* [1978] 595.; 599-600.

érzékenyen reagáló személyiség kapcsolata szinte megkérdőjelezhetetlen, hiszen a depressziós pillanatok naplóbejegyzései nem egy alkalommal futnak bele a nemzet halott, kivénhedt voltát elvitathatatlan módon hirdető következtetésekbe. Egy jellegzetes példa 1828 nyaráról: „*De az, ami hajszol és mozgat, voltaképp nem is az érdeklődés valami iránt, – hanem az, hogy magam és gondolataim elől meneküljek, mert ha a téboly egyszer elragad, főbe lövöm magam. – Eszelős szerelem: a forrás, melyből minden cselekedetem fakad. Ez engem gyakran a Legmagasabbhoz lendít fel, és Cr[escence]-t egy angyal tisztaságával imádom, gyakran – [– –]; gyakran azt hiszem, megőrülök. – Egészében a lét teher, irtózat nekem – és úgy érzem, elemésztődöm, aminek még örülök is. – Minden, amit elkezdek, sóhajtozás közben, erőltetve valósul meg. És ami Magyarországot illeti, napról napra határozottabban érzem, hogy teljesen halott, s hogy én és a hozzám hasonlók ár ellen úsznak – s végezetül meg kell fulladniok. Egészségem is egészen szárnalmas. Teljes felbomlásban szenvedek. Megvallom, rettegek a jövődtől.*”¹⁶ Abban azonban nincs jogunk kételkedni, hogy ez a szemlélet a pályakép egy konkrét szakaszában nagyon is erőteljesen és rendszeresen visszatérő motívumként van jelen a gróf gondolkodásában. Ez a látszólagos ellentmondás joggal bizonytalaníthatja el Széchenyi értelmezőit: vajon miként lehet azt a *Hitel*ben is visszatükröződő bizakodó, optimista nemzeti jövőképet felvázolni, s az eljövendőt elvi meggyőződéssel formálni, ha a nemzettől a változás, a szebb jövő lehetőségét annak halott, öreg volta miatt elvitatjuk?

Ezeknek a történetiszemléleti jelenségeknek a magyarázata régóta foglalkoztatja a Széchenyi-kutatókat. Több mint kilenc évtizeddel ezelőtt Angyal Dávid, Széchenyi történeti eszméinek rekonstruálója a *Századok* hasábjain egy rövid közlemény formájában örömmel tette közzé legújabb kutatási eredményeit, miszerint filológiai vizsgálatai során megtalálta, hogy Széchenyi közvetlenül honnan merítette a magyar nemzet életkorával kapcsolatos elképzeléseit.¹⁷ Korábbi tanulmányaira utalva kifejtette, arra a meggyőződésre jutott, hogy Széchenyi, aki „*már 1820 óta aggodalmasan vizsgálta a magyar nemzet állapotát, mert szerette volna megállapítani, milyen életkorban van a magyar nemzet, vajon elég fiatal-e még arra, hogy felújuljon ereje, vagy teljesen elvénhedt-e már*” valójában már „*a Hitel megírása előtt megnyugodott abban, hogy a magyar nemzet még elég fiatal*”.¹⁸ Rövid érvelésében kitért még arra is, hogy véleménye szerint Széchenyi nemzeti életkor-meghatározási kísérleteinek nem Bentham – ahogy azt Kemény Zsigmond is pontatlanul sugalmazta – a

¹⁶ SZIN III. köt. 1828. aug. 03. 236. Napló [1978] 560.

¹⁷ ANGYAL Dávid: Adalék Széchenyi István magyar történetfilosófiájához. In: *Századok* 1913. 465-466.

¹⁸ Uo. 465.

forrása, hanem a számos gondolati és kifejezésmódbeli azonosságot is mutató, s általa felkutatott mű a tényleges kútfője.¹⁹ A Széchenyi naplók tüzetes elemzésével Angyal Dávid korabeli vélekedését ma már nem oszthatjuk maradéktalanul. A napló ugyanis azt mutatja, hogy Széchenyi a *Hitel* megírása után is nem egyszer látta úgy, hogy „*La Hongrie est complètement morte! [Magyarország tökéletesen halott!]... Minden a rothadásra mutat!*”²⁰

Angyal megállapításaiban két dolog mindenképpen figyelemreméltó. Az egyik, hogy ezek a filológiai elemzések is kimutatták, hogy Széchenyi történeti eszméiben milyen nagy jelentősége van a nemzeti életkor meghatározásának. A másik – a pontatlan datálás ellenére –, hogy a *Hitel* megjelenése körüli időkben Angyal feltételezése szerint is határozott változás figyelhető meg a nemzet életkorának meghatározását illetően a gróf 1820-as évekbeli megnyilatkozásaihoz képest. Ennek pedig, feltételezéseim szerint szemléleti okai lehetnek. Áttekintve az ilyen jellegű bejegyzések naplóbeli felbukkanását, láthatjuk, hogy azok megjelenése és fokozatos visszaszorulása összefüggésben áll Széchenyi reformer-öntudatának és pályájának formálódásával. A Magyarország vénségére, kiélttségére, halálára utaló kifejezések tulajdonképpen akkor kezdenek el Széchenyi gondolati világában egyre gyakrabban megjelenni, amikor a gróf elkezd saját „házáját” gyakorlati úton is megismerni, s elkezd ráeszmélni – a romantikus-organikus nemzetszemlélet tükrén át – „magyarságtudatára”. Ennek a bizonytalan és tisztázatlan vonzalomnak, a „valahová tartozás” vágyának első hangfoszlányait az 1818-1819-es keleti utazás során készült naplójegyzetekben lelhetjük fel.²¹ „*Rodostóban több magyar sírja található, többek között Rákóczi, Bercsényi ect. ect.*” – írta egy rövidke bejegyzéssel naplójába Széchenyi a Boszporusz felé vezető úton, Rodostó mellett.²² Csakhogy ez a túlon túl szükséztű bejegyzés a magyar vonatkozású történelmi emlékhely mellett egyelőre Széchenyi ekkor még igencsak hézagossá magyarság történelmi ismereteit és önmagában sem tisztázott nemzeti hovatartozását villanthatta fel.²³ A tíz

¹⁹ CSAPLOVICS, Johann: *Gemälde von Ungern. I-II. Pest, 1829*. Az említett kötet Széchenyi könyvtárának címjegyzékében is szerepelt. Vö. BARTFAI SZABÓ László: *Gróf Széchenyi István könyvtára*. Bp., 1923. 30. 211. tétel

²⁰ SZIN IV. köt. 1830. ápr. 12. 34. Napló [1978] 635.

²¹ Vö. FÜLÖP Tamás: A „volt birodalmak földjén” – Széchenyi keleti utazása 1818-1819-ben I. rész. In: *Posztbizánci Közlemények* V. 37-55. (A hivatkozott mű a továbbiakban: Fülöp Tamás [2002].)

²² SZIN I. köt. 1818. szept. 19. 343. Az eredeti bejegyzés azt is mutatja, hogy Széchenyi a nevek pontos formáját sem ismerte: „In Rodosto sind die Grabmäler mehrerer Ungarn, unter andern die des Rakotzy – Bercsényi etc. etc. –”. A fordítás *Széchenyi keleti utazása 1818-1819*. Vál.: STEINERT Ágota, ford.: Györfly Miklós Terebes Kiadó, Bp., 1999. 40. (A hivatkozott mű a továbbiakban: Széchenyi keleti utazása [1999].)

²³ Széchenyi, amikor Nikomédiában járt, minden bizonnyal arról sem tudott, hogy 1699 után oda

hónapos keleti út elején még jól kivehető, hogy Széchenyiben keveredtek az osztrák „birodalmi tudat” és a magyarság – eleinte főként kuriózumként megélt – értékei. A távoli tájakon azonban néhány vidék, némely hangulat önkéntelenül is felkeltette benne a magyarsághoz tartozás – érzelmekhez, élményekhez tapadó – emlékképét, amiből aztán a haza szeretetének érzése és megismerésének igénye egyaránt kisarjadhathott: *„Újra meg újra eszembe jutott a csesmei csatorna, és a Balatonra emlékeztetett. A Mimas a Badacsonyra hasonlít. De minden nagyobb, és az egész mintha más színek világítanak meg. Szegény kis hazám, gondoltam, bizony csúnyácska vagy. Persze nem ismerlek eléggé, de majd megnézek, mert gyengéden szeretlek, földed és beképzelt lakóid ellenére. [...] Mégiscsak az a legkedvesebb, ami a miénk. És mégiscsak annak az országnak a levegője a legjobb, amelybe beleszülettünk, ahol gyermekkorunkat töltöttük, és legdrágább az a nő, akit ifjan szerettünk. Utazunk szerte a világban, megkedvelünk mindent, amivel találkozunk, de végül mégis mind visszatérünk a régi hazába, a régi kedveshez.”*²⁴ Mint azt az idézet is alátámasztja, Széchenyi műltszemlélete látszólag ezer szállal kapcsolódik, s nehezen eldarabolható egységet alkot nemzetfelfogásával. A személyes élményeket rejtő napló tanúsága szerint a *haza*, a *hazafi* kifejezések használata – egyelőre német nyelven, majd 1825 végétől mind gyakrabban magyarul is – és a hazaszeretet fogalmának csírái tehát csupán az 1810-es évek legvégén kezdenek el megjelenni a gróf naplóbeli gondolatvilágában.²⁵

Széchenyi múltértelmezésének vizsgálata szempontjából is érdekesnek tűnik, hogy a nemzeti kötődés érzésének kialakulása és az „osztrák birodalmi tudat” feloldódása főleg az utazások során, s a legtöbb esetben a más országokkal történő összehasonlítás pillanataiban erősödött fel.²⁶ *„Felhevült ‘s rendetlen képzelet e vagy a’ tavasz életkornak szóval ki nem fejezhető édes vágya? nem tudom: de azon álom; ‘egy nagy ‘s dicső nemzethez tartozni’, szívem legtökös hurjait édeni harmoniában ringatá mindenkor. Illyesekkel kérkedni nem mertem,*

internálták és ott temették el Thököly Imrét és Zrínyi Ilonát.

²⁴ SZIN I. köt. 1818. dec. 4. 461. A fordítás: Széchenyi keleti utazása [1999] 114-115.

²⁵ Vö. az Erényszövetség magyar nyelvű „alapidokumentumát”. SZIN II. köt. 1825. nov. 27. 653-654. Napló [1978] 428. A hazaszeretet érzésével kapcsolatban: *„November 5-én és 6-án vizslákkal vadásztam. Én egyedül, Esterházy V[incével]. Megállapítottuk, hogy a magyarok a németektől elkülönülnek, bármennyire felülemelkedtek légyen is mindkét nép előítéletein. A vér bizony különböző, s végül az ember semmit sem szeret úgy, mint a hazáját és honfitársait.”* SZIN I. köt. 1820. nov. 06. 79. Napló [1978] 180.

²⁶ Vö. *„Jókor reggel Potsdamba. Nekem rendkívül tetszett. [...] Sok-sok palotát és kívánatos házat – megnéztem – [...] Ezután nyomorultul ebédeltünk a Remeténél – beteg lettem – csüggedt, életunt. A magyar ostobaságra és szegénységre gondoltam – Cr[escence] képe folyton előttem [– – –]. Magyarország nagyságára minden kilátásom eltűnt – reményeim letörtek. – Szívemben keserűnek, görcsösnek éreztem magam.”* SZIN III. köt. 1829. júl. 26. 328. Napló [1978] 601.

sőt titokban tartám inkább; mert nagyobb kin alig van [...] mint: hideg visszavonulással 's zárt kebellet találkozni a' haza szeretettül lángoló tárt szívnek. Marathon mezein, Phile hasadási közt én is legédesbeket álmodtam 's milly kicsinynek, milly szűknek lelem hazámat! A' rothadás szaga ébreszte fel, 's összezsugorodott mellembe temetém el szívem kinjait. Lelkem olly bágyadt volt!" – írta a keleti utazásra visszaemlékezve a *Világ* hazaszeretetről és nemzeti kötődésről elmélkedő soraiban.²⁷ Széchenyi történet szemléletében a különböző nemzetekkel végzett összevetés – mind a történelmi tapasztalatokat, mind a korabeli fejlettség meghatározását illetően – több mint egy gondolati játék, s annak valódi funkcióját a magyar nemzet kifejlesztésének módszerére, ütemére vonatkozó koncepció kimunkálásában lelhetjük majd fel. Széchenyi ugyanis azt fedezhette fel a civilizáció, a kultúra, vagy az alkotmányos átalakulás szempontjából a nyugat-európai országok „állapotrajzában”, amit Magyarországgal kapcsolatban minden szélesebb látókörrrel rendelkező „reformer” indokoltan hiányolhatott. Joggal merülhetett fel a magyar nemzet vénségének, jövőre való képtelenségének tudata a lényegesen fejlettebb nemzetek láttán: „*Úgy találom, Franciaország „túl van a krízisen”. Nagyobb biztonságot érzek itt, mint bárhol másutt. Irigység, égő irigység ennyi nagyság láttán. Magyarország halott! – Én tisztességgel fáradozom... Ám nem éri meg a fáradságot!*” – írta naplójába 1834. január 6-án, a Francia Tudományos Akadémia ülésén tett párizsi látogatás alkalmával.²⁸ S ahogy 1819-ben a távoli Kis-Ázsiában megígérte, Európa bebarangolása után, vette a fáradságot, hogy az ekkor még számára ismeretlen Magyarországot és lakóit is megismerje.²⁹ Paradoxnak tűnik, de Széchenyi sok szempontból jóval később ismerte meg saját „hazáját”, mint Európát. Az otthoni valóság percepciójára alkalmat ugyan kínált az egyre kevésbé vágyott katonai szolgálat, de a személyes élmények is bizony gyakorta lesújtóak voltak: „*Oly kevés műveltség és oly kevés természetes adottság és erő. – E kettő közül egynek lennie kell: vagy ész vagy erő. Debrecenben hozzám jöttek svadronom tisztjei, és a kapitány úgy csókol meg, mint egy bajadér, és így szólított: „ÉDES BRUDERKÁM!” Mucsá. Unalom.*”³⁰ Nem csodálkozhatunk azon, ha a Nyugat-

²⁷ *Világ* 74.

²⁸ SZIN IV. köt. 1834. jan. 06. 443. Napló [1978] 757.

²⁹ Széchenyi az 1820-as évekre kortárs osztályosaihoz képest már világot látott, tapasztalt utazónak számított. Borzalmakat, nélkülözést, fáradságot túrva még katonaként járta be a napóleoni háborúk alatt a kontinens nyugati részét, a német államokat, Csehországot, Franciaországot, Észak- és Közép-Itáliát, Nápolyt és környékét, majd 1815 és 1816 őszén életre szóló élményeket szerzett első két angliai útja során. 1818-1819-es keleti utazása pedig egy méretében, szervezettségében és céljaiban minden korábbi útjától eltérő valódi „tanulmányút” volt. Vö. FÜLÖP Tamás [2002] 42-43.

³⁰ SZIN II. köt. 1820. júl. 24. 53-54. Napló [1978] 168.

Európáról Magyarországra fordított tekintetet bántotta a szellemi és gazdasági elmaradottságban visszatükröződő különbség: „*Úgy rémlik, mintha semmi szellem – semmi magyarság nem volna már az országban. – Le pays est mort – [Halott az ország.]*”.³¹ A nemzet öregségének, elaggottságának tudatát az országban látottakon túl 1821. júliusában egy idős erdélyi nemessel folytatott személyes beszélgetés is tovább erősíthette: „*Délután Marosújváron Mikes gr[óf]nál, kinek háza és udvara és magatartása olyan, amilyen 100 vagy 200 esztendőnek előtte lehetett mindenütt Magyarországon. Sokat beszélünk politikáról. Egy ifjú hetvenkedő reformról, kormányról, alkotmányról, stb. – olyan nevetséges egyoldalúsággal és szenvedélyességgel beszélt, hogy a fickót szívesen elnászpárgoltam volna, ha nem félek, hogy a házigazdának valami atyafia, vagy éppenséggel a fia. Az öreg Mikes bámulatba ejtett e szentencia mély igazával – A MI LEG NAGYOBB HIBÁNK ÉS SZERENTSÉTLENSÉGÜNK AZ, HOGY MÁR NAGYON VÉN MAGYARORSZÁG!*” – írta a saját gondolataival nagyban egybecsengő következtetést naplójába erdélyi utazása során.³²

Az ország és a nemzet elaggott, haldokló voltára utaló naplóbejegyzések azonban az 1820-as évek végétől kezdve egyre több esetlegességet mutatnak. Egyrészt a naplószövegek tanúsága szerint az 1830-as évek során a nemzet elaggott, haldokló voltával kapcsolatos feljegyzések fokozatosan háttérbe szorultak, vagy egészen más jelentésösszefüggésbe kerültek. A bejegyzések illetően megkritikulálásának okait keresve, nincs indokunk azt feltételezni, hogy Széchenyi időközben végérvényesen elvetette volna a nemzethalál vízióját, hiszen a napló titkos magányában nem egy alkalommal bukkant még fel a gyászos gondolat: „*Meg vagyok győződve, hogy Magyarország kimúlt – Gonddal és bánattal tölti el a szívemet, hogy egy halott nemzethez tartozom. – Meddő minden igyekezetem. – Olykor egészen elgyöngülök.*”³³ Sőt, a nemzethalál réme az 1840-es évek vitákkal terhelt, küzdelmes éveiben – bár alapvetően más szempontok mentén – ismét számtalanszor hatalmába kerítette a grófot.³⁴ Ez a nagyfokú esetlegesség arra enged következtetni, hogy Széchenyi gondolkodásában a nemzet öreg, elaggott, vagy halott voltára utaló bejegyzéseknek valójában nem egy pontos és konkrét állapotrajz meghatározása volt a feladata. Úgy tűnik, hogy a nemzethalál vissza-visszatérő víziójával kapcsolatosan egy helyzetfüggő, s pillanatnyi benyomásoknak is kiszolgáltató, de nem rendszeresen

³¹ SZIN IV. köt. 1832. dec. 19. 359. Napló [1978] 731.

³² SZIN II. köt. 1821. júl. 28. 197. Napló [1978] 228.

³³ SZIN IV. köt. 1832. máj. 04. 262-263. Napló [1978] 708.

³⁴ Az 1848-as fordulat újra az esetleges nemzethalál rémét vetítette a gróf lelki szemei elé: „*Nyugodtan és édesen alszom! Nem remélek immár semmit; Magyarország haldoklik! Isten akarta így! Lehet, hogy a magyar faj javíthatatlan, nem nemesíthető?!*” SZIN VI. köt. 1848. márc. 25. Napló [1978] 1216.

végiggondolt, hanem sokkal inkább a célmeghatározó és feladat kijelölő érveléssel összefüggő, s az élmények szintjén megfogalmazódó jelenségre kell gondolnunk. Az ilyen jellegű bejegyzések konkrétumokhoz fűződő fluktuációja pedig arra utal, hogy az aktuális helyzetértékelésben bekövetkező esetleges változások bizonyos módosításra készíthették a gróf borulató körülményértékelését. Mindezeket végiggondolva joggal merül fel az a kérdés, hogy Széchenyi vajon milyen történetiszemléleti megalapozottságú gondolatok révén jutott – egyfajta szemléleti változások eredményeként – néhány évvel később arra a következtetésre programkifejtő és – pontosító művei lapjain, hogy „*a Magyar egy erőtől pezsgő fiatal nép, mely csudálatos magasságra emelheti magát, s minden lehet*”³⁵

A napló alapján annak egyik okát, hogy Széchenyi gondolkodásában szinte folyamatosan fel-felbukkant a nemzet öregségét és halálát bizonygató szóhasználat, részint abban találhatjuk meg, hogy a gróf csak sokévi helykeresés és belső vívódás után lelte meg valódi „életcélját”, s fogalmazta meg „nemzetteremtő” hivatását.³⁶ A bejegyzések közt ugyanis csupán az 1820-as évek derekán jelentek meg a célok elrendeződésére utaló bejegyzések: „*Komolyan elhatároztam [---] Magamat teljesen országomnak áldozom.*”³⁷ S miként arra Széchenyi eszmerendszerének kutatói nagyon pontosan rámutattak, a helykeresés bizonytalanságai közt a romantikus szerelem és a barátság élménye volt az, ami végül is utat mutatott a „nemzetszolgálat” irányába.³⁸ Távolról sem

³⁵ Világ I.

³⁶ „*Továbbszolgálni, megházasodni, utazni: melyiket a három közül?*” – tette fel a kérdést önmagának a közel harmincesztendő „fiatalember”. SZIN II. köt. 1820. nov. 21. 85. Napló [1978] 180. „*Tulajdonképp még nem tudom, mit tegyek. – Ingadozom: szolgálni, vagy nem szolgálni, – mint Hamlet élet és halál között. Magamnak is nevelésű leszek. – Vajon nem valamely elfojtott dicsvágy rejlik a lelkemben?*” – írta egy évvel később is Naplójába. SZIN II. köt. 1821. nov. 14. 220. Napló [1978] 240. „*Szolgálhat az ember, ha magyar? Vagy mindent túrni, elviselni; fizetni, szolgálni.*” – kereste útját még 1823. tavaszán is. SZIN II. köt. 1823. ápr. 09. 352-353. Napló [1978] 291.

³⁷ SZIN III. köt. 1826. jún. 20. 76. Napló [1978] 477. Vö. „*Szeretek egy tisztességes asszonyt anyagi tisztasággal –, azon fáradozom, hogy lelkemet arra irányítsam, ami szép, nemes, erényes. Magamat, vagyonomat, virrasztásaimat a köz, a hazám javára áldozom, – és szinte senki sem ért meg, egy egész nemzetben.*” SZIN III. köt. 1826. jún. 06. 65. Napló [1978] 473. Az ilyen bejegyzések 1820-as évekbeli megszorodására Gergely András hívta fel a figyelmet. Vö. GERGELY András: *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. 64. (Továbbiakban: Gergely András [1972])

³⁸ Vö. GERGELY András [1972] 46-50., ill. 63-64.; Velkey Ferenc: Egy barátság „átértelmezése” – Széchenyi István hírlapi cikkei Wesselényi Miklósról – In: *Wesselényi emlékülés*. A Kölcsey Társaság Füzetei 8. szerk.: TAKÁCS Péter Fehérgyarmat, 1996. 79-105. „*Cr[escence]-hoz visszaküldöm a medaillont, melyet megtekintésre ő küldött nekem, – és egy harmadik személytől kell megkapnom az ő halála után – s rajta ez a felirat: Csak nemesedés és Magyarország üdve / Légyen a cél, mely minket egyesít – és aztán – Ha minden inog / Marad a hit.*” SZIN III. 1829.

tarthatjuk véletlennek, hogy az 1820-as évek „hivatáskereső” naplófordulatai az optimistább nemzeti állapotrajz megjelenésével párhuzamosan bukkantak elő: „Miből tudja meg az ember, hogy egy ország, vagy inkább a lakosai, vagy egy város: fiatal? – Ez bizony nehéz. Az orvos rendelhet-e orvosságot egy betegnek, akinek nem ismeri életkorát, még ha betegségét ismeri is?! – Avagy egy 4 éves gyermek, egy 35 éves férfi, és egy 80 éves aggastyán egyformán kezelendő? Pest nékem minden tekintetben fejlődőnek tűnik fel – Padova ellenben halott városnak. Pesten minden vállalkozás sikerülhet és sikerülni fog – Padovában egy sem. – Hathom-e az orvosság, ahol nincsenek életszellemelek? Bensőm napról napra nyugodtabb lesz: Végre világosan látom hivatásom. Eszméimnek, terveimnek ide-oda ingadozása lassanként megszűnik – és egész életem biztos, határozott, állandó irányba lendül. A filozófia templárius keresztyét nem a mentémen, sem a kabátomon akarom viselni, hanem a szívemben. Életem legyen a hazámnak, legyen az emberiségnek szentelve!” – írta 1826. november 16-án, a „képviselési szisztéma” bizonyosan bekövetkező győzelmét hirdető eszme-futtatás egyik zárógondolataként naplójába Széchenyi.³⁹ Úgy tűnik, hogy a nemzetek fejlődőképességének attribútumait fürkésző gróf a fejlettség jellemzőivel ekkor még távolról sem rendelkező Pestet e pillanatban a történelmi hagyományaival lényegesen nagyobb múltra visszatekintő Padovával szemben egy sokkalta dinamikusabb és fejlődőképesebb városnak kívánta tekinteni.⁴⁰ Széchenyi aktuális helyzetértékelésében az az igazán érdekes, hogy tudjuk, a gróf egy fél évtizeddel korábban a várost egyáltalán nem olyan településnek látta, amely alkalmas a fejlődésre: „Pest egészében egy beteg ifjúhoz hasonlítható, mely tovább növekszik anélkül, hogy meggyógyulna, vagy megerősödnék.” – írta átutazóban 1820. júliusában.⁴¹

Mindezek mellett a komor kép fenntartásában minden bizonnyal szerepet játszott az a tény is, hogy az ország vélt állapotának megjelenítése és Széchenyi lelki-fizikai hogyléte között a napló diszkrét világában végig egyfajta kölcsönhatást lehet felfedezni: „[...] betegen, bágyadtan, életuntan keltem föl.

dec. 08. 370. Napló [1978] 621.

³⁹ SZIN III. köt. 1826. nov. 16. 102. Napló [1978] 493.

⁴⁰ Nem feledkezhetünk meg arról, hogy Széchenyi 1826. őszén kezdte meg a pesti kaszinó és a lóversenyek megszervezését, s 1827. augusztusában – követve Crescenciát – helyezte át állandó lakhelyét Bécsből Pestre. A Pest fiatalságával kapcsolatos érvelés monumentális vitairatában, *A kelet népében* is felbukkan: „Pest a jövődőnek, a fiatalságnak városa”. Gróf Széchenyi István: *A Kelet Népe*. Pesten, 1841. In: Gróf Széchenyi István: *A kelet népe*. Szerk., bev.: Ferenczi Zoltán. *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris*. (Magyarország újkori történetének forrásai.) *Gróf Széchenyi István összes munkái V. köt.* Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Bp., 1925. 327. (A hivatkozott mű a továbbiakban: *A kelet népe*.)

⁴¹ SZIN II. köt. 1820. júl. 16. 49. Napló [1978] 166.

*Magyarországot visszavonhatlanul holtnak látom.*⁴² 1836. aug. 14. „Nagyjából megint egészen jól. Am bensőm összetörve. – P[álffy] F[idél] a kancellár. A Főherceg nem ír nékem, Ghika sem – Milos pök réám – nincs népszerűségem... kezem-lábam megkötözve. [– – –] Magyarország halott, s valahány balgaságom, mikbe a 24-es és 25-ös esztendőök előtt kezdtem, világosan áll előttem! ‘Aludni, nem gondolkodni, nem lenni’ – ez az, mire vágyom. – Mindenben csalódottnak érzem magam. Azt hittem, szerencsém és sikerem kell, hogy legyen mindenképpen – s most – másként történik.” – írta a pillanatnyi élmények hatása alatt 1836 nyarán a nyilvánosság elől elzárt napló lapjain.⁴³ Annak eldöntése gyakorlatilag lehetetlen – s nem is tekintem feladatommak –, hogy vajon a lélek, a kedélyvilág hullámozása vetül-e rá erősebben a nemzet állapotának „kórképére”, vagy a pillanatnyi benyomások hatnak ki a gróf pszichikai-fizikai helyzetére. A két jelenség kölcsönhatása viszont megkérdőjelezhetetlen. Ezzel együtt azonban azt is le kell szögezni, hogy a közvélemény számára készült feladatmegjelölő és programadó megnyilatkozásokban nyomát sem találhatjuk az ilyen kétkedő és pesszimista hangvételnek. Egy biztosnak tűnik: az 1830-as években a nemzetet sirató naplóbejegyzések felbukkanása – elsősorban a lelki-fizikai állapot ingadozásához kapcsolódva – lényegesen esetlegesebbé és hangsúlytalanabbá válik, mint a korábbi években. Ráadásul nem hagyható figyelmen kívül, hogy a komor gondolatok átmenetinel tartósabb visszazorulásának időszaka és Széchenyi eszmerendszerének megszilárdulási folyamata az 1820-as évek végén és az 1830-as évek elején nagymértékben egybeesett.⁴⁴ Mintha az életcél, a hivatás rögzítése, s a jövőfelvázolás szándéka a nemzetre vetett állapotfelmérő pillantás látószögét is megváltoztatta volna. Hiszen az 1820-as évek végén a derűsebb, optimistább kép felvázolásának

⁴² SZIN IV. köt. 1834. szept. 06. 492. Napló [1978] 770. Vö. „Érzem minden emberben: ‘Nem vagyok mindennapi, közönséges ember, de teljességgel elhibáztam az életemet’ –, Most az élén állok a magyarországi morális reformációnak. Csak nagy szerepet tudnék játszani, közömböset nem, – azt azonban nem fogom eljátszani, mert nincs szerencsém és Magyarország halott – s így meg kell halnom. Avagy más szavakkal: ‘Benső becsem alapján nem tudok középszerű szerepet játszani –; ám diszkreditált mivoltom, vagyis voltaképpen a szétforgácsolt, eltékozolt múltam és Magyarország rothadó állapota nem engedik meg ragyogó szerepet játszhatnom, és így meg fogok halni – ami egyáltalában nem érint kellemetlenül, sőt egyenesen kívánom – csak a fájdalmat tűröm nehezen. Továbbá sok más apróság is ugyanerre mutat. Például a kastélyom. ‘Ki fog halni, össze fog omlani – így kell történnie, elkerülhetetlennek tűnik föl előttem – de ha élek, nem hal ki, nem omlik össze, vagy máshová építetik fel – következésképp meg kell halnom. Inkább ma, mint holnap. Szégyenlek Magyarországon lenni!’” SZIN IV. köt. 1831. szept. 07. 210-211. Napló [1978] 693.

⁴³ SZIN V. köt. 1836. aug. 14. Napló [1978] 822.

⁴⁴ Gergely András elemzése mutatott rá arra, hogy az eszmerendszer kialakulása, letisztulása és megszilárdulása ugyancsak erre az időszakra tehető. Vö. GERGELY András [1972] 148-149.

igénye pontosan összevágott azzal a periódussal, amikor Széchenyi konkretizálta és pontosította célkitűzéseit és feladatait, s amikor gondolatai összesűrűsödtek egy határozott célú reformprogrammá. E két jelenség kölcsönhatásának első kétségbevonhatatlan jeleit a napló 1820-as évek végéről származó bejegyzéseiben, míg nyilvános manifesztálódását a *Hitel* sokat citált utolsó mondataiban láthatjuk meg.⁴⁵

Ahogy arra több elemző is rámutatott már, a jótékony változás szükségességének és lehetőségének felismerése, illetve a pozitív átalakulás optimista hite az, ami a *Hitel* zárógondolataiban kifejezésre jutott. Ebben pedig – ahogy Kemény Zsigmond is utalt rá – egy rendkívül erős jövő felé orientálódás figyelhető meg. A magyarság jövőképességének kinyilatkoztatása viszont logikailag igencsak nehezen lett volna összeegyeztethető a nemzet vénségének előfeltételezésével. Vagyis figyelembe kell vennünk, hogy annak kimondásával „Magyarország nem volt, hanem lesz”, Széchenyi pesszimiztikus nemzeti állapotrajza és borús helyzetértékelése felülvizsgálatra szorult. Széchenyi történetpszemlélete, amidőn a cél („*anyaföldünk felemelése 's boldogítása'*”⁴⁶) pontos meghatározásával teljes egészében a jövő felé fordult, kifejezésvilágában és szóhasználatában már nem támaszkodhatott egy olyan kiindulópontra, amelyben a magyarság egy öreg, haldokló nemzet képében tűnik elő. Hiszen – a gróf szavaival szólva – a nemzet „*holttestére*” mégsem lehet épkezláb nemzeti jövőt építeni. Angyal Dávid, a gróf történeti eszméinek kutatója úgy látta, hogy „*Széchenyi elmélete a nemzet ifjúságáról a Hitel megírásakor nem volt rögtönzés*”, s bár a kételyek gyakran elragadták, „*biztos támasza már ekkor is volt hitének*”, hisz „*különben nem fogott volna a nemzeti reformhoz*”.⁴⁷ Ebben a nemzet fiatalságáról vallott meggyőződésben – vélte szerzőnk – Széchenyi „*igazi nagy és talán legerősebb támasza az [ő] történetphilosophiai rendszer[e]*” volt.⁴⁸ Egy tehát biztosnak tűnik: a *Hitel* zárómondatai – bármennyire is a közvéleménynek szóltak – azzal, hogy célt és utat kívántak mutatni, s egyfajta perspektívát akartak kínálni, voltaképp a nemzet elaggott, kivénhedt voltával kapcsolatos belső vívódásokat is diszkreditálták. Széchenyi azáltal, hogy

⁴⁵ Ebből az aspektusból válik igazán beszédessé az 1826. november 16-i naplóbejegyzés odavetett mondata: „*Pest nékem minden tekintetben fejlődőnek tűnik fel – Padova ellenben halott városnak. Pesten minden vállalkozás sikerülhet és sikerülni fog – Padovában egy sem.*”, amely nem melleleg közvetlenül a „*Bensőm napról napra nyugodtabb lesz. Végre világosan látom hivatásom [...] Életem legyen a hazámnak, legyen az emberiségnek szentelve!*” gondolatok környezetében helyezkedik el. SZIN III. köt. 1826. nov. 16. 102. Napló [1978] 493.

⁴⁶ *Világ* 367.

⁴⁷ ANGYAL Dávid: *Gróf Széchenyi István történeti eszméi*. Franklin, Bp., 1907. 23. (A hivatkozott mű a továbbiakban: ANGYAL Dávid [1907].)

⁴⁸ Uo.

programadó művében a kortársak előtt egy szebb nemzeti jövő lehetőségét villantotta fel, valósággal rákényszerült arra, hogy korábbi – a napló belső világában megjelenő – állapotrajzát revideálva, történet szemléleti megfontolásokkal felvértezett argumentációját is ennek az optimista jövőképnek a szolgálatába állítsa. S bár ez a folyamat magától értetődően nem a nyilvánosság előtt zajlott, a lelki világ és a kifelé irányuló megnyilatkozások összehasonlításából tudjuk, hogy a programadó művekben a nemzet állapotát leíró kifejezőmódban egy finom, de határozott változás figyelhető meg a naplók rejtett, pesszimistább ábrázolásmódjához képest. Széchenyi a programadó művek visszatekintő értelmezéseiben már úgy értékelte a nemzet állapotát, hogy a magyar egy olyan fiatal nép, amely a halálos álomból felébredt, s az életbe visszatért. *„Csak kevés év előtt, melyek alig tesznek egy két emberélet-hosszat, a' lassu, de mindennapi elmagyaratlanodás, ha szabad ugy mondani 'elnemzetlenülés végpontjára látszott juttatni a' Magyar létét. Valamint egyéb kisebb nemzetségek hatalmasbak által nyelettek el, ugy látszott a' magyar sajátság külső értelmesség súlya által örökre elolvadni. A' Nemzet mély álomba merült nagyobb része nem is sejdíté, hogy majd majd ki leszén törülve a' Nemzetek sorából; idegen bölcselkedők elhunyanadását jövendölék; sokan keserű aggodalommal, mellynek kinzó fulánkját nyelv tökéletesen ki nem fejezé még soha, érzék Nemzetök közel végét. És így vonaglott 's haldoklott a' Haza több lassu 's terhes esztendőig; míg végre honfiak szeretete 's egyetértése megen-gesztelé az Istenek régi haragját; 's ők egy szebb hajnal-sejditésre ébreszték fel a' Magyart.”*⁴⁹

1831-ben Széchenyi tehát úgy értékelte, hogy a magyar nemzet néhány évtizeddel korábban – s ebbe, ha tágabban értelmezzük, tulajdonképpen a gróf fiataalkori tapasztalatai is „beleférték” – még a halálhoz hasonlatos állapotában létezett, s csupán az elmúlt időszakban mutatott határozottabb életjeleket. „Alkalmi historikusunk” a lassú öneszmélés, a „feltámadás” időpontját – közel sem minden ok nélkül – az 1790 körüli esztendőkre keltezte: *„A' halál 's élet közt vivódott Nemzet ujra lehelni, 's a' honfiakat remény-sugár kezdé melegíteni. Elhajíták magokrul idegen Nemzetiség bélyegit 's hosszu Önfeledés után a' természet szent utjára visszatértek, 's ismét Magyarok kezdének lenni. Emlékezzünk 1790-dik 's az előtti időkre! Van e, ki nem értene? Élt megint a' Nemzet és nőtt azóta, 's mind inkább erősödött. Gyönyörű átgondolni közel sírvermétül mint lépett vissza élők közé; a' gyenge, a' bágyadt mint diadalmaskodott ellenségén, ifjuságának 's belső erejének milly jeleit mutatá, midőn maga magát rontani mindig hiába igyekeztén, uj életre lobbant, a' hogy*

⁴⁹ *Világ* XVIII-XIX.

kíméletlenebbül tapodni kezdék; – tekintsünk vissza!”.⁵⁰ A gróf visszatekintő értelmezése szerint a magyarság ekkor mutatta először világos jelét annak, hogy az „*elmagyaratlanodás*” és „*elnemzetlenülés*” útjáról a nemzeti öntudatra-ébredés pályájára lépett.

A *Világ* helymeghatározó és önértelmező sorai rendkívül pontosan adják vissza, mi játszódhatott le Széchenyi gondolkodásában, amíg a pesszimista, s magyarságot sirató borús nemzeti állapotrajztól eljutott a nemzet fiatalságának és jövőképességének felismeréséig. „*S midőn a’ hon minden elemeit mély halálnak látszó, önfelejtett elmerülésben találám ‘s olly néma volt körütem minden, vértett keblem egy darabig ‘s így fohászokdván fel ‘haj! boldogabb létre lenne tán méltó a’ Magyar, ‘s nemesbre tán én a’ halálra vált nemzet szerencsétlen tagja’ a’ haza sirboltjátul könnyező szemekkel szakadtam el, ‘s valamint a’ halandók gondolkozó ‘s hazátlan része, úgy én is egy álmetaphysika gátatlan térein keresém az én-állítottam lelki függetlenség alapját. [...] Illy áltermészet, mellynek ragálya hazátlanok közt olly veszedelmes engem is egészen elfogott, ‘s lelkem minden rugóságát, minden erejét lebilincsezé munkássági köröm olly szűk – izlésem szerint olly izetlen volt – ‘s bár mindig sejtém, de magamban tisztán ki nem mondám [...] hogy végre, ha az örömek minden iskolái tárva állnak előttünk már, férfi korunkban szívösztoninket semmi nem tölthetibé, mint hazánk, vagy ha ez nincs, az emberiség hasznára ‘s boldogságára czélzó munkálkodásink.*”⁵¹ Ez a célt, feladatot és kihívást kereső elhivatottság-tudat sűrűsödött össze a nemzet felemelésének és kifejlesztésének világtörténelmi jelentőségű – a „születéshez csatolt”, s a „*Mindenlét szebb ‘s tökéletesb egybehangzása végett*” munkálkodó – haza iránti szolgálat kötelességtudatában. Majd így folytatta a gondolatokat: „*Másokhoz csatolni magamat látszott legjózanabbnak, ‘s csak szaporán összehozott a’ barátság anyyala olly rokon keblü honfiakkal, kikben királyhoz ‘s hazához hívség éppen olly tisztán ége mint bennem, ‘s kiknek tehetségeik az enyimeket sokkal túlhaladák. Hazánk eldarabolt, ‘s így olly mély álomban dermedező gyenge létét úgy láták ‘s olly keserűn érzék, ‘s olly nehezen tudák türni mint én; ‘s így a’ hon halál- vagy élet-symptomáit ‘s azon módokat kezdék vizsgálgatni, mellyek által a’ közönséget szolgálhatnók, ‘s azon nagy gondolat [...] t. i. honunkat ájultságából életre visszahozni, büszke önérzéssel mondhatom, elfért szívünkben.*”⁵² Széchenyi tehát a haza iránti szolgálat vágyával kezdte el – barátaival együtt – fürkészni „*a’ hon halál- vagy élet-symptomáit*”, mégpedig azzal a céllal, hogy a nemzetfejlesztés konkrét feladatait pontosan meghatározhassa. Így jutott, s így

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. 74-75.

⁵² Uo. 76-77.

juthatott a gróf a programadó művekben arra a következtetésre – ahogy a *Hunniában* ezt ismételten megerősítette –, hogy a nemzet részben az önmaga által előidézett halálos állapotból az életbe visszatért: „*Nem fogja hinni, nem-nem fogja hihetni az utókor! Halálos álomba merülten majd ki vala törülve már a nemzetek sorából a Magyar. Buta önfeledésben lábaival tapodta, a mi emberek közt legszentebb, – s szinte csak ez vala életének jele. Virradni kezd egy szebb hajnal, új lelkesedés ébred, gyűl a honszeretet égi tüze, s feltámad hamvaibul az egész emberiség diszére egy nemzet, mely ezer viszontagsági közt soha, még soha nem fejthető ki magát férfiúi korra. Ó, kinek nincs hazája, nincs honi bölcsője, nem értheti, mily kín, mily öröm, mily tébolyodásig kimagyarázhatlan érzés: imádni a hazát, azt mind mélyebb s mélyebbre sülyedni, s végkép élet nélkül meredve látni; s lenni viszont tanuja, mint ébred! mint fordul az élet felé vissza! – Így tére sirhantjával nemzetünk ismét az élők közé.*”⁵³

Ezek a mondatok is egyértelműen azt igazolják, hogy a *Hitel* megjelenése után – a nyilvánosság előtt a programadás és a jövőfelvázolás szándéka miatt egyébként sem vállalható – pesszimizisztikus állapotrajzra utaló kijelentések nem csupán a verbalitás, de a gondolkodás mélyebb rétegében is funkciójukat veszítették. Sőt, az új értelmezés szerint – mintegy ellentétes előjellel – a gróf Magyarországot és népét nem elaggott, illetve haldokló nemzetnek, hanem álmából felébredő fiatal népnek tekintette. A politikai közvélemény számára írt Széchenyi-szövegek történetiszemléleti megalapozottságú érvelésében a magyarság már egyértelműen egy olyan fiatal és erőteljes népként jelent meg, amely keblében hordja a jövő lehetőségét, hiszen még „minden lehet”: „*A’ magyar egy gyermek nép, most semmi, de minden lehet, mert lelki ‘s testi erő rejtetik fiatal keblében.*” – szolt a *Világ* bűvös vasládáját felnyitó, s a benne lévő papírost olvasó „*idők Szelleme*” Széchenyi titokzatos álmából.⁵⁴ Az 1820-as évek során határozott irányt vevő, de továbbra is többször változó helyzetértékelés arra utalt, hogy a történetiszemléleti megalapozottságú jövőkép szempontjából a nemzet életkorának meghatározása a politikai érvek világában számottevő funkcionalitásra tett szert. A realitások és a remények persze olykor mást sugalmaztak: a gróf a nemzet fiatalságával kapcsolatos hitéről nemcsak a közvéleményt próbálta folyamatosan meggyőzni, de úgy tűnt, mintha ebbéli vélekedésében időközönként önmagát is meg kellett volna erősítenie. Erre utal a jövő érdekében vállalt „nézőpontváltást” ismét megerősítő alábbi gondolatmenet a tétéles reformok kidolgozására írott könyvben, a *Stádiumban*: „*El kell tökéletesen hinnünk továbbá, hogy férfi korunkat soha nem értük el még ‘s*

⁵³ Gróf SZÉCHENYI István: *Hunnia*. Pesten, 1858. (Reprint: 1985.) 2-3.

⁵⁴ *Világ* 103.

nagyok még soha nem valánk; mert ha elértük volna már legfényesebb pontunkat 's egykor valóban nagy Nemzet lettünk volna, akkor nem emelkedhetnénk 's nagyok sem lehetnénk soha többé, minthogy semmi, se nemzet, sem ember sem egyéb kétszer soha nem élt; 's így éppen azért, mert némi nagysági pillanatok már több század előtt villanának honunkon keresztül, ha azok culminatióink pontjai lettek volna, most bár akarnók bár nem, már közel állnánk a' koporsóhoz – – ; 's eképp ha valóban keresztül éltük vala nemzetiségünk életét, minden iparkodásunk ezután csak gyáva fáradozás lenne, 's mi józanabbul tennénk, minden szorgalom és előre törekedés helyett nemzetiségünkön egyenesen feladni, honi dolgainkba többé nem avatkozni, mint pályavégzők, egy pár évi csendes élet 's rólunk való gondoskodásért esedezni, némi élethosszabbító szerekkel éldegélni 's végóránkat csendesen várva bé, vesztég üldögélni.”⁵⁵ A gondolatsor kezdőmondatában szereplő imperatívusz („El kell tökéletesen hinnünk...”) egyrészt a meggyőződés megingathatatlanságát, másrészt a meggyőzés feladatát volt hivatott betölteni. Ugyanis ha Széchenyi korábbi – a közvélemény előtt csak a gróf közvetett utalásaiból ismert – állapotrajzát követve abból indulnánk ki, hogy a magyar nemzet már a múltban elérte élete csúcspontját, s a jelenkorban már a hanyatlás állapotában van, akkor a reformkor nemzedéke gyakorlatilag tétlenül üldögélve várhatná be a mindenképpen bekövetkező nemzeti végórát. A diakronikus gondolatmenet logikája a történeti folyamatok megismételhetlenségét hívja segítségül az érveléshez: ha a nemzeti nagyság korábban már bekövetkezett volna, annak megisméltésére a történelem törvényszerűségei alapján nem lenne mód, így, amennyiben a nemzet jövőjét előfeltételezzük, az korábban nem is következhetett be. Ráadásul a fentebbi előfeltevés – ismerte be programadó művében a gróf maga is – nemzeti jövő helyett csupán bénító tétlenségbe, fásult közönyösségbe torkollna: „mert ha úgy is jól van minden, és semmi convulsióktul [görcsös vonaglásoktól] vagy elnyomatástul félnünk nem kell, akkor maradjunk a' réginél; ha Mohácsnál valóban meghalt már nemzetünk; akkor feküdjünk mi is szép elszánással (!) – mellyhez egyébiránt semmi sem kell mint apathia [nemtörődömség], vis inertiae [tehetetlenség] és restség – nemzeti sirgödrünkbe”.⁵⁶ Ennek a premisszának az elfogadásával azonban eltorlaszolnánk a jövő előtti utat is, s egyszer és mindenkorra lezárnánk annak a kérdésnek még az elméleti lehetőségét is, hogy „milly módokhoz kelljen tehát nyulni egy szép, bátorságos és dicső jövőendő-készítésre”⁵⁷ Nem nehéz belátnunk, hogy erre a történetiszemléleti kiindulópontra egy épkezláb reformprogram nem alapozhatta érveit. Hiszen „A' szüz földben, a' fiatal emberben, a'

⁵⁵ Gróf SZÉCHENYI István: *Stádium*. Lípce, 1833. (Reprint: Bp., 1984.) 9.

⁵⁶ Uo. 10. (Beszúráások tölem: F.T.)

⁵⁷ Uo.

serdülő nemzetben minden megfoganzik, – azokban, mellyek erejeket elvesztették, és már az élet határa végén vannak, – minden hervad.” – vallotta a *Lovakrul* című munkájában.⁵⁸

Ahhoz, hogy pontosabban megérthessük Széchenyi gondolkodásában miként játszódtott le ez a változás, vegyünk végül szemügyre azt a közvélemény elől a napló homályába burkolódzó logikát, amely szerint Széchenyi megindokolta önmaga számára a magyar nemzet elaggott, halott voltát. „*Egy haldokló országban már a szerelem sem él, s ugyan miért legyenek az embernek gyermekei egy paralitikus országban?*”; „*Hogy Magyarország már elérte a zenitjét, és egy hullócsillag sorsában osztozik (mely még hozzá rendkívüli módon sohasem tündökölt), a következőkből szűröm le: a Magyarországra beköltözött idegen népek száma minden évben növekszik; az ősi magyar törzs közeledik a meddőséghez. A nemesség morálisan és fizikailag beteg. A házasság szentségét, a családátya méltóságát még hírből sem ismerik, etc. etc.*”; „*Nincsen jó magyar társaság: Magyarország hanyatlásának és gyengeségének ismertető jele!*”; „*Mindenfelé sivatagot, pusztaságot látok. A magyar nemzetiség lefelé sodródik. Én az ár ellen úszom. Meg fogok fulladni; c'est naturel. [Ez természetes.]*”; „*Úgy rémlik, mintha semmi szellem – semmi magyarság nem volna már az országban. – Le pays est mort – [Halott az ország.]*”; „*Minden elaggott korra vall. Még maga a nyelv is. Mégis, ha azt, ami még rejlik benne, apránként felfedezem: lelkemen reménysugár cikázik át, úgy érzem, egyszer még teljes életet kell nyernie! Virulhat-é azonban a nyelv, anélkül, hogy a nép is ne viruljon? – A nyelv a népet magával ragadja.*” – írta naplójában a vizsgált években.⁵⁹ Széchenyi tehát az ország gazdasági helyzete, lakóinak szellemi-erkölcsi körülményei, a magyar nyelv állapota – vagyis elsődleges benyomásai, s a külső jegyek – alapján vélte úgy, hogy a magyar nemzet hanyatló, kivénhedt és haldoklik. Ezért következtethetünk arra, hogy a programadó művekben kinyilatkoztatott nemzetfiatalság gondolata nem elsősorban valamiféle később megtalált, s az ifjúság tényére utaló külső attribútumoknak köszönhette létét, hanem a grófnak – a hivatás megszilárdulásával és a nyilvánosság elé lépésével összefüggő – megváltozott, s optimistább helyzetértékeléséből vette eredetét. Azzal, hogy Széchenyi célt kívánt mutatni, s jövőképet akart adni a magyarság számára, ki kellett mondania, hogy a magyar nem egy aggastyán nép, hanem

⁵⁸ Gróf SZÉCHENYI István: *Lovakrul*. Pesten, 1830. (Hasonmás kiadás: Gróf SZÉCHENYI István: *Lovakrul*. Szerk., utószó: Téglási János. Széchenyista Öregdiákok Baráti Társasága, 1991, [s. 1.] 10.

⁵⁹ SZIN II. köt. 1820. jún. 06. Napló [1978] 163.; 1821. ápr. 28. 156. Napló [1978] 209.; SZIN III. köt. 1827. ápr. 11. 146.; 1828. jún. 06. 210. Napló [1978] 511., 544.; 1832. dec. 19. 359. Napló [1978] 731.; SZIN III. köt. 1827. aug. 29. 175. Napló [1978] 523.

fiatal, „*amely még minden lehet*”. Talán érdemes még arra utalni, hogy az iménti naplóbejegyzések alapján úgy tűnik, a gróf éppen azon – a későbbiekben „kiművelt emberfő”-ként, „központosulás”-ként, „elmesúrlódás”-ként, „haladás”-ként, „nemzetiség”-ként, stb. definiált, s a gazdasági-társadalmi fejlődés részét képező – értékeknek a hiányából következtetett a nemzet elaggott voltára, amelyek egy másik aspektusból a jövő lehetőségének garanciái és a nemzetteremtő szándék konkrét céljai is egyben. A történet szemléleti logika aspektusából a nemzetvénség látszatát keltő tapasztalati kiindulópontok tehát arra utalnak, hogy a gróf olyat várt el a nemzeti jelentől, amit csak a megvalósított jövő teremthetett meg. A magánjellegű, illetve nyilvános megnyilatkozásokban eltérő módon megállapított nemzetéletkor, valamint a nemzet öregségének vagy fiatalságának – a lelki világgal is szorosan összefüggő – kritériumfeltételei, s azok ingadozásai pedig arra engednek következtetni, hogy a gróf történet szemléletében az ifjúság vagy vénség kérdése elsősorban retorikus-argumentációs feladatot látott el. Azzal, hogy Széchenyi a közvélemény számára készült megnyilatkozásaiban érezhetően tartózkodott a nemzet vénségének, öregségének kinyilvánításától, s határozottan deklarálta annak fiatalságát, tulajdonképpen helyére kerül a logikai rend: a nemzet tehetetlen és haldokló teste, vagyis a múlt, nem elnyeli és feltartóztatja a jövőt, hanem lendületet ad és mozgásba hozza a jelent. Nem a múlt és a jövő meddő fürkészése, hanem a jelen helyes értelmezése adhatja meg a jövő kérdéseire az adekvát választ: „*Míg más nemzetek a’ jelenben látszanak élni, ‘s jellemzetük meglegedés és jó kedv, mintha már elérték volna a’ nagy természetbeni állásukat, osztályrészüknek már birtokában volnának; a’ magyar – kinek egész létét olly sötét titok fedi – vagy nem remél többé semmit, ‘s a’ multban hiszi örökre eltemetve hir- ‘s nevét, vagy a’ nagy idők’ folyamátul vár lelki sebeire írt, ‘s néha de csak átfutó csillámként, a’ messze jövődöben sejtí nemzeti fényét, ‘s látja megnyilni egét.*”⁶⁰ Széchenyi érvei szerint, ami elmúlt, az már egyébként sem alakítható, a jövő pedig csak egy olyan lehetőség, ami a jelenben gyökerezik. Talán ezért is érezhetjük olyan találónak Falk Miksa ide vonatkozó megjegyzését: „*Széchenyi megvetette a multat, a magyar ember egyedüli büszkeségét, s egyuttal oly jövőt ígért neki, milyenről addig senki nem is álmodott; kigunyolta a nemzet fájalmát, hanem egyszersmind merész reményeket költött az ország romjain, melynek romlásához már minden szem hozzá szokott; s aztán ennek áraul nagy elhatározást követelt, melytől már minden sziv elszokott. [...] mind ezért szikrányi pietast sem táplált keblében a nemzet multja iránt.*”⁶¹ A múlt tehát – vélte Falk, követve Kemény

⁶⁰ A kelet népe 216.

⁶¹ FALK Miksa: *Széchenyi István gróf és kora*. Ford.: Áldor Imre és Vértessy Arnold Pest, 1868. 50-51.

Zsigmond okfejtését – Széchenyi előretételezésében nem érdemelt kegyelmet, vagy szánakozást. A hangsúlyt ebben a konstellációban nyilvánvalóan a múlttól a jövő felé tett eszmei mozzanatban fedezhetjük fel, s ebben az értelemben valóban elfogadhatjuk Angyal Dávid – Kemény Zsigmond megállapításaira támaszkodó – okfejtését, aki úgy vélte, hogy *„nem volt semmi ellentmondás Széchenyinek abban a diagnosisában, hogy a nemzet vén és fiatal volt egyszerre”*.⁶²

Tamás Fülöp

From the perception of the „aged nation” to the manifestation of the „nation’s youth” – The definition of the age of the Hungarian nation and its function in the historical view of István Széchenyi

Through the past one and a half century the researchers of Count István Széchenyi’s ideologies and political career have frequently called attention to the fact that in the manifestations of the count a regularly recurring ideological background can be touched upon, based on consistently applied considerations of a clear-cut historical picture. The analysis of Széchenyi’s view of history seems to justify that one of the fundamental issues of these considerations was a strive to define the age of the nation and a parallel constant reflection.

Through my examinations, I came to the conclusion that the value system of Széchenyi’s historical ideas was primarily grounded on the peculiar interpretation of the past, which was mainly reflected in the optimistic picture of the national future in his program-setting works. The youth diary notes of his show however that an acceptance of the young age of the nation and its capability of change and development deriving from this was not always a constant part of the count’s system of ideas. It was in relation to the demand of a prospect of a national future – in some respect in an „unhistorical” way – that the author of the „Hitel” came to the conclusion which scarcely corresponded to the contemporary public view that the Hungarian nation did not show the symptoms of decay but the „life-characteristics” of youth, and it is because it could not have remarkable historical traditions recalling the vaning past greatness. According to the arguments of the count the youth of the nation seemed a possibility through which – by way of herself being perfected and developed – Hungary could contribute much to the progress of mankind.

⁶² ANGYAL Dávid [1907] 22.

Reconstructing the intellectual path through which Széchenyi was moving from the remarks frequently arising in the 1820s diary notes proving the elderly, age-worn, fatally ill, dying condition of the nations up to the conviction of the nation's young age set out in his programming works could shed light on several issues of the count's intellectual and political value system in the fields of his view of history and ideological history.

Velkey Ferenc

**„a’ la Talleyrand játszottam [?]”
Széchenyi István önértékelő dilemmája 1848 márciusában¹**

„Az emberek azt mondják majd, kártyáimat finoman, a’ la Talleyrand játszottam ki! ... Mivelhogy most miniszter vagyok ... s ha Apponyi győzött volna, akkor is az maradtam volna.” – így gondolkodott el naplójában új szerepvállalásának esetleges megítéléséről Széchenyi István, már mint a Batthyány-kormány minisztere 1848. március 27-én.² A bejegyzés apropóját az adta, hogy ő, az első

¹ E tanulmány egy bővebb „48-as” Széchenyi vizsgálathoz kötődik, amelynek alapváltozata 2002-ben kapott formát még az 1998/99-es évforduló egyik országos konferenciájának (*Allam és társadalom 1848–49-ben*, Debrecen, 1999.) tervezett kötetébe „Szívemből szólok.” Széchenyi István állásfoglalása a fordulóponton, 1848. március 14-én címmel. Még ugyanakkor elkészült egy rövidebb, az alapszövegtől lényegesen eltérő változat a francia olvasók számára az Institut Hongrois, Collegium Hungaricum (Párizs) tervezett kiadványa a *Les Hongrois et l’Europe. la révolution de 1848/49.* c. tanulmánykötet számára. Ebben a tanulmányban („Jouer à la Talleyrand?” István Széchenyi aux tournants du mars de 1848.) lett a gondolatmenet kiindulópontja és rendezőelve a címadó, alább idézett naplóbejegyzés. Azóta azonban egyik kötet sem jelent meg, úgyhogy időszerű lett a tanulmányok közzlése. A francia nyelvű verziót természetesen most jelentősen átalakítottuk: kihagytuk azokat az utalásokat, amelyek a magyar olvasók számára közismertek, ill. az újabb irodalmi vonatkozások és szakmai megfontolások nyomán több helyütt kiegészítettük a szöveget (még titkon-tétován továbbra is bízunk a francia változat megjelenésében). A hosszabb forráselemző alaptanulmány, amely ennek a gondolatmenetnek is a háttéranyagát képezi, azóta tovább terebélyesedett (3 szerzői ív), de mivel e kötet terjedelmi korlátjait szétfeszítené, ezért más szakmai fórum útján kerül kiadásra 2006-ban Egy Széchenyi-beszéd „újraolvasása” – A „szívéből szóló” Széchenyi István 1848. március 14-én címmel.

² Széchenyi István naplójának idézésekor a Magyarország újkori történetének forrásai, *Gróf Széchenyi István Összes Munkái* (SziÖM) sorozat vonatkozó kötetét követjük. Az 1848. március 19-ig megszületett bejegyzéseket lásd: *Gróf Széchenyi István Naplói I-VI.*; (SziÖM X-XV.) Szerk., bev.: Viszota Gyula. Bp., 1925-1939. (alább: SzIN I-VI.); az 1848. szeptember 4-ig következőket lásd: *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka I.* Szerk., bev.: Dr. KÁROLYI Árpád. Bp. 1921. (SziÖM VII.). Már több magyar nyelvű válogatás is készült Széchenyi naplószövegeiből. Ha a vonatkozó részt közli, akkor ezek közül a legismertebb és „48” tekintetében csaknem hiánytalan naplószöveg fordításait követjük. Lásd: SZÉCHENYI István: *Napló.* Vál., szerk., jegyz.: Oltványi Ambrus. Ford.: Jékely Zoltán és Györfly Miklós. H. n. [Bp.]

felelős magyar kormány közlekedési és közmunkaügyi minisztere, a „régis rendszerben” is jelentős hivatalt töltött be, 1845-től a Helytartótanács keretén belül főállított Közlekedésügyi Bizottsági elnöke volt. S bár modern értelemben vett kormány akkor még nem létezett, – dicasteriumok (kormányzások) útján igazgatták az országot –, de tanácsosi szerepvállalása mégis a Metternich-Apponyi kormányzathoz kötötte. Amikor a bécsi (március 13.) és pesti (március 15.) forradalmak nyomán a rendszer megbukott, természetesen maga alá temette kormányzati elitjét: s a magyarországi politika jellegét Bécsből meghatározó Metternich államkancellár menekülésre kényszerült, és az ő irányvonalát feltétel nélkül követő Apponyi György magyar kancellár is hivatalát veszítette. Széchenyi István azonban nem tartozott a rendszer reprezentánsai közé, hanem éppen a polgári Magyarország megteremtéséért küzdő reformerek egyik vezéralakjának számított. Mégis igaz a naplóbejegyzésében felvetett dilemma: ha nem söpri el az európai forradalmi hullám a „régis-rendszert”, akkor ő továbbra is annak magas állású – de a tehetetlenség csapdájában vergődő – „minisztere” maradt volna.³

Széchenyi nyilván nemcsak a „székcseré” formális szempontja miatt gondolta végig új szerepének lehetséges megítélését, hanem azért is, mert pályája értékelhető (ill. félremagyarázható) volt úgy is, amely nyomán őt „talleyrand-i köpönyegforgatással” vádolhatták. Hiszen ő 1841 és 1848 között eltávolodott a reformellenzék politikai irányvonalától, meg-megújuló, éles tollharcot folytatott Kossuth Lajossal; s nemcsak hogy nem lépett be a liberális ellenzék pártjába (1847), hanem minden eszközzel az ő ellensúlyozásukra, lejáratásukra törekedett; hivatalt vállalt (1845) és ha nem is értékrendbeli, de szoros politikai-taktikai együttműködést alakított ki a kormányzattal. Ezzel szemben a március közepi forgatagban a reformellenzék kritikusából az ő liberális-koalíciós kormány minisztere, Kossuth ellenfeléből együttműködő társa, és az általa korábban sokszor (főként stratégiai, de tartalmi vonatkozásai miatt is) kárhóztatott ellenzéki program megvalósítója lett. A vita időszakában megfogalmazott érvei – a

1978. (alább: SzIN [sorszám nélkül]). Az idézett bejegyzés helye: SzIÖM VII. 284., ill. SzIN 1217-18.

³ Széchenyi István pályájáról könyvtárnyi irodalom született. Nem teljes és nem egészen pontos bibliográfiája: SZENTKIRÁLYI Elemér: *Kalauz Széchenyi István megismeréséhez*. Bp., 1987. Kiegészítésekkel ugyanez: *gróf Széchenyi István minden írása*. [CD-kiadvány] Logod Bt. 2001. Az életrajzok és monográfiák nagy száma miatt a politikai pályájára vonatkozó alapvető adatokat külön nem jegyzeteljük. Legújabb, a friss szakmai eredményeket integráló életrajza: Andreas OPLATKA: *Gróf Stephan Széchenyi. Der Mann, der Ungarn Schuf*. Wien, Paul Zsolnay Verlag, 2004. ill. magyarul legutóbbi bővebb életrajza: CSORBA László: *Széchenyi István*. Bp., 1991. Széchenyi 48-előtti kormányzati szerepéről a legrészletesebben: Viszota Gyula: Bevezetés. In: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal II.* (SzIÖM 6/II.). Szerk., bev.: Viszota Gyula. Bp., 1930. ill. ANDICS Erzsébet: *Metternich és Magyarország*. Bp., 1975. 209-259.

„forradalom” és a „függetlenségi ábrándkergetés” veszélyéről, a társadalmi stabilitás megőrzéséről, a „Gesamtmonarchie” keretének érinthetlenségéről stb. – pedig arra utalhattak, hogy csak jelentős „fordulattal” csatlakozhatott „1848”-hoz. A közvetlen élmény is sugallhatott hasonló értékítéletet, hiszen Pozsonyban a március eleji napokban még erőteljesen szembeszállt a hatalmi-politikai átrendeződést katalizáló kossuthi felirat-tervezettel. Egészen március 13-a éjszakájáig ádáz küzdelmet folytatott azért, hogy az általa csak „ostobaságnak” nevezett javaslatot megbuktassa, vagy lényegét elveszejtően mérsékelje, s emellett, hogy különböző általános-lojális változatokkal próbálta helyettesíteni, ill. enyhíteni (márc. 2., 12. és 13.), „eljutott” a teljhatalmú királyi biztosi (Bécsben elvetett) felajánlkozásig is (márc. 6-9.). Csak március 14-e reggele (a bécsi forradalom híre, amelynek részleteiről és következményeiről ő a nádor reggeli konferenciáján kapott pontos képet), jelentett fordulatot, amely amúgy is időszerültlenné tette küzdelmét. Másnap márc. 15-én a dokumentumot Bécsbe vivő küldöttség prominens tagjaként a Ferenc Károly gőzösön már éppen ő tett javaslatot, a felíratra épített átalakulás hatékony garanciájára: egy olyan királyi kézirat megfogalmazását javasolta, amelyben V. Ferdinánd „alteregójának” jelöli meg István nádort. Bécsben (március 15-17.) családi, társasági és politikai kapcsolatrendszerét felhasználva tevékeny szerepet játszott az udvar megpuhításában és a kiegészített (radikálisabb) felírat elfogadtatásában. A bécsi siker után Pozsonyba visszatérve, mint éppen soros elnöke a kerületi üléseknek, kapcsolódott be a polgári átalakulást kiteljesítő alaptörvények rögzítésébe, s a „fordulat” formális lezárásaként Batthyány Lajos felkérésére miniszteri tárcát vállalt a kormányban (márc. 23.).⁴

Eddig a tények és történések, amelyek esetleg alátámaszthattak, vagy

⁴ A vonatkozó forrás- és szakirodalom-rendetéből itt csak a legalapvetőbb néhány műre utalunk. Legrészletesebben, több korábbi pontatlanságot helyreigazítva Spira György ill. Varga János rekonstruálta a történéseket. lásd: SPIRA György: *1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a*. Bp., 1964. 11-96.; VARGA János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Bp., 1971. 17-76. és jegyzeteik. A nagymonográfiák közül kiemelendő Viszota Gyula alapos és fontos forráshelyeket tartalmazó bevezetője: Viszota Gy., 1930. CCCX-CCCLX. A Széchenyi életrajzok 5-10 oldalas rekonstrukciói anyagukban ezekkel nem vetélkednek; interpretációjukról majd alább. Kormányzati szerepvállalására még: URBÁN Aladár: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Bp., 1986. 65-100. A vonatkozó források összegyűjtve is áttekinthetőek: *Széchenyi István válogatott művei II.* Szerk.: Spira György. Vál., jegyz.: Gergely András, Spira György, Sashegyi Oszkár. Bp., 1991. (alább: SzIVM II.) 382-431., de a szokásos háttéranyagok sem mellőzhetőek: SzIN VI. 733-751.; *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808-1860.* (később: Adatok...) Összeáll.: Bártfai Szabó László. II. Bp., 1943. 645-672.; *Gróf Széchenyi István Levelei III.* (alább: SzIL III.) – *Gróf Széchenyi István Munkái VI.* (MTA sorozat, később: SzIM) – Összegyűjt., jegyz.: Majláth Béla. Bp., 1891. 596-613. A bekezdés idézőjeles szófordulatai Széchenyi István ekkori naplóbejegyzéseiből ill. egy Tasner Antalhoz írott leveléből (március 5-6.) származnak. Lásd: SzIN VI, 737-751, SzIÖM VII. 275-286, ill. SzIL III. 599. és SzIN 1206.

elindíthatk volna egy olyan gondolatsort, amely a naplóbejegyzésben feltett vád („a la Talleyrand”) jegyében marasztalja el Széchenyit. Azonban ilyen jellegű nyilvános bírálát nem érte a grófot: az egykorú közvélemény általában elfogadta új szerepét. Egyetlen lap olyan megjegyzésére hívhatjuk fel a figyelmet, amely magyarázkodásra, s valószínűleg közvetlenül a napló idézett eszmefuttatására készíthette. Széchenyi március 25-én „későn este” tudósította titkárát Tasner Antalt arról, hogy megkapta a *Marczius Tizenötödike* című új, radikális hírlap 3., 4. és 5. számait.⁵ A pesti fiatalok lapjukban egy nappal március 23-a előtt – mielőtt Batthyány Lajos Pozsonyban a kormány névsorát közzé tette –, hírért véve a tervezett minisztereknek, meglepetéssel rögzítették Esterházy Pál jelöltségét, s utána megemlítették, hogy „szó van még Széchenyi Istvánról is.” Hosszabban vele nem foglalkoztak, de a szövegösszefüggés egyértelművé teszi, hogy a szerintük Esterházy és Széchenyi bontja meg az általuk elvárt „kompakt” ellenzéki (értsd: a korábbi liberális ellenzékéből alakuló) kabinetet. Pozsonyi „miniszter-krízisről” írtak, arra utalva, hogy a „vegyes névsorral” felálló „koalíciós minisztérium” nem lesz tartósan életképes. Az Esterházyra vonatkozó kritikát – „ki hosszú éveken át Londonban a Metternich-féle politikának hű orgánuma volt, ugyanazon kombinációban egy sorban nem lehet [...] határozott szabadelmű férfiakkal” – pedig Széchenyi magára is érthette annyiban, amennyiben a forradalom előtt ő a reformellenzék ellenfele és helytartótanácsos volt.⁶ A gróf tehát éppen azokban a napokban (márc. 25-26.) olvashatta a fiatalok értékelését, amikor igen pesszimistán ítélte meg a kormány bécsi elfogadását, s többször azon gondolkodott, hogy helyesen döntött-e, amikor elfogadta Batthyány felkérését.⁷ A *Marczius Tizenötödike* folytatva – a már nyilvánosan is közzétett – kormány-lista elemzését márc. 27-i számában (Széchenyi nevét itt egyáltalán nem említve) Esterházy kapcsán még erőteljesebben fogalmazott: „Nekünk nem kell a Metternich politikának semmi maradványa. [...] Ki képzelhette volna, hogy a Metternich-Kolowrath klub angolhoni képviselője egy pár év múlva a Batthyány-Kossuth kollégák közé szintűgy beilljék. A következőlen emberekben a világon senki sem bízhatik.”⁸ A rá tett közvetlen utalás és az Esterházyt bíráló de korlátozottan rá is érthető, alkalmazható megjegyzések magyarázatot adnak arra, hogy Széchenyi miért (és miért éppen akkor) mérlegelte a közvélemény lehetséges ítéletét.⁹ Konkrét vád

⁵ SzIL III. 605-606.

⁶ *Marczius Tizenötödike* (alább: MT) 4. sz. 1848. március 22.

⁷ Lásd különösen: SzIÖM VII. 280-284; SzIL III. 604-606.

⁸ MT, 9. sz. 1848. márc. 27.

⁹ Az alább többször hivatkozott Urbán Aladár monográfiával itt nem érthetünk egyet. Ő a márc. 23-i kinevezéshez kötődő Babarczy Antal megjegyzés következményének tekintette Széchenyi (négy nappal későbbi) gondolatsorát. Babarczy a napló tanulsága szerint azt mondta az ünnepelt

azonban őt nem érte, s az idézett naplóbejegyzés jövő idejű formája, és általános alanya is azt erősíti („*az emberek [...] mondják majd*”), hogy nem egy már megfogalmazott, hanem egy elképzelhető támadási ponttal szemben kereste az ellenérveket. Így a Talleyrandra vonatkozó szófurdulat is tőle származik.

Bár itt csak a rendszereken átívelő karrier tipikussá emelt korabeli példajaként utalt Charles Maurice Talleyrand-Périgord hercegre, de azért a naplószöveg háttérének feltárása érdekében az is megjegyzendő, hogy a korabeli általános képnél neki mélyebb ismeretei voltak a francia diplomatáról. Széchenyi István rengeteget olvasott Franciaország 1789 utáni történetéről, – az ő számára: – „jelenkor-történetéről.” 1847-ben éppen Lamartine könyve a „*Historie des Girondins*” gyakorolt rá – a magyar állapotok és a forradalmi Franciaország közötti párhuzamok felvillantásához is elvezetően – nagy hatást.¹⁰ Memoárok és összefoglalások sokaságát nyithatta ki könyvtárában a forradalomról, a napóleoni korról, a Bourbon-restaurációról, a párizsi szalonvilágról stb.¹¹ A nemzetközi politika viszonyrendszerében mozogva – ebben a tekintetben a magyar reform-elitben egyedülálló tájékozottsággal és kapcsolatrendszerrel bírt –, személyesen is megismerkedett a francia politikussal. 1814–15-ben a bécsi kongresszus forgatagában, a bajor király kíséretébe beosztott fiatal magyar huszárkapitány távolról már figyelte a nagy-politika „játékosát,” naplójában két vele kapcsolatos anekdotát jegyzett fel. 1834-es angliai útja idején pedig többször időzött (ebédelt, vacsorázott) a Lajos Fülöp-i Franciaország londoni követénél, s később is szívesen idézte egy-egy frappáns megjegyzését.¹² Bár általánosan véve inkább imponált Széchenyinek Talleyrand politikai ügyessége, szellemessége, de az 1848. március 27-ei naplóbejegyzésben döntését igyekezett a talleyrand-i karrier-út ellenpontozásával hitelesíteni. Itt idézzük a tanulmány elején feltett kérdésre adott válaszát, ami ezt erősíti: „Én azonban

Széchenyinek aznap: „Én bánom, hogy excellenciád belé állott a minisztériumba, mert most tányer némi stabilitást” (SzIN 1214.). A források alapján azonban valószínűbbnek látszik, hogy nem a miniszterségről lebeszélő munkatársainak (Kovács Lajosnak és Tasner Antalnak), s nem annyira „híveinek” tartozott Széchenyi magyarázattal, mint inkább azoknak, akiknek kételye volt abban a tekintetben, hogy ő beleillik-e („hitelesen” beletartozhat-e) az új, polgári Magyarország kormányába. Vö.: URBÁN A., 1986. 99. és SPIRA Gy., 1964. 72-73., 81.

¹⁰ 1847 áprilisától szeptemberig olvasta Lamartine művét, és az első öt kötet után a hiányzó három beszerzésére is külön megbízást adott titkárnak Tasner Antalnak. Vonatkozó levelét lásd: SzIL III. 510.; megjegyzéseire: SzIN VI. 556-557., 588., 619., 623. és 629.

¹¹ Könyvtárában közel száz mű foglalkozik Franciaország történetével, politikai viszonyaival. Lásd: *Gróf Széchenyi István könyvtára*. A Magyar nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke VIII. Közl.: BARTFAI SZABÓ László: Bp., 1923.

¹² Az anekdotákra lásd az 1814. november 21. és az 1815. január 17. naplóbejegyzését: SzIN I. 50-51. és 86.; londoni találkozásaikra: 1834. január 26., 29. és február 28. (SzIN IV. 447-448. és 456.); hivatkozásaira például: SzIN VI. 701. és Adatok... II. 829.

egyáltalán nem játszottam. Bennem »ügyszeretet« volt a vis motrix [mozgató-erő] – ez vezetett ... ezért estem és esem a lábaimra és nem a seggemre!”¹³

Ugyanezt a gondolatsort aznap (márc. 27.) még egyszer papírra vetette, abban a levelében, amelyet jószágkormányzójának és bizalmas munkatársának Lunkányi Jánosnak írt. Azonban a különbség sem lényegtelen (és nemcsak a napló szabadosabb nyelvi világa miatt). A levél szövegváltozata még egyértelműbbé teszi, hogy ő egy taktikázó-ügyeskedő politikai viselkedés-típussal szemben jelölt ki ellenpontot, és nem egy konkrét, hanem egy lehetséges váddal szemben védekezett. Így érvelt levelében: „Ügyszeretetem, tiszta hazafiságom úgy hozta – hogy lábaimra estem; mert én is miniszter vagyok. Ha Apponyi győz, akkor is az volnék. – Ezt hangoztatják sokan Talleyrand nyomán: »A kártyákat ügyesen kijátszani!« Ámde én, mint mondám, nem éltem legkisebb furfanggal; szeplőtlen hű hazafiságom okozta – hogy lábaimról le nem estem!”¹⁴ A szöveg kettős funkciója (levél/napló), kifejezheti egyrészt azt, hogy valóban mélyen átélt dilemma volt ez a számára; másrészt pedig azt is, hogy a nyelvi fordulat megkonstruáltsága (nem tudni, melyik változatban először) ragadtatta ismétlésre.

A gondolatsor keletkezési körülményeit vizsgálva, az sem elhanyagolható szempont, hogy Széchenyinek néhány szokatlanul nyugodt, optimista napja következett március 26-a délutánjától. Megnyugvását közvetlenül az idézte elő, hogy akkor Bécsből híret vette, hogy elfogadják a minisztériumot, pedig korábban meg volt győződve arról, hogy „Kossuth, mint finanszminiszter nem vihető keresztül”, s már azt mérlegelte, hogy a nádor és Batthyány lemondása esetén mi lesz az ő sorsa. A pozitív hírt ezért nagy örömmel nyugtázta („Elámulok, Nyerő minden kártya, melyet Batthyány és Kossuth megjátszik!”), és még este meg is írta Tasner Antalnak, hogy azok az óvintézkedések, amelyeket előző nap javasolt – a krízis nyomán egy „budapesti összekoccanástól” tartva fiai kimentésére gondolt – nem időszerűek. A „nagy örömről” szóló híradás („még mindig álmodok”) után március 27-én másik két legközvetlenebb munkatársának: Kovács Lajosnak („Én nem mondhatom ... mily kéjézés közt ringadoz lelkem!”) és Lunkányi Jánosnak („Végtére is nagy az Isten!”) is írt egy-egy igen optimista tudósítást. Az sem véletlen, hogy ekkor érezhette a

¹³ Széchenyi István a naplóját németül vezette, de olykor szerepelnek benne magyar, angol, francia, olasz, görög és latin nyelvű szövegrészek, mondatok, kifejezések. Az idézett szöveghely és folytatása hű példája a napló nyelvi világának, ezért itt az eredeti változatot is bemutatjuk: „Die Leute werden sagen, ich spielte meine karten fein, a' la Talleyrand! ... Weil ich jetzt minister bin ... und würde Apponyi gesiegt haben, auch dasselbe geblieben wäre. Ich spielte aber nichts. Bennem «ügyszeretet» volt a vis motrix – ez vezetett ..., ezért estem és esem a lábaimra és nem a seggemre!” SziÖM VII. 284.

¹⁴ SziVM II. 421.

pillanatot alkalmasnak arra, hogy testvérének, Széchenyi Lajosnak levélben köszönje meg a magyar ügy bécsi támogatása érdekében megírt közbenjáró emlékiratait, s biztosítsa őt arról, hogy a veszteségek ellenére, a fő szempont, hogy „fajtánknak van jövője...” Sőt aznap (még mindig márc. 27-én) kezdett hozzá egy helyzetelemző, az átalakulás és a Batthyány-kormány iránti lojalitását rögzítő cikk megírásához. Spira György monográfiájában egy külön alfejezetet szentelt Széchenyi március 26-28-i optimizmusának („Hosszú álom után gyönyörű reggel”), s a politikai motívum mellett megemlíttette, hogy abban szerepet játszhattak más kedvező hírek is: a tartóláncok (Lánc-híd) felszerelésének kezdete, anyagi helyzetének stabilizálódása. Kiegészítésül e sorba kívánczok, hogy egy súlyos lelki-politikai tehertől is megszabadult 25-én délután. Hiszen komoly belső feszültséget okozott neki, hogy éppen ezekben a napokban (márc. 19-25), amikor az átalakulás alaptörvényeit rögzítették, jutott rá, mint mosoni követre az egyik kerületi elnöki tiszt. És nemcsak vezetnie kellett a tárgyalásokat, hanem moderálni, sőt erélyesen rendreutasítani a nemesi érdekeket sértő törvények miatt felháborodott néhány követársát. Azt nehéz megválaszolni, hogy következménye vagy okozója volt-e néhány napos lelki nyugalmanak, hogy mindegyik nap sikeresen (mint a „mormota”) pihent: „20 év óta nem aludtam oly sokat és jól” – írta Tasnernek. Különösen akkor szembetűnő néhány napos megnyugvása, ha összevetjük ekkori naplóbejegyzéseit a korábbi napok nagy feszültséget mutató, szaggatott, felkiáltásokkal és rezignált félmondatokkal terhes szövegeivel, amelyekben fő motívum a „nemzethalál” rémképe, a „Szent Nemezis”, a „fátum” és „fűriák.” Bár a bizonytalanságot kifejező „kockajáték” metafora mindegyik optimista megnyilatkozásában föltűnt (összesen hatszor), de a végkövetkeztetés („miután sokat nyertünk nagyon örülök. Bár ne kockáznánk tovább is.”) lényegesen különbözik a korábbi napok félelmétől: „Finis Hungariae” (márc. 24.); Ma eldől Magyarország sorsa! [...] Magyarország el van veszve!” (márc. 25.).¹⁵

Széchenyi március 27-i kérdésfelvetése ennek az optimizmusnak a jegyében fogant. Hiszen ekkor nem azt firtatta pillanatonként, hogy a nemzet-léthez vagy halálhoz kerültünk közelebb; nem azt mérlegelte: életképes és maradandó lesz-e a polgári Magyarország; és nem azt elemezte, hogy helyes döntés-e csatlakozása az új kormányhoz; hanem azt, hogy *hiteles-e a politikai közvélemény előtt minisztersége*. Egy a szerepét elfogadó és abba beleilleszkedett politikus kérdése

¹⁵ Összefoglalóan: SPIRA Gy., 1964. 81-88. A cikket (Mi lesz belőlünk magyarokból) lásd: *Pesti Hírlap* és *Jelenkor* 1848. április 8. Azóta többször kiadva, legújabban: SzIVM II. 423-427. Március 26-28-i leveleire és naplóbejegyzéseire (az idézetek mind innen): SzIL III. 605-607.; Adatok... 666-667.; SzIVM II. 418-422. és SzIÖM VII. 283-285. Példák a korábbi és későbbi kételyes megnyilatkozásaira: SzIN VI. 746-751.; SzIÖM VII. 275-295.

ez. Tegyük hozzá, hogy maga a dilemma érdekesebb, mint a gróf arra adott válasza. Ő mindegyik szövegváltozatban az „ügyszeretet” és a „hazafiság” fogalmaival zárta ki azt a vádat, hogy pusztán taktikázott volna. A már felidézett, márc. 27-29. között keletkezett *Mi lesz belőlünk magyarokból* című cikkében, immár a nyilvánossághoz szólva ezt így rögzítette: „Gr. Batthyány Lajos többek közt engem is kiszemelt, és én tétova nélkül elfogadtam. És tán nagyravágásból? Bizony nem! Minthogy engem soha nem indított politikában egyéb, mint ügyszeretet és fajtámhozi hűség.”¹⁶ Ezen a harmadik szövegszinten (napló/levél/cikk) már nem védekezett közvetlenül (a Talleyrand-motívum innen ki is maradt), de a válasza ugyanúgy formálódott, azt üzenete: nemzeti és reformer elkötelezettsége volt az oka korábbi hivatalviselésének, s ez a magyarázata mostani miniszterségének is. A gróf tehát egész pályájának alapcéljára hivatkozott.

Széchenyit a kortársak lényegében el is fogadták az „új rendszer” hiteles miniszterének. Ennek legegységesebb bizonyítéka, hogy a neve rendre szerepelt azokban a kormány-listákban, amelyek március elejétől (Kossuth felirati beszéde után) még a forradalom előtt játszottak el a gondolattal, hogy kik kerülhetnének (kik kerüljenek!) bele Magyarország jövőbeli polgári kormányába. Batthyány Lajos miniszterelnöki megbízatása (március 17.) után pedig általában számoltak (egy-két esetben bel- ill. „fináncminiszterként”; de általában a közlekedésügy felelőseként) a forradalmi átalakulásban is tevékeny szerepet vállaló gróf majdani tárcavállalásával. Természetesen Széchenyi miniszteri felkérésének voltak olyan egyedi körülményei – amint Urbán Aladár monográfija meggyőzően feltárja –, amelyek kinevezésének esetlegességeire hívják fel a figyelmet: Egyrészt az a mozzanat, hogy Batthyány őt nem vont be a tárgyalásokba, s ezért Széchenyi megnyilatkozásai telve voltak várakozással, kételyes vágyódással; másrészt pedig az a körülmény, hogy a személyét illető bizonytalanságok miatt nem alakult ki konszenzus vele kapcsolatban, s a miniszterelnök „egymaga,” autonóm módon közvetlenül a névsor nyilvánosságra hozatala előtt (azaz március 22-e estéje után) döntött róla. Mindennek ellenére az sokatmondó adat, hogy a mindig emlegetett Kossuth ill. Deák név után, az ő nevét tartalmazták legtöbbször a névsortervek. Azaz a nagy számok törvénye értelmében megállapítható, hogy, még ha nem is zökkenőmentesen játszódtott le „székcsereje,” az egykorú közvélemény inkább elvártak és természetesnek tekintette kinevezését.¹⁷

¹⁶ SzIVM II. 426.

¹⁷ A „névsortervekről” és az új „zökkenőiről” lásd elsősorban: URBÁN A., 1986. 63-100. és 763-766. Az egyszerűség kedvéért külön a vonatkozó forrásokat itt nem részletezzük, mivel Urbán Aladár könyve hosszasan idézi és vizsgálja őket. Ugyanez esszézerű rövid összefoglalásban:

A Pesten keringő jelöltlisták kisebb számban tartalmazták nevét, a fővárosi küldöttség március 20-án Pozsonyban Batthyány előtt szóvá tette, hogy „régí népszerűtlen neveket” is hallani, s a *Marczius Tizenötödike* idézett cikke is negatív felhanggal említette őt. Azaz a pesti radikálisok kevésbé fogadták el miniszterségét.¹⁸ De ehhez azonnal hozzátehetjük, hogy némely listán ott is szerepelt, s hogy a *Marczius* sem élezte ki Széchenyivel szemben álláspontját, sőt második cikkében már lojális elhallgatással takarta véleményét. Másik részről helyállónak tűnik Spira György észrevétele, hogy azért hágott a „közlekedés a legnagyobb fokára” akkor, amikor Batthyány Lajos március 23-án Széchenyit, mint kormánya miniszterét megnevezte, mert őt a konzervatívok is megéljenezték. Bár Széchenyi inkább „megsemmisülve érezte magát” hallva, hogy a „legnagyobb taps” az ő nevének szól, de ez a momentum valóban teljes körű diétai elfogadottságára utal.¹⁹

A reformellenzék körében nyilván nem okozott egyértelmű lelkesedést a gróf esetleges minisztersége, s az előtárgyalások megerősítik, hogy maradt némi bizalmatlanság március 14-e után is vele kapcsolatban. A döntést mindenestre éppen az ellenzék vezetője, Batthyány Lajos hozta meg. Urbán Aladár föltárta a miniszterelnök döntése mögött meghúzódó politikai és személyi dilemmákat, ezért itt elegendő csak arra utalnunk, hogy Széchenyi nemcsak kívánatos lehetett több ok miatt (támogatóinak megnyerése, országos tekintélye, bécsi kapcsolatai, a koalíciós jelleg erősítése stb.), hanem alapvetően „belefért” a formálódó nemzeti-polgári kormányba. Tárcájához kötődő szakmai felkészültsége, egész reformer múltja, a fordulat melletti nyilvános kiállása márc. 14-én, lojalitása és aktivitása Bécsben március 15-17. között, elkötelezettsége az átalakulás alaptörvényei mellett a következő napokban, mind-mind elősegítették, hogy Batthyány az averziókat félresöpörve vállalja őt.²⁰ Természetesen, ha a korábbi ellenzéki párt egységesen kormánypárttá alakult volna, akkor Széchenyi helye bizonytalanabb lett volna. A reformellenzék számára így az volt a kulcskérdés a jövőt illetően, hogy megbontója lesz-e a kormány egységének, s hogy kitartóan lojális lesz-e hozzá. Kinevezése napján Szemere Bertalan valószínűleg ezért próbálta nyilvános hűségnyilatkozatra készíteni, mondván: „Jelentsem ki, hogy ellenzéki (!) vagyok.” Széchenyi persze ironikusan kommentálta e

URBÁN Aladár: „Mi lesz belőlünk magyarokból?” Széchenyi István a Batthyány-kormányban. *Forrás*, 1991. szept. 59-67. Lásd még: SPIRA Gy., 1964. 71-88.

¹⁸ URBÁN A., 1986. 63-85.

¹⁹ Spira György néhány adattal azt is igazolja, hogy a konzervatívok némi hátsó szándékkal, ill. a mérséklés és visszafogás jegyében támogatták Széchenyit. Lásd: SPIRA Gy., 1964. 79-81. és SzIN 1214. További jellegzetes adatok: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. (alább: AFÉSZL I.) Összeáll..., jegyz. és bev.: V. WALDAFEL Eszter. I. Bp., 1950. 109-113, 119. és 125.

²⁰ URBÁN A., 1986. 90-100.

megfogalmazást, hiszen korábban is azt hangoztatta, hogy az ellenzéki-kormánypárti fogalmak csak alárendelt kategóriák, s így furcsállotta, hogy az aznap megnevezett belügyminiszter még mindig az „ellenzék” szóval definiálja irányzatát.²¹ Mindenesetre a reformellenzékétől már csak azért sem érthette a „talleyrand-i köpönyegforgatás” vádja, mert ők tudták, hogy Széchenyi összetettebb „politikai képlet” annál, hogy egyszerűen csak vállalt pozíciója, vagy annak változása alapján ítélik meg. Ők érzékelték, hogy az 1848 előtti korszaka is telve volt az értékrend és szerepvállalás problémájával.²²

A reformellenzék valószínűleg azért sem kárhoztatta a Széchenyi pálya „fordulat-jellegét”, mert felfoghatta *visszatérésként* a gróf csatlakozását. A reformerek körében inkább az 1848-at közvetlenül megelőző pályaszakasza okozott megütközést; mármint az, hogy alkotmányos és nemzeti „progresszistaként” miért vállalt szerepet egy lényegében abszolutisztikus, reform- és nemzetellenes, birodalmi nézőpontú kormányzatban. Akkor egy ízben a legaktívabb ellenzéki arisztokrata hölgyek, a két Zichy-lány (Károlyi Györgyné és Batthyány Lajosné) stílszerűen a „Bravo Talleyrand!” megjegyzéssel ironizált a kormányhivatal előtt álló gróffal.²³ A reformellenzék a forradalmat megelőző időszakban bírálta Széchenyit pozíciójáért – akkor ítélték, s nevezték apostatának –, úgyhogy természetes, hogy az „újabb fordulatot” nem talleyrandi-váltásnak, hanem inkább a régi (1830-as évekbeli) Széchenyi újjászületésének fogták föl.²⁴

²¹ SZÍÓM VII. 280. Károlyi Árpád némileg félremagyarázta vonatkozó jegyzetében a situációt. Tegyük hozzá, hogy Szemerének visszatérő témája volt Széchenyi politikai helyének lezáratlansága, s már a diéta elején pontosabb, „kételymentes” definíciót várt tőle. Így kommentálta ezt Széchenyi az 1847. november 26-án Tasner Antalhoz írott levelében: „Szemere minap provokált, hogy végképp definiálnám magamat, miképp elvégre ne legyek rejtély” SZIL III. 563. Széchenyi kapcsolódó szövegeinek elemzése e tanulmány szerzőjétől: Velkey Ferenc: Egy párt nélküli pártcímke. Széchenyi István progresszista politikai önmeghatározásának hátteréhez. In: *Széchenyi Magyarország és Európa*. Tudományos konferencia [...] Szerk.: PELYACH István, KÖRÖSINÉ MERKL Hilda [...] Széchenyi Társaság, 2004. 32-53.

²² Széchenyi István korábbi politikai önmeghatározásaira és szerepének ellentmondásosságára lásd: ANDICS E., 1975. 237-259.; GERGELY András: *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Bp., 1987. 182-201.; RÉZ Mihály: *Széchenyi problémák. I. Széchenyi és az érzelmi politika. II. A következetesség és Széchenyi rendszere*. Bp., 1907.; Velkey Ferenc: „Párt szólj, ki vagy?” Politikai önmeghatározások 1846-47 pártprogramjaiban. In: *Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak*. Tudományos emlékülés Zalaegerszeg, 1997. június 7. Szerk.: MOLNÁR András. Zalaegerszeg 1998.; és Velkey F., 2004.

²³ A situáció (1845. február 24.) nem egészen egyértelmű a naplótörlések miatt, de így valószínűsíthető. Lásd: SZIN VI. 175.

²⁴ A számtalan korábbi kritika, vitairat közül, amelyekben Széchenyit hitehagyással vádolták, itt csak egy jellegzetes, 1848 elején megszületett és éppen a forradalom előtt befejezett szöveghelyet idézünk, *A Pecsovicsok utolsó fortélya* című röpiratból: „Gróf Széchenyi István, a hajdani a mostanítól annyira különbözik, mint ég a földtől. Amaz ébresztő, emez altató; amaz biztató, emez visszariasztó, amaz a korszellem szószólója, emez azzal dacoló gyermek; amaz alkotmányos

Mindezért Széchenyi István 1848. március-áprilisi szerepvállalását az addigi közéleti pályájának egészére tekintve értékelték. Ez az idősik a grófnak a 48-as célkitűzésekkel való azonosságát erősítette, mivel a politizáló közvélemény őt tekintette a reformkor kezdeményezőjének, aki az 1830-as évek elején korszakos jelentőségű műveiben a reformigénynek világos irányt adott, haladáspárti közvéleményt hozott létre, megteremtette a magyar liberalizmus alapfogalmait, a polgárosodás és nemzeti felemelkedés érdekében számtalan vállalkozást kezdeményezett; s akinek neve a „legnagyobb magyar” állandó jelzőt kiérdemelve forrt egybe a nemzeti-polgári reform gondolatával. Már csak azért is legitimnek tekinthették Széchenyi új szerepét, mert sokak számára 1848 márciusa nem jelentett éles fordulatot, hanem azt a magyar reformkor betetőzéseként, a korábbi célkitűzések törvényes realizálásaként értékelték. Ennek a nézőpontnak az egyértelmű dominanciáját az inverziója is mutatja, t. i. az, hogy Széchenyit március közepétől a konzervatív arisztokrata hölgyek éppen azért bírálták, mert szerintük mindaz, ami történt (értsd: rendszer bukása ill. a forradalom), voltaképpen a folyamat elindítójának a műve és felelőssége. Először (március 16-án) Liechtenstein Zsófia hercegnő „... ki velejéig arisztokrata... felháborodásában úgyszólván keresztényi mivoltából is kivetkezik” s az ő vállára „rakja mindenért a felelősséget!”²⁵; utóbb pedig (márc. 22.) Szécsen Károly gróf majd Zichy Félix gróf felesége vonta kérdőre: „Ez voltaképpen az ön műve!”²⁶ Valószínűleg 1848. márciusában leginkább azért tarthatta hitelesnek a politikai közvélemény Széchenyi szerepvállalását, mert a viszonyítás lehetséges idősíkjai közül az ő esetében nem a közelmúlt, hanem a pálya egészének a nézőpontja volt a dominánsabb.

Széchenyi maga is tett azért (s nemcsak a fentebb idézett néhány félmondatban), hogy ezen – egyébként is kézenfekvő – értelmezési időkeret jegyében lássák az ő helyzetét. Ennek érzékeltetésére fölidézzük a pozsonyi fordulat kulcspillanatában, az országgyűlés 1848. március 14-i kerületi ülésén elmondott beszédét, mivel ez a megnyilatkozása dokumentálta a diéta nyilvánossága előtt, hogy „csatlakozott” a Kossuth-Batthyány irányzathoz és célkitűzéseikhez. A kronológiai rendet megzavarva hosszabban foglalkozunk a szöveg önreflexióival, s a beszédhelyzet megértéséhez, röviden rögzítjük a felszólalását közvetlenül megelőző történéseket is:

polgár, emez elfogult epés oligarcha; amaz erő-egyesítő, emez érdek bontó, amaz szívvel, emez szájjal magyar.” SzIÖM 6/II. 963.

²⁵ Özv. gróf Esterházy Vincéné, a szövegben eredetileg: „Vince S[ophie]-jánál” Széchenyi naplójában egy arányos gondolatsorral válaszolt. SzIN VI. 748-749.; SzIN 1208-9.

²⁶ A naplóban „Szécsen Leopoldine, később Z[ichy] Emilie” szerepel, amely férjük vezetékneve és leánykori nevük összekapcsolása (Honrichs Leopoldina bárónő és Reichenbach Emilia grófnő). Lásd: SzIÖM VII. 278.; SzIN 1213.

Közismert, hogy már március 13-án délelőtt hírek keringtek Pozsonyban a feszültségteljes bécsi történeésekről, s különböző csatornákon keresztül folyamatosan áramlottak a fél-információk a császárvárosból. Széchenyinek az a megjegyzése, amelyet a „bécsi kravall” délutáni híreire reagálva aznap jegyzett naplójába, kifejezően tükrözi a pozsonyi közhangulatot: „Bécsben megkezdődött – – nem lehet kiszámítani, most mi történik.” Az első hiteles tudósítások (Metternich lemondásáról, a rendszer bukásáról, a sajtószabadságról stb.), amelyek március 14-én a délelőtti gőzhajóval érkeztek meg Pozsonyba, megerősítették a várakozásokat.²⁷ Széchenyi autentikus forrásból a nádor reggeli konferenciáján értesült a legújabb hírekről. Sőt, István főherceg gyors helyzetértékelése nyomán a döntő diétai változásra is előkészülhetett, mivel a nádor éppen az előző napon megerősített, eltökélt szándékát feladva –, „Szilárdan kitart majd [a felirat ellen]...inkább távozik ígérte” (még akkor) – kinyilvánította, hogy a „Felírási Izenetnek föl kell mennie ...”²⁸ A főherceg tétova gondolata („Nem kellene-e Batthyány Lajost és Kossuthot megkérni a nyugalom fenntartására”) pedig már a hatalmi-politikai pozíciók átértékelődését is jelezte a számára.²⁹ Nem biztos, hogy mindenki ilyen jól informált volt, hiszen a követi kar időhiány miatt előzetes konferencia nélkül, de nagy várakozás közepette kezdte meg fél 11-kor az esedékes ülést.

Az elnöki szavak után az ülés lényegi része Kossuth Lajos napirend előtti felszólalásával kezdődött.³⁰ Ő jelentette be Metternich bukását, majd a bécsi

²⁷ A pozsonyi közhangulatra a legrészletesebb, számtalan egykorú forrásra utaló összefoglalás: VARGA J., 1971. 46-49. Széchenyi élményeire: SzIN 1206. Egy hosszabb érzékletes egykorú tudósítás: Matuska János Matuska Istvánhoz, Pozsony, 1848. márc. 14. AFÉSzL I. 103-104.

²⁸ SzIN 1206. A nádor két egymás utáni napon tartott pozsonyi „konferenciáinak” sora érzékletesen mutatja, hogy milyen gyorsan peregetek az események. 14-i helyzetértékelésének és döntésének háttéréről: GERGELY András: *Aruló vagy áldozat? István, az utolsó magyar nádor rejtélye*. Helikon kiadó. h. n., é. n. [1989.] 47-51.

²⁹ Bár az eredeti naplóbejegyzésben nem szerepel kérdőjel („Soll man Louis B[atthyány] und Kossuth nicht bitten (!) Ruhe zu erhalten.” – SzIN 6. 745.), mégis egyértelmű, hogy a nádor még bizonytalan szándékát fejezte ki eldöntendő kérdés formájában. A többször idézett szerzők (Spira Gy., Urbán A., Varga J., Viszota Gy. stb.) mind egyöntetűen így értették ezt a sort, s ezért nem szerencsés, hogy a közismert naplófordításban (SzIN 1206.) nem értelemszerűen közlik a nádor szavait. Helyesen: SzIVM II. 401.

³⁰ A március 14-i kerületi ülés történései a korabeli sajtó alapján rekonstruálhatóak. Legrészletesebb tudósítást a *Budapesti Híradó* (BpH) március 15-i, a *Nemzeti Ujság* (NU) március 16-i, a *Pesti Hírlap* (PH) és a *Pester Zeitung* (PZ) március 18-i számai közölték. Kivonatossan számolt be az eseményekről a *Preßburger Zeitung* (PrZ) március 15-én, a *Jelenkor* (J) március 19-én és a NU híradását feléig átvevő *Hetilap* (H) március 17-én. A tárgyalást hosszabban taglaló szakirodalom ezeket a tudósításokat (elsősorban a PH-t) követte. Lásd: Kosáry Domokos: *A forradalom és szabadságharc sajtója 1848 – 1849*. In: *A magyar sajtó története II/1. 1848 – 1867*. Szerk.: KOSÁRY Domokos és NÉMETH G. Béla. Bp., 1985. 32-34., VISZOTA Gy., 1930. CCCXIX-CCCXXI. és VARGA J., 1971. 49-52. Kerületi naplót ezen a diétán nem készítettek, és a kancellária

események felvillantása kapcsán a magyar országgyűlés történelmi felelősségét hangsúlyozta. Rövid helyzetelemzésével összhangban felszólalása végén a legsürgetőbb teendőket taglalta: a nádor közbenjárásának kérésével a felirat haladéktalan elfogadtatását, a sajtószabadság elve szerinti sajtótörvény mihamarabbi kidolgozását, és javaslat készítését a belső nyugalom védelmére. Beszédét hosszas és harsány éljenzéssel fogadták a rendek, és egy rövid megerősítő, egyetértő hozzászólás után javaslatát követve a többség a nádorhoz vonult. István főherceg egyetértően és együttműködően válaszolt, ami után a küldöttség jó része visszatért. Az ülésteremben ismét a napirend szerinti ill. azt érintő kérdéseket vetettek fel, de a többség igénye szerint az ülés már nem zökkent vissza a szokásos hétköznapi kerékvágásba. Az utóbb megérkező Kossuth ismertette a nádor nyilatkozatát, és folytatta elemzését újra megjelölve az aktuális teendőket. Néhány rövidebb, a feladatokat rögzítő beszéd után véglegesítődött az aznapi ülések koreográfiája, ti., hogy mind a felső- mind az alsótábla du. 3 órától országos ülést tart, hogy a feliratot szentesítő elegyes ülésre azonnal sor kerülhessen. Ekkor szólalt fel gróf Széchenyi István, aki, mint az 1847 novemberében kiküldött sajtóügyi választmány elnöke az ülésen lett megszólítva (Kossuth szólította fel a kerületi deputációt gyors munkára). Nem előre megírt beszédet tartott. Így felszólalásáról kéziratai között nem maradt fenn sem részletes szöveg, sem vázlat, sem gondolattöredék, azaz nagy jelentőségű beszédének csak áttételes hírlapi közléseit ismerjük.³¹ Aznapi naplóbejegyzésében is csak röviden (de sokatmondóan) utalt felszólalására: „Én

hivatalnokainak titkos jelentéseiben ill. az országgyűlési titkosrendőrség jelentéseiben sem található a megszokott részletes naplószerű beszámoló erről az ülésről. (Valószínűleg a bécsi forradalom hatására „megzavarodott” a rendszer adminisztrációja.) Viszont egy jól szerkesztett és jól áttekinthető „jegyzőkönyv” található Takács Sándor hagyatékában, amely valószínűleg egy kancelláriai anyag másolata lehet. A beszédeknek csak rövid kivonatát tartalmazza, de a történések ebből követhetők a legpontosabban Lásd: MOL N 119. Archivum Regni, Takács Sándor hagyatéka, Országgyűlési és vármegyei iratok. 1847/48. Dob.: 8. Fasc.: 15. 662-667.

³¹ A forráslehetőségek azonban csak részben korlátozottak, hiszen a bő és részletes sajtóanyag kárpótolja az eredeti kéziratot, a kerületi naplót illetve a hosszabb naplószerű titkos jelentéseket hiányoló kutatót. Széchenyi István 1848. március 14-i kerületi beszéde szerencsére kitérített figyelembe részesült, s így róla négy teljes (egész) és egy kivonatos (rövidített) sajtóközlés maradt fenn. A sort – időrendben haladva – a BpH március 15-i száma nyitotta meg, utána következett az NU 16-i, a PH és a PZ 18-i s végül a J március 19-i száma. Mivel e sajtótermékek a beszédet hasonló vagy majdnem szó szerint ugyanazon fordulatokkal adták vissza, ezért Széchenyi felszólalásának lényege és több megfogalmazása biztonsággal rekonstruálható. Itt most nem foglalkozhatunk a szövegváltozatok közötti tartalmi, hangsúlybeli különbségekkel és az apró (stilisztikus, nyelvi stb.) eltérésekkel, s itt a kiadás előtt álló másik tanulmányunkhoz utaljuk az olvasót (Lásd e tanulmány 1. jegyzetét). Széchenyi vizsgált beszédének legutóbbi közlése: SzIVM II. 401-402.

szívemből szólok. Tetszik”³²

A beszéd lényegi része („a nagy események tárgyalása”) a szónok hezitáló gesztusával indult, mivel még el nem dőlt választáshelyzetként mutatta be személyes viszonyulását az új fejleményekhez. A „*sokan örülnek és sokan búsulnak*” majd mindenkit megjelölő játékműzójében hangsúlyozottan egyedi helyet foglalt el: „*ő nem tudja, örüljön-e vagy búsuljon*”. Az érzelmi állásfoglalásnak e dilemmája nyomán következtek a beszédben a jövőt fürkésző aggodalmak: a magasra emelt tét (*Magyarország reménytelen jövője vagy halála dől éppen el*); a szomszédság tüzre lobbanása miatti félelmek („*vagy reform vagy anarchia*”). A kételyes kettősségek adták a felszólalás gondolati hálóját, azonban a helyzet bizonytalanságából kiinduló állásfoglalás mégsem a pesszimizmus irányába fordult. Elsősorban azért, mert a szónok érvelése közben nem a negatív tendenciákat sorjázta, hanem a veszélyek elkerülésének útját kereste. Az aggodalmat keltő bécsi eseményeket sem minősítette, – mint állapotot tudomásul vette –, és nem is az új helyzet ellen szólt, hanem annak helyes felhasználásáért. A beszéd második felében már nem a kételyek adták a fő szólamot, hanem a közösségteremtő gesztusok. A szöveg így az egyéni állásfoglalás dilemmájától emelkedik a közös (nemzeti) felelősség és cselekvés felhívásáig. Az „én-tudattól” visz az út a hangsúlyos „mi-tudatig”. A grammatikában és retorikában kifejezett közösségvállalás mellett önmagában is jelentős üzenetértéke van annak a gondolatsornak, amelyben a gróf egyetértően hivatkozott két előtte szóló („Pest és Ung követeinek”) előadására, hiszen két olyan politikusról volt szó (Kossuth Lajos, Bernáth Zsigmond), akikkel az előző napokban is vitázott, és akiket politikai ellenfelének tekintett.³³ Azt deklarálta, hogy ők (mármint Kossuth és Bernáth) jelölték meg a sikerhez vezető „kulcsot”, s a „rend” érdekében tett felszólalásukkal azonosította magát. Később még több közvetlenebb gesztust tett korábbi vitaellenfelének, Kossuth Lajosnak. Megerősítette a nemzeti egységre vonatkozó gondolatát, sőt finoman továbbgördítve a gondolatsort a pártok fölötti egység eszméjét önmagára alkalmazva újraértelmezte vitájukat. Az ellentét – természetesen az aznapi szituáció fénytörésében – szinte eltörpült, és „csak” a „modor” körüli különbségre szűkült („*a modor iránt nem volt egy véleményben*”). A Kossuthtal őt összekapcsoló „cél” pedig („*annak tisztaságát mindenkor elismeré*”) jelentős hangsúlyt kapott.

³² SZIN VI. 748.

³³ Bernáth Zsigmond reformellenzéki politikus 1848-ban került Széchenyi „látószögébe”, amikor is visszatérő szereplője lett a naplóbejegyzéseknek. Március 12-én, amikor a nemes gróf egy általa egybehívott értekezleten próbálta a március 3-i feliratot ellensúlyozni, ő is „ellene” szólt, Kossuthot támogatta. Utóbb Széchenyi naplójában negatív típusa lett a forradalmi hevület által megérintett, hirtelenkedő politikusnak. Lásd ezekről: SZIN VI. 746-751.

Abban a tekintetben korrekt alapja volt Széchenyi megjegyzésének, hogy valóban, vitájuk első szakaszától kezdve minduntalan a „modor és taktika” fogalmaival jelölte ellentétüket. Ezzel a szópárral fejezte ki azt, hogy Kossuth elveit helyesli, szándékait és törekvéseit méltányolja, de politikájának metódusával nem tud azonosulni. A fokozatosan hevülő vitában viszont már nem tűnt hitelesnek, hogy célban és elvekben azonos úton járnak, csak a *modor* és *taktika* különböző. Az *én* és az *ő* egyre élesebben távolodott, s a polémia mind mélyebben bonyolódott személyes, politikai, társadalmi, felfogásbeli stb. elemek taglalásába. Nem szükséges itt Széchenyi „finom” üzenetének érzékeltetéséhez azt a tételt bizonyítani, hogy kritikája egykor nemcsak a „modor” körül forgott, és hogy vitájuk nemcsak a „modorról” szólt. Elegendő csak azt rögzíteni, hogy a megfogalmazás tartalmilag nem ellenkező, de mégis más hangsúlyú ismétlése, eltérő üzenetet hordozhat. Korábban Széchenyi úgy érvelt, hogy *a célban egyeznek, de a modor...*; március 14- beszédében pedig fordítva: *a különbség csak a modor, de a célban megegyeznek*. A most neutrális „csak modor” kifejezés helyén korábban rendre a *Kossuth modora sárba dönti az országot* feszültsége szerepelt. A Kossuthnak tett vitát-elfedő gesztus tudatosan megkomponált, s az a szándék érhető tetten mögötte, hogy a beszélő a helyzet által diktált és a maga által vállalt „fordulatát” *hitelessé tegye*. A beszédben a hangsúly így a reformkor egészére (1830-48), a reformnemzedék közös céljaira került, és nem a programviták időszakára (1841-48).

A gesztusok mellett Széchenyi a tartalmi azonosságot kifejezve is azonosította magát korábbi vitaellenfelei felfogásával. A tét veszélydimenzióját kiegészítette és ellenpontosította beszédnek két gondolatsora, amelyekben a történelmi „nagy lehetőséget” villantotta fel; a bécsi eseményeknek azokat a következményeit, amelyek Magyarország számára a „szebb jövőt” ígérik. Az új hatalmi-politikai feltételrendszer – a szónok szerint – az ország valóságos önrendelkezését, és új birodalmi pozícióját eredményezheti.

Először a nemzet „*nagyra nő vagy kimúl*” dilemmáját követően hangzott el egy a helyzet távlatával azonosuló gondolat. Különösen hangsúlyos mondata lehetett a beszédnek a „*Magyarország saját tengelye körül forogjon*” kifejezés, mert három hírlap – ilyen hosszú szövegrész esetén egyedülállóan – pontosan ugyanebben a formában közölte. Ez a metafora az ország „önállóságának” megjelölésére korábban is föltűnt Széchenyi megfogalmazásai között, s egy jellegzetes példa megmagyarázza, hogy mit is értett alatta: „[...] a monarchia külön országainak egy napszisztémához kell hasonlítani, hol a külön planéták egy nap körül forogjanak ugyan, de saját tengelyeik körül is.”³⁴ A szónok

³⁴ Elhangzott az 1847/48-as országgyűlés válaszfelirati vitájában az 1847. november 22.-i

üzenete szerint, tehát az önrendelkező (és egyenrangú!) felek szövetségére épülő monarchikus kapcsolat realizálására nyílt esélye az országnak március 14-én. A helyzetértékelést két igen fontos önreflexió kíséri: egyrészt a szónok nemcsak a „jelenben” azonosította magát e célképpzettel, hanem azt fejtegette, hogy az neki „régí óhajtása” volt, s így azt hangsúlyozottan a múltba is visszavetítette. Másrészt pedig programjának lényegi feltételévé emelte az önrendelkezés megvalósítását; rögzítve, hogy „*e nélkül*” az általa vágyott „*progresszió*” [haladás] nem mehet végbe.³⁵

A „*reform vagy anarchia*” dilemmája után bomlik ki a másik pozitív jövőkép egy hosszabb gondolatsor végén. A magyar „*alkotmányos bázis*” léte lehet záloga a jövőnek – folytatta a beszélő. Mivel az alkotmányosság amellet, hogy az átalakulás keretét teremti meg (reformtörvényeket hozhatnak), a törvényesség megőrzésével védelmet nyújt a bécsi forradalom által veszélybe került dinasztíának. A magyar nemzet új hivatása („föladata”) – a szónok retorikus megfogalmazásában – a törökök ellenei küzdelem Európát, kereszténységet védő magasztos szerepéhez hasonlatos: „*bázisa legyen*” és „*védője a dinasztíának.*” Ha a feltétel teljesül, – folytatta a szónok gondolatmenetét –, azaz Magyarország be tudja tölteni „*trón megmentője*” hivatását, akkor teljesedhet be az ország előtt felvillanó új távlat: „*Most szűnhetik meg provincia lenni, most lehet anyaországgá!*”³⁶

Nem volt véletlen e mondat után az ülésteremben felharsanó „zajos tetszés” (BpH, PZ). Hiszen a szónok által megjelölt cél, nemcsak, hogy egybeesett a reformellenzék terveiben korábban csak tétován megfogalmazott („Ellenzéki Nyilatkozat”), majd március 3-án cselekvésprogrammá emelt alkotmányosító célkitűzésekkel, hanem Széchenyi az irányt még vonzóbbá, távlatosabbá téve a Habsburg Monarchia Magyarország-központú súlyponteltolódását („anyaország”) helyezte kilátásba. E lehetőség nyomán (összekapcsolva a korábbi metaforával) a Monarchia naprendszerében Magyarország nemcsak egy lehet a saját tengelyük körül keringő bolygók (önrendelkező országok) között, hanem a naphoz (a dinasztia?!) legközelebb állva, azzal azonosulva központtá („anyaország”) válhat.

beszédében, majd november 26-án rövidebben újra. Lásd: *Gróf Széchenyi István Beszédei*. (SzIM II.) Összegyűjt. jegyz.: ZICHY Antal. Bp., 1887. 538. 540. és 545.

³⁵ A hírlapok szövegváltozatai alapján a következő változat összesíthető, egyes szám első személybe átvittetve, ahogyan akkor valóban elhangzott: Régi (kedves/forró) óhajtásom, hogy Magyarország saját tengelye körül forogjon, mert e nélkül oly(a) progresszió lehetetlen (nem lehetséges), mi(lyen) után én sóvárgom (/a lelkem szomjaz).

³⁶ A közlések összevetése által valószínűsíthető változat: A magyar nemzetnek (most az) feladata, hogy [...], (úgy) most bázisa (s védője/támasza) legyen a dinasztíának. Most (itt az ideje, itt/eljött a pillanat) szűnhetik meg provincia lenni, most lehet anyaországgá!

A szónok mindkét megfogalmazásban különös hangsúllyal foglalkozott az idővel. Először azt emelte ki, hogy az önrendelkezés neki „régi óhajta”, utóbb pedig azt, hogy „most” lehet anyaországgá válni.³⁷ A „most” egyrészt a jelenre utalva rögzíti az időt; nyomatékosítva azt fejezi ki, hogy a jelen történelmi pillanata (Bécs forradalma) hozta el a megragadandó lehetőséget, ismétléseivel viszont már a múltra vonatkozik: „most”, azaz nem korábban. Úgy is olvashatjuk: Magyarország mindezidáig „provincia” volt, de „most”..., s úgy is, hogy ez a lehetőség *csak most* adódott; tehát ez a cél *csak most lett* (korábban nem volt) időszerű. Széchenyi István valóban hajlott arra (ezzel is provokálva a normatív közjogias szemléletet), hogy Ausztria és Magyarország de facto kapcsolatát az anyaország-provincia kettősséggel írja le.³⁸ “[...] tetteg – ez bár tessék bár ne – bizony-bizony – írta egyik cikkében – csak ausztriai provincia vagyunk.”³⁹ A március 14-i hangsúlyos „most” így valóban arra utalhat, hogy „most” (mármint a bécsi eseményekkel, és nem korábban) jött el annak a lehetősége, hogy Magyarország alávetett tartományból „anyaország” lehessen.

A másik üzenet egy kézenfekvő, de többjelentésű önreflexió. Ha egy egyszerű, időre vonatkozó megállapításnak olvassuk – pályájának „régi” célja valósulhat meg – akkor is érzelmi töltést mutat: egy régi vágy beteljesülésének örömét. Az erős hangsúly viszont azt is kifejezheti, hogy nem új, hanem „régi óhajta” a „*saját tengelye körül forgó*” Magyarország. A szónok a múlt és jelen összefüggésében azt sugallja, hogy nem változott meg, amikor ezeket a célokat megjelölte, hiszen az egyik mindig is vágya volt, a másikkra pedig korábban nem nyílt lehetőség.

Hogy megérthessük a Széchenyi-beszédben rejlő önértékelő politikai gesztusok „üzeneteit”, földézzük a korábbi vitaellenfél értékelését ugyanerről a

³⁷ Az NU vonatkozó mondatában a most szó négyszer szerepel

³⁸ Széchenyinek a Wesselényi és Kossuth című cikksorozatában (1843) például többször megfigyelhető, hogy a kéziratban szereplő „provincia” – „anyaország” kettősséget, a titkára Tasner Antal kijavította „tartományra” („részre”) ill. „közbirodalomra”, míg végül a szöveg, az eredeti „provincia” helyén, az „ország” szóval jelent meg. (SzlŐM 6/I. 307-308.) A javítások háttérében a korabeli szóhasználat normája figyelhető meg. Magyarország önállóságának reformkori alapját képező 1790/91. évi 10. tck. éppen a Széchenyi által használt fogalmak ellentétében határozta meg az ország függetlenségét. A törvényszövegben a „[...] regnum liberum, et [...] independens” („szabad, és [...] független ország”) ellentétéként szerepel a hosszú mondat végén a „[...] non vero ad normam aliarum provinciarum regendum et gubernandum” („nem pedig más tartományok módjára kormányzandó és igazgatandó.”) kifejezés. A reformkor közjogi gondolkodásában éppen a provincia (tartomány) kifejezés ellentétéként értelmeződött az ország szabadsága és függetlensége. Széchenyi szóhasználata tehát olyan „közjogi érzéketlenséget” mutatott, amit a kéziratot átnéző Tasner Antal és a kiadó is tendenciózusan javítandónak tartott.

³⁹ SZÉCHENYI István: *Két garas*. XIV. Lásd: SzlŐM 6/II. 98. További példák bőségesen még ugyaninnen: 94-98.

szituációról és beszédrészletről. Kossuth 1880-as évek elején Torinóban lejegyzett visszaemlékezésében így kommentálta egykori vitapartnere megnyilatkozását: „Az én állásom az országgyűlésen március 14-ke óta egészen más volt, mint azelőtt. [...] És március 14-kével Széchenyi viszonya is megváltozott irányomban. Akkorig politikámnak Széchenyi határozott ellensége volt, akkoron álláspontomat magáévá tette, s ezt még egy nemével az apológiának is összeköti. Kijelentette ugyanis a március 14-kei ülésben, miként neki *régi kedves óhajta*, hogy Magyarország saját tengelye körül forogjon [...]. E kijelentés legtekintélyesebb politikai ellenem részéről az éveken át reámhalmozott gyanúsításokért elégtételt szolgáltatott, mert hiszen éppen az volt a lényeges eltérés közöttünk, hogy ő kizárta programjából a közjogi kérdéseket, rosszalotta oda irányzott törekvésemet, hogy «Magyarország saját tengelye körül foroghasson» [...]. E felfogás helyes voltát március 14-én nyíltan elismerte, s beszéde folytatában még más elégtételt is szolgáltatott. [...] Ez valóban nemes nyilatkozat volt, méltó Széchenyihez. Mondhatom is, hogy e perctől kezdve egy irányban haladtunk.”⁴⁰ Kossuth interpretációja szerint tehát Széchenyi 1848. március 14-én alapvető fordulatot vett: korábbi véleményét föladvá elfogadta az ő álláspontját, nyíltan csatlakozott hozzá.

Fontos tanulságai vannak Kossuth értékelésének. Amíg Széchenyi üzenete szerint az *önrendelkező Magyarország* értékcélja régtől fogva hozzá (is) tartozott, addig Kossuth interpretációja szerint, Széchenyi csak március 14-től képviselte, a tőle átvett, és hozzá (mármint Széchenyihez) korábban program-szerűen nem kötődő értéket. Világosan érzékelhető, hogy a viszonyítás időkeretében tér el alapvetően a két közelítés. Hiszen egyik sem igazolható vagy cáfolható egyszerűen a „történelmi igazság” külső mércéjével. A Széchenyi által produkált forrásrengetegben (aminek értelmező pozíció nélküli elrendezésére amúgy sincs lehetőség), megragadható egy-egy olyan időkeret, s megjelölhető olyan nézőpont, amely alapján egyik ill. másik magyarázat is helytállónak látszik. Legalábbis abban a tekintetben, amit Kossuth sugallt, ti. hogy Széchenyi

⁴⁰ KOSSUTH Lajos: *Visszaemlékezések. Széchenyi István*. (Alább: Kossuth L., *Visszaemlékezések*: Sz. I.) A Széchenyire vonatkozó memoár első részletei megjelentek egykor a Pesti Naplóban „Kossuth Iratainak IV-dik kötete. Visszaemlékezések. Széchenyi István” cím alatt – I-II. (PN, 1885. április 7.), III-IV. (ápr. 9.) – két függelékkel (ápr. 11., 13.) kiegészítve. Végül ezek a részletek nem kerültek be a IV. kötetbe, mint ahogyan azok a további többé-kevésbé kidolgozott szövegek sem, amelyek az 1840-es évek és főként 1848 összefüggésében „emlékeztek” Széchenyire. A kimaradt töredékek és változatok java részét a kéziratok nyomán Viszota Gyula adta ki az egészét II. részként megnevezve (ő a PN-ben megjelent I-IV. részt összefoglalóan elsőnek jelölte). SziÖM 6/I. Függelék XI. 766-786., ill. 6/II. Függelék XI. 1047-1094. Kossuth még hosszasan folytatta ezt a gondolatsort. Lásd: SziÖM 6/II. 1051-1053. Ugyanezt a kérdést érintette kiadott memoárjában is. SziÖM 6/I. 768-769.

meg kellett, hogy változtassa fölfogását ill. abban a tekintetben, amit Széchenyi sugallt, ti. hogy „óhajtása” (értékrendszere) állandó maradt.

Kossuth nyilván az egykori közelmúlt összefüggésében mérlegelte Széchenyi „programját”. S valóban a gróf nyilvános irataiban a reformellenzékktől éppen eltérő tendenciát követve, pl. Politikai program-törödékek című művében (1847) azt hirdette, hogy a „komplikált erőmű” a „szövevényes” „abnormis” állapot, a „fölbonthatatlan házassági viszony” adott szerkezetét kell tudomásul venni, mert ez a történelmileg kialakult, és ezért egyedül elfogadható támpont egy bármilyen politika alapjának. És nemcsak kimondta, hogy Magyarország a közbirodalom „integráns része”, hanem hajlandónak mutatkozott arra is, hogy az egész érdekében az alkotmányos és alkotmány nélküli részek kompromisszumos összhangját egyengesse. Azonban a Széchenyi-pálya egészét mérlegelve az is igazolható, hogy neki „régí óhajtásai” közé tartozott az ország önrendelkezése, s a tevékenységének mindvégig maradt olyan mozzanata, amellyel ezt igyekezett erősíteni. Egy hosszabb körmondata Stádium című művében éppen azt rögzíti, hogy nem a közjogi-ellenzéki küszködés, hanem az eredményes gazdasági-társadalmi modernizáció vezet az önrendelkezéshez. Így egykor (1831) Széchenyi: „Ha bizonyos és olcsó a pénz, a mit csak a hitel tehet, könnyű akkor segíteni bukott vagy bukandó nemzetiségeinken; hamvaikból felállnak megint lázáriánusink, [...] vadonságok, posványok pedig vízcsatornákkal vígan átszelt kertekké, Dunánk egy rendes folyammá, Budapest egy kikötőhellyé válnak stb., s Magyarország végre nemcsak de jure, hanem de facto is, regnum per se et pro se existens, et independens [nemcsak jog szerint, hanem gyakorlatilag is önmagában és önmagáért létező független királyság] lesz a törvény értelmében.” Az a program, amit Széchenyi a *Stádium* e nagy körmondatában megfogalmazott, 1848-ban még alig érkezett el a félidejéhez. És ha a nemes gróf valóban az „önmagában és önmagáért” létező, s ilyen értelemben „független” Magyarország célképzetének jegyében “szabályozta” a Dunát, szépítette és építette Pestet stb., akkor valóban „régí óhajtását” láthatta beteljesülése előtt 1848. március 14-én.⁴¹

⁴¹ A téma roppant gazdag irodalmával itt nem foglalkozhatunk. A felidézett szöveghelyek: Széchenyi István: *Politikai programm törödékek*. In: SZIÖM 6/II. különösen 702-716.; *Stádium*. Írta gróf SZÉCHENYI István 1831-ben. Lipcse, 1833. 66. Az ellenzéknek a Széchenyi felfogásával vitázó közjogi programjára lásd elsősorban Gyurmán Adolf egykorú, a program-törödékekkel vitázó röpiratát és uo. Varga János bevezetőjét. In: *Hallgatásra kárhozható, Gyurmán Adolf kiadatlan röpirata*. Szerk. bev.: VARGA János. Bp., 1985. különösen: 37. és 87-93. Áttekintően: SZABAD György: *Magyarország önálló államiségának kérdése a polgári átalakulás korában*. Akadémiai székfoglaló 1983. március 4. Bp., é.n.

A kossuthi közelítés, azért is figyelemreméltó, mert a „turini remete” nem élményszerűen emlékezett e napra, hanem vállaltan a „kezdet” reformkor- és Széchenyi-irodalmának vonatkozó állításait igyekezett korrigálni. Bár elhárította magától, hogy beleszóljon a történetírók vitájába, és ő rostálja meg „amit Falkok s Kemény Zsigmondok írtak, s meg azt is, amit Pócsi Zombath M[...] valójában Schwarz Gyula], s vele egy irányban mások írtak,” mégis éppen e szakasznál hangsúlyozta, hogy „alkalmat vesz” „a tényállást tendenciózusan eltorzító, némely történetírási valótlanságokat [...] helyreigazítani.”⁴² A korszak első historikusai, Széchenyi-elemzői, (Horváth Mihály, Falk Miksa) valóban éppen e beszéd kapcsán „a legnagyobb magyar” „48-as” aggodalmait és a folyamattól való távolságát hangsúlyozták. Példaként felvillantjuk Falk ítéletét, amely szerint Széchenyi „[...] reménytelen állapotának adott kifejezést a 14. márciusi országos ülésben.” Szavaiban pedig „még egy utolsó intés, egyúttal pedig a legnagyobb resignatio foglaltatott.” S immár az eseményekkel szemben tehetetlen reformer „a vízbe fúlónak hideg nyugalmával” „akarat nélkül bízta magát a hullámokra.”⁴³

Ez a korai ellenpontosítás markánsan megelőlegezte és kifejezte a szakirodalom későbbi nézőpontjait. Az egyik vonulat, főképpen a századforduló körül és után született Széchenyi biográfiák (Zichy Antal, Friedreich István, Bártfai Szabó László és Viszota Gyula művei) a félelmekkel teli, forradalomtól tartó „48-as” Széchenyi felidézéséhez használták a 14-i beszédet háttérül.⁴⁴ A másik, időben későbbi (a kossuthi értékelést folytató) vonulat viszont (Sarlós Márton, Spira György) alapvető fordulatként, az előző évtized politikájának „megtagadásaként”, a nemes gróf önmaga felett aratott „győzelmeként” értékelték és méltatták e beszédet.⁴⁵ Az a föltűnő, hogy mindkét (élesen szembenálló) értelmezést az 1841-48 közötti vita idősíkja (viszonyítási pontja) uralja. Azaz a Széchenyi-értelmezések két fővonulata – már ismerve 1848/49 lefolyását, következményeit – kevésbé tudta zárójelbe tenni a polémia időszakát, mint a Széchenyi

⁴² KOSSUTH L.: *Visszaemlékezések Sz. I.* Az első idézet a Pesti Naplóban megjelent I. részben. (SzlÖM 6/I. 769.), a második a kéziratok nyomán (SzlÖM 6/II. 1051.)

⁴³ HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. III.* (3. kiadás) Bp., 1886. 368-369.; FALK Miksa: *Széchenyi István gróf és kora.* Pest, 1868. 250-251.

⁴⁴ Lásd: ZICHY Antal: *Gróf Széchenyi István életrajza.* 2. köt. Bp., 1897. 118-119. ; FRIEDREICH István: *Gróf Széchenyi István élete* 2. köt. Bp., 1915. 206-207. ; BÁRTFAI SZABÓ László: *A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története. III.* 1820-1920. Bp., 1926. 410. és VISZOTA Gy., 1930. CCCXX.

⁴⁵ SÁRLÓS Márton: *Széchenyi és a feudális jogrend átalakulása.* Bp., 1960. 136-137. és 141. SPIRA Gy., 1964. 32-51. Ugyanebben az értelemben: SPIRA György: *A negyvennyolcas nemzedék nyomában.* Bp., 1973. 23-24. Vonatkozó tanulmányai legújabbban összegyűjtve is kiadásra kerültek: SPIRA György: *Széchenyiről.* Logod bt. h. és é. n. [Bp., 2005.] főként: 9-30., 93-108. és 231-258.

„székcseréjét” természetesebben elfogadó kortárs 48-as nemzedék. Természetes, hogy az értelmező értékrendszere alapvetően befolyásolja a Széchenyi „fordulatára” vonatkozó interpretációkat: azaz olyan alapvető kérdések, hogy 1848. március-áprilisát a reformkorhoz képest a folytonosság vagy a megszakítotttság jegyében értelmezi-e; hogy értékhierarchiát állít-e fel a reform és forradalom között (bármelyiket leminősítve vagy elutasítva), hogy a pálya egésze tekintetében (erősebben vagy enyhén) folytatója-e egy széchenyiánus vagy kossuthiánus hagyománynak, s hogy milyen álláspontot vállal a „Pest és/vagy Pozsony” eltérő jelentőségét mérlegelő kérdésben.

Folytathatnánk a sort további érték-párokkal, de itt már csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a Széchenyi-beszédben tudatosan megerősített és az 1848-ban még természetesebben működő nézőpontnak is lett szakirodalmi kifejeződése. Azaz annak az értékelésnek, amely szerint a gróf „hitelesen” (gyökeres „fordulat” nélkül) beleillett a 48-as kormányba, s szerepvállalása mögött nem valami Kossuth-ellenes pozíció rejtett, hanem természetes polgári-nemzeti-reformer „önazonossága.” Az előfeltevése ennek az interpretációnak az, hogy a magyar átmenet nem írható le egyszerűen azokkal az éles határvonalat sugalló fogalom-párokkal, amelyet a történetírás általában (*Vormärz – März* ill. *reformkor – forradalom*) használ. Azaz Széchenyinek nem a reform és forradalom, a reform-ellenzék és a konzervatívok, az udvarra figyelő középutas és a markánsan nemzeti álláspontok között kellett végtelenen választania. A „*törvényes forradalom*” kifejezés Deák István fogalomteremtő munkája nyomán éppen azért honosodott meg az újabb magyar szakirodalomban,⁴⁶ mert azt fejezi ki, hogy Magyarországon vér nélkül, a törvényesség normáit betartva, sőt a jogfolytonosságot biztosítva alakult át a rendszer; méghozzá a törvényszerkezetnek az alkotmányos értékű gyökeres fordulata által. S egyaránt benne volt/maradt a folyamatban a „forradalom” elkerülésének szándéka (Pozsonynak nem volt forradalmi öntudata, de még csak forradalom-élménye sem nagyon), és két forradalomnak (márc. 13. Bécs; márc. 15. Pest) a nagyon hatékony hatásmechanizmusa.⁴⁷ Bár nem mindegyik megnevezett szerző azonosítható ugyanúgy ezzel az előfeltevéssel, de Kosáry Domokos, Urbán Aladár, Csorba László s legújabban Pelyach István és Oplatka András elemzése hasonló árnyalatok jegyében értékelte a „48-as” Széchenyi egyáltalán nem „a’ la Talleyrand”

⁴⁶ Lásd: DEÁK István: *A törvényes forradalom: Kossuth Lajos és a magyarok 1848/49-ben*. Bp., 1994. A mű első, angol kiadásának címében szerepelt az egész átalakulásra vonatkoztatva a kifejezés: “The Lawful Revolution”.

⁴⁷ 1848. magyar fordulatának különös sajátosságait legutóbb nemzetközi összehasonlításban Gergely András taglalta. GERGELY András: *1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből*. Bp., 2001. Főként 258-259.

forduló pályáját. Az ő interpretációjuk azt erősíti, hogy Széchenyinek valóban 1848. március közepén *csak magyarázatra és önmegnyugtatóra, s nem magyarázkodásra volt szüksége.*⁴⁸

Ferenc Velkey

„I was playing a’ la Talleyrand [?]” István Széchenyi’s self-evaluating dilemma in March 1848

The outset of this paper’s investigation is the fact that István Széchenyi, the Minister for Transport and Communal Labour of the first Hungarian Government established by the “legitimate revolution” in 1848 had a significant office in the “ancient regime” as well. From 1845 onwards he acted as Chair of the Board of Transport Affairs within the framework of the Governance Council, and his one-time political activity tied him to the Metternich-Apponyi administration. Although he did not belong to the representatives of the “ancient regime” – yet was taken as one of the leading figures of the reformers striving to bring the civic Hungary into effect – nevertheless, for this change of office he might have also been charged by the contemporaries – as he raised this dilemma in his Diary – with a Talleyrand-kind of volte-face. This, however, did not occur. István Széchenyi was unequivocally judged at that time as authentically belonging to the “new regime”. Primarily because his role in April-May 1848 was not considered in the contemporary public in relation to the near past but his entire political career (1825-1848). This span of time strengthened the count’s identity with the aims of the 1848 revolution, since he was seen as the initiator of the Reform Age in the political public. His new role was taken legitimate just because March 1848 was not found in the political eye as a sharp turnover but a summit of the Hungarian Reform Age (1830-1848), it was though as a legal realization of former purposes. Historiography, on the other hand, since it was aware of the whole history of the Revolution and War of Independence of 1848/49, and as it had a sharp boundary drawn between the Reform Age and that of the Revolution, it gave evaluations of the count’s place and change of position

⁴⁸ CSORBA L., 1991. 156-169.; KOSÁRY D., 1985. 33. és KOSÁRY Domokos: Széchenyi és a nemzetközi politika. In: KOSÁRY D.: *Nemzeti fejlődés, művelődés – európai politika. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 4.)* Bp., 1989. 58.; A. OPLATKA, 2004. 372-389.; Pelyach István: Széchenyi és a forradalom 1848 tavaszán. In: *Széchenyi Magyarország és Európa. Tudományos konferencia [...]* Szerk.: PELYACH István, KÖRÖSINÉ MERKL Hilda [...] Széchenyi Társaság, 2004. 165-176.; URBÁN A., 1991. 59-67.

from different point (points) of view, as well as in the examination of Széchenyi's role it laid a great emphasis to have it related to the period of his debate with Kossuth (1841-48), in the spirit of contrasting judgements. Investigating the key-text of the “turnover”, Széchenyi's Parliament speech of March 14, 1848 the paper points out that in terms of both time spans the count's career is possible to be interpreted authentically, though a contemporary viewpoint should be stressed to a greater extent.

Szendrei László

**Asbóth János *Magyar conservativ politika* c. munkájának
kialakulási közege és sajtóvisszhangja**

Asbóth János (1845–1911) politikai publicisztikájáról napjainkig nem született önálló szaktörténelmi feldolgozás, s a hatalmas forrásanyaggal rendelkező életműnek csak egy-egy szelete lett vizsgálat tárgyául választva. Németh G. Béla több mint két évtizeddel ezelőtt írt sorai még mindig helytállóak, hiszen a kiváló irodalomtörténész jogosan állapította meg, hogy a századvég történetírásának, művelődéstörténetének adóssága kevéssel szemben oly nagy, mint vele szemben, hiszen még az életrajzát sem írta meg senki, pedig a korszak ismerői mindenkor jól tudták a jelentőségét.¹ Két összefüggésben született róla számottevő irodalom: Egyrészt az utókor Asbóth szépírói munkásságát méltatta – a közelmúltban megjelent *Asbóth János válogatott művei* c. összeállítás is első-sorban irodalmi műveire koncentrál² –, s annak legfőbb produktumát, *Az álmok álmodója* című regényt elemezte számos aspektusból.³ Másrészt arra történt több

¹ „A szellemi történet legkiválóbb történelme legnagyobb hatású könyvének, a *Három nemzedéknek* nemcsak címét – koncepciójának jelentős részét is tőle vette, bár – mondjuk így: – elég furcsán erre többnyire elfelejtett utalni; Horváth János által a korszakról íratott legjobb disszertáció nagyrészt az ő tanúságtévő mondataira van alapozva éppúgy, mint *Újabb költészetünk világnézeti válsága* c. kettős dolgozata is; s ha tán nem közvetlen átsugárzásban is, Németh László számtalan megállapítása is vele cseng össze. És a mai monográfiák is a kor önismeretének jellemző mondatait szeretik tőle venni (Rónay György, Komlós Aladár).” NÉMETH G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában a kiegyezéstől a századfordulóig*. Bp. 1981. 80.

² ASBÓTH János válogatott művei. A szöveget válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kiczenko Judit. Piliscsaba, 2002.

³ GERGYE László: A magyar művészregény kezdetei. Asbóth János álmai. *Világosság*, 1996/5. 48–64.; MILBACHER Róbert: „Valamit jelenteni akartam.” Asbóth János: *Álmok álmodója*. *Alföld*, 1998/1. 53–69.; NÉMETH László: A Nyugat elődei. *Tanu*, 1932/2. 68–90.; NÉMETH G. Béla: A próza zeneiségének kérdéséhez. In: *MTA I. OK*. 1958. XIII. 1-4. sz. 355-392.; POZSVAI Györgyi: *Visszanéző tükörben*. Bp. 1998.; RÓNAY György: *A regény és az élet. Bevezetés a 19–20. századi magyar regényirodalomba*. Bp. 1947. 134–147.; SZAJBÉLY Mihály: *Az álmok álmodója és Schopenhauer*. *Világosság*, 1995/8-9. 110–134.; TAKÁTS József: *A kötelességeszme regénye*.

eszmetörténeti jellegű kísérlet, hogy Asbóthot elhelyezzék a magyar politikai gondolkodás történetének folyamatában, s ennek következtében Asbóth az utóbbi időben egyre gyakrabban citált szerző lett, mivel fontos szerepet játszott a magyar konzervatív hagyomány formálódásában.⁴

Jelen tanulmány célja nem az, hogy az átfogó (Keménytől Szekfüig terjedő s tovább ható) nagy eszmetörténeti ív jegyében értelmezze Asbóth a *Magyar conservatív politika* című alapművét, hanem az, hogy a könyv egykorú kontextusaira irányítsa rá a figyelmet. A mű kialakulási közegének és sajtóvisszhangjának a vizsgálata mellett, természetesen sor kerül a nagy vihart kavart, de máig kevésbé ismert „terjedelmes röpirat” lényegi összefoglalására, valamint a programadás sikertelenségében szerepet játszó tényezők elemzésére.

A Magyar conservatív politika megírásának okai és körülményei

Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy mi vitt rá egy ígéretes hivatali pályafutás előtt álló kormányhivatalnokot, hogy az uralkodó kormánypárti ideológiával szemben egy konzervatív program megírásával alternatívát ajánljon az ország választópolgárai számára?⁵ Asbóth kétségtelenül legnagyobb hatást kiváltó munkája a *Magyar conservatív politika* volt. Deák Farkas még egy jó évtized elmúltával is szükségesnek találta leírni Asbóthnak a *Bosznia és Hercegovina* című munkájának ismertetésében, hogy „alig van írónk, kit fiatal korában a kritika és az

Asbóth János: Álmodó álmodója. *Holmi*, 1996/8. 1123–1134.

⁴ GÁNGÓ Gábor: Asbóth János és Eötvös József. *Világosság*, 1995/8-9. 93–109.; ILLÉNYI Domokos: Konzervatív politika Magyarországon. *Világosság*, 1991/3. 234–240.; LACZKÓ Miklós: A magyar konzervatívok legképzettebb publicistája. Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi. *Századvég*, 2000/tél, 21–32.; LÁNCZI András: Eszmék kora. Asbóth János és a modernség. *Holmi*, 1992/8. 1128–1138.; MESTER Béla: Mill magyarországi recepciója és a 19. század magyar politikai gondolkodása. In: *Közéletések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás*. Szerk.: MESTER Béla és PERECZ László. Bp., 2004. 351–391.; NYÍRI J. Kristóf: Az osztrák emberkép: Hofbauertől Hayekig. In: *Európa szélén*. Bp. 1986. 9–33.; SZENDREI László: A liberalizmus és konzervativizmus vonzaskörében. Asbóth János politikai-eszmei konstrukciójának változásai. *Valóság*, 2000/5. 80–89.; SZENDREI László: Asbóth János szabadságértelmezése. In: *Könyv és könyvtár* 25. Debrecen, 2003. 415–424.; Tattay Szilárd: Az érzelmi-radikális politikus. Kemény Zsigmond, Asbóth János és Szekfü Gyula Kossuth-képe. In: *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002*. Szerk.: DÉNES Iván Zoltán. Bp., 2004. 11–40.; ZÁBORI László: Konzervatív eszmei és politikai törekvések a kiegészítés idején. *Valóság*, 1999/8. 10–18.

⁵ Asbóth 1872 óta honvédelmi miniszteri elnöki titkárként dolgozott, s éppen előző évben írt egy 237 oldalnyi katonas adatközlést minisztériuma működéséről. Lásd: ASBÓTH János: *A Magyar Királyi Honvédelmi Ministerium működése 1867-1872*. Bp. 1873.

ujságczikkek annyit castigáltak volna”.⁶ A szerző személye önmagában nem keltett föltűnést, hiszen a köztisztviselő Asbóth az 1870-es évek közepére már ismert és elismert publicista volt. Csak néhány példát említve: tudósításokat készített a Fővárosi Lapoknak (1865-67); cikkeket írt a Pesti Naplóba, amelynek belső munkatársa is lett (1867-70); kötete jelent meg (1868) *Baloldal és szabadelvűség* címmel; közzétett egy terjedelmes értelmezést a szabadságról, ami lényegében egy Mill-parafrázisnak tekinthető (*Szabadság*, 1872); majd figyelmet keltett a *Három nemzedék* (1873) című ötletes-vitatható esszéjével.⁷ Inkább tartalma miatt, vagyis a szerző által vállalt politikai önkép miatt kapott nagy visszhangot a munka, hiszen váratlan lehetett, hogy a két évvel korábban Mill-t dicsőítő Asbóth miért ad hirtelen konzervatív programot. Bár írásainak mélyebb elemzése arra mutat, hogy már a *Három nemzedék* is elmozdulást jelöl a *Szabadság* alapvetéséhez képest, de a változás mégis a *Magyar conservatív politika* összefüggésében tűnhetett „saulusinak”. A *Szabadság* függelékeként megjelentetett rövid eszme-futtatásban (*A gyakorló politikáról*) még azt fejtegette, hogy az ideális politikai-eszmei modell, amely az egyetlen járható út a „felelős politikusok” számára, a radikális elmélet és konzervatív gyakorlat ötvözése („A jó elmélet mindig radícális; a jó gyakorlat mindig conservatív.”⁸), s ehhez képest az 1874 decemberében napvilágot látott *Magyar conservatív politika* látványos elmozdulást mutatott.

Ha e vihart kavaró röpirat megírásának okait és körülményeit vizsgáljuk, akkor meg kell különböztetni Asbóth évek alatt kikristályosodni látszó világnézetéből s habitusából adódó indíttatást, valamint a konkrét, pillanatnyi ösztönző hatást, amely megmagyarázza a mű elkészítésének rövid intervallumát. A mű megírásának legfőbb oka a *Három nemzedékben* (1873) megfogalmazott *magyar érdek* nagyfokú sérülése volt, ami Asbóth szerint mind a politikai, mind a mindennapi élet szinte teljes aspektusában megnyilvánult. Azaz a rendszer korai válságjelenségei adták az indítólökést. Asbóth pesszimiztikus véleményének forrása az általa korábban is felvázolt tennivalók⁹ elmaradása volt, amit súlyosbított az 1873-as gazdasági válság, az államháztartás kritikus helyzete – a kiadá-

⁶ *Századok*, 1887. 450.

⁷ Csak néhány mutatól a fontosabb cikkeiből: *Fővárosi Lapok*: 1865. okt. 1., nov. 14., 1866. jan. 23., márc. 29., 1867. jún. 14.; *Pesti Napló*: 1867. szept. 26., 29., okt. 18., 1868. ápr. 19., 22., máj. 2., 9., jún. 25., júl. 9., szept. 30., nov. 14., 1869. jan. 13., 16., máj. 25. Közben két hónapig (1868. jan.-febr.) az *Aradi Lapok* szerkesztője is volt. Hivatkozott művei: ASBÓTH János: *Baloldal és szabadelvűség*. Pest. 1868.; ASBÓTH J.: *Szabadság*. Pest, 1872.; ASBÓTH J.: *Három nemzedék*. Bp., 1873.

⁸ ASBÓTH J.: *Szabadság*. 440.

⁹ A szabadelvű intézmények meghonosításáról, erősítéséről és tágításáról van szó. ASBÓTH J.: *Baloldal és szabadelvűség*. 36–40.; *Pesti Napló*, 1869. jan. 14. (reggeli)

si többlet az 1870-es évek középső harmadában csúcsosodott ki¹⁰ –, de jelentősen nyomott a latba a Deák-párt bomlási folyamata is, melyet nem tudott megállítani sem a Lónyay-kormány, sem a Szlávy-kabinet.¹¹ A Balközép bomlása után már a levegőben lógott a fúzió lehetősége, de a mindenki által csak átmenetinek tekintett Bittó-kormány a Ghyczy-féle Középpárttal koalícióra lépve sem tudott lényegesen javítani az ország aktuális problémáin.¹² Asbóth meglepő módon mégis egy személyt, nevezetesen gróf Andrassy Gyulát tette felelőssé azért, hogy „Magyarország ma bomló állapotban van.”¹³ Asbóth szerint az Andrassy-féle rendszer volt az oka minden bajnak, s ezért ennek a bebizonyítására egy önálló fejezetet szánt.¹⁴

A másik, Asbóth által hangoztatott készítő külpolitikai természetű volt. Asbóth mindig élénk érdeklődéssel kísérte a Magyarországon kívül történő eseményeket, bár főfoglalkozású publicistaként e munka megjelenéséig ritkán reflektált a nagypolitika fontosabb mozzanataira.¹⁵ A külpolitikai tényező figyelembevétele Asbóth korában is evidencia volt, elég, ha csak a Ranke-féle professzionális történetírásra gondolunk.¹⁶ Igaz hozzá kell tenni, hogy nála inkább érvként hangzik az, hogy a „mai áramlat a conservatív áramlat Európaszerte, világszerte”, s ezért időszerű Magyarországon is ebbe az áramlatba bekapcsolódni.¹⁷

A következő készítés Asbóth értelmiségi létformájából és öntudatából következhetett. Az „új nemzedék”, melynek az önmagát szintén odasoroló Asbóth is tagja, intelligens, tanult, művelt és gondolkodó, az európai eszmék áramlatában él, s így a szerző önigazoló ítélete szerint „szembetűnően a conservatív eszmékhez szít.”¹⁸ Asbóth azonosult régi mesterének megállapításával, miszerint minden bölcs vagy nemes dolgot szükségszerűen egyének

¹⁰ KÖVÉR György: *Iparosodás agrárországban*. Bp. 1982. 18.

¹¹ Miru György: A dualista politikai rendszer és működése. In: GUNST Péter-MIRU György-VELIKY János-VELKEY Ferenc: *Polgárosodás és szabadság*. Szerk.: Veliky János. Bp. 1999. 180.

¹² Uo. 180–181.

¹³ ASBÓTH János: *Magyar conservatív politika*. Bp. 1875. (3. kiadás) 13. Innentől: MCP. Azért használtam a 3. kiadást, mert a mű elejére – a korábbi kiadásokkal ellentétben – be van illesztve a „Nyílt levél nagyméltóságú Szende Béla miniszter urhoz” címet viselő, s a véleményszabadságról szóló kis tanulmány.

¹⁴ MCP, 86–127.

¹⁵ A római kérdés elemzéséről: *Pesti Napló*, 1867. okt. 20., a német államokról és az olasz helyzetről: *Pesti Napló*, 1867. okt. 30., a porosz, a francia és az angol trónbeszédéről: *Pesti Napló*, 1867. nov. 22. Asbóth igazából a *Magyarország* belső főmunkatársaként (1878–1880) veti bele magát a külpolitikába.

¹⁶ IGGERS, Georg G.: *A német historizmus*. Ford.: Telegdy Bernát és Gunst Péter. Bp. 1988. 140.

¹⁷ MCP, 18.

¹⁸ Uo. 16.

kezdeményeznek – méghozzá legelőször általában egyetlen egyén –, s tanult Mill azon meglátásából, hogy koruk fő veszélye az, hogy milyen kevesek mernek különlegesen lenni.¹⁹ Asbóth nemesi származása ellenére annak a polgári értelmiségnek a tagja, mely számára az állam az az eszköz – gondoljunk igéretesnek látszó hivatali karrierjére –, amelyen keresztül szellemi fölényének, többletének, hivatásának érvényt szerezhet, kiküszöbölve reakciót és forradalmat egyaránt.²⁰ Ezen szerepelvárásnak meg is felelt Asbóth, mivel a programadás objektívált termékének tekinthető a *Magyar conservatív politika*, melynek hasonló című ötödik, s egyben zárófejezete egyértelműen a leendő Konzervatív Párt²¹ – ami egyben kormánypárt is lenne – programját volt hivatva felvázolni annak ellenére, vagy éppen azért, mert az akkori konzervatívoknak nem volt határozott programjuk. Tehát készített számukra Asbóth.²²

A pillanatnyi indíttatáshoz mégis egy sajtóvita adta meg a döntő lökést, mely a *Pester Lloyd* és a *Magyar Politika* között folyt 1874. november végétől december elejéig, s amelyhez a *Pesti Napló* is hozzászólt. Maga a vita egy lehetséges Konzervatív Párt megalakulásának a létjogosultságáról zajlott. A *Pester Lloyd* vezércikkében párhuzamot vont az angliai helyzettel – ahol „a conservatívok beültek a szabadelvűek fészkebe, hogy tovább szőjjék, a mit ezek megkezdték” –, majd leszögezte, hogy „itt nincs oly párt, mely conservatív zászló alatt küzd, itt csak egyes személyek vannak, kiknek ilyen tendenciákat tulajdonítanak”.²³ A *Magyar Politika* válasza, melyben definiálta a számára követhető politikai irányt, nem sokat késett: „Irányunk nagyban conservatív, de hazánk jelen viszonyai közt e szó nem fejezi ki teljesen a mi politikánkat, mert ennek irányát nem egyedül nemzetiségünk, alkotmányos kormányzatunk és a társadalmi rend fönntartása adja meg; pedig irányunk csak ennyiben conservatív: hanem alkotni is van hivatva; concret reformokra van egyszersmind irányozva; oly közigazgatási, törvénykezési, nemzetgazdasági reformokra, melyek nem esnek ezen fogalmak szempontjai alá.”²⁴ A *Magyar Politika* ezután kételkedését fejezte ki az 1867 óta folytatott politika liberális jelzővel felruházott volta iránt, majd határo-

¹⁹ MILL, John Stuart : *A szabadságról*. Ford.: Pap Mária. Bp. 1994. 76–77.

²⁰ NÉMETH G. Béla: Létharc és nemzetiség. In: *Hosszmetsetek és keresztmetsetek*. Bp. 1987. 465.

²¹ Asbóthnak valószínűleg szeme előtt lebeghetett régi eszményének a pártokról szóló eszme-futtatása: „A politikában pedig szinte közhely, hogy az egészséges politikai élethez egyaránt szükséges egy olyan párt, mely a rendet és a stabilitást, s egy olyan, mely a haladást és a reformot képviseli, mindaddig, míg az egyik vagy a másik annyira ki nem tágítja szellemi horizontját, hogy egymaga váljék a rend és egyben a haladás pártjává is, ismervé és elkülönítve egymástól azt, amit meg kell tartani s azt, amit el kell söpörni az útból.” MILL, i.m. 56.

²² *A Hon*, 1874. dec. 16.

²³ *Pesti Napló*, 1874. dec. 1. (esti)

²⁴ *Magyar Politika*, 1874. dec. 2.

zattan elhatárolódott a *Magyar Állam*²⁵ fémjelezte konzervativizmustól, melyet a konzervatív irány karikatúrájának tartott, s mely „a józan conservativ politikának többet árt a legtulzább ellenzéki lapnál.”²⁶

A *Pesti Napló* – nem kis csúsztatással – így konstatálta olvasói számára a lényegét: „...mind a *Pester Lloyd*, mind a *Magyar Politika* egyetért abban, hogy a conservativ párt alakulásának jogosultsága nincs.”²⁷ Ez a megállapítás a *Pester Lloyd* esetében feltétlenül igaz, a másik napilapnál viszont ez így nem fogalmazódott meg, hiszen a *Magyar Politika* cikkírója szerint a probléma gyökere nem itt fogható meg.

Asbóth szinte kényszerítve érezte magát, hogy állást foglaljon a kérdésben, s méltóképpen válaszoljon rá. Konzervatív Párt hivatalosan viszont valóban nem létezett ekkor Magyarországon, ebben ténylegesen igaza volt a *Pester Lloyd*nak. A „szellemdús fiatalember” szerint mindenképpen szükség volt egy Konzervatív Pártra, s a talaj alatt meghúzódó – bár egyre bővizűbb – búvópatakat ki kellett vezetni a szabadba, azaz Asbóthnak *meg kellett írnia a Magyar conservativ politikát*.

A Magyar conservativ politika lényegének vázlatos összefoglalása

A mű alapján megállapítható, hogy Asbóth egyrészt megkísérelte megvilágítani Magyarország „bomló állapotának” kialakító okait („Magyarország a szabadelvűek vezetése alatt. 1825-től Világosig” és „Az Andrásy-korszak” című fejezetek), másodrészt igyekezett megtalálni a lehetséges tradíciót („A conservativ áramlat” és „A conservativok küzdelme az alkotmányért” című fejezet), harmadrészt megjelölte a megalakítandó Konzervatív Párt vezérét (báró ‘Sennyey Pál’²⁸, aki mindegyik fejezetben szerepelt), s negyedrészt megírta a konzervatív alternatíva programját (a „Magyar conservativ politika” című fejezet). Érdekes a fejezetek egymásutánisága is, hiszen mindig a „pozitív” részek követik mintegy válaszolva, s ez által is a lehetséges alternatívát sugallva a „negatív” tartalmú egységeket. Az idő aspektusából tekintve az első és az utolsó fejezet, a jelen szoros kapcsolatban a közeljövővel, teljesen körbeöleli a múltat, amiből az az eshetőség is kiolvasható, hogy a szerző számára melyik

²⁵ A *Magyar Állam* véleménye szerint *előbb* fel kell oszlatni a „megzavart és tehetetlen” parlamentet, ki kell nevezni egy konzervatív minisztériumot, s majd *azután* kell csak kiírni az új választásokat, s így már garantált lesz a siker. *Magyar Állam*, 1874. nov. 29.

²⁶ *Magyar Politika*, 1874. dec. 2.

²⁷ *Pesti Napló*, 1874. dec. 2. (esti)

²⁸ Ez a helyes írásmód, mivel ‘Sennyey családneve a rábaparti Zsennye község nevéből eredt, ami a ‘Sennyeyek ősi fészke volt. Lásd: HALÁSZ Imre: *Egy letűnt nemzedék*. Bp. 1911. 482.

élvezett prioritást. A szabadelvű vagy negatív, illetve a konzervatív vagy pozitív tartalmat kapó részek közötti időbeli folytonosságra való törekvés is Asbóth egyik célja volt, tehát a két-két külön fejezet között is létrejött az időkapocs.

Az első fejezetben („A conservatív áramlat”) Asbóth rövid ízelítőt ad az egész könyv megírásának okaiból és céljaiból, s tulajdonképpen tartalmából. Felbukkan újból *A gyakorló politikáról*-ban megismert egyedüli helyes politizálási modell, valamint már a *Három nemzedékben* is hangsúlyozott „magyar érdek” itt már rendszerező elvvé felmagasztosult fogalma.²⁹ A *valóban* konzervatív Desseffy Aurél mellett Széchenyi neve és tevékenysége lett kiemelve, mint a magyar érdeket mindig figyelembevevő valódi államférfiú, aki a „végzetes balirány” ellen vállalva együtt küzdött konzervatívokkal,³⁰ *tehát* (kiemelés tőlem, Sz. L.) konzervatív volt. Immáron végérvényesen a támadások középpontjába került az Asbóth által még évtizedek múlva is szidott Rotteck-Welcker-féle liberalizmus.³¹ Asbóth, miután megállapította, hogy korának eszmei-politikai áramlatát a konzervativizmus határozza meg – bár a liberalizmus a nyugat-európai meghaladottsága ellenére Magyarországon „még szerte virágzik” –, az egyes országok konkrét példáin keresztül igyekezett olvasóit meggyőzni ezen állítása valóságáról. Spanyolország és Franciaország sorsa fényesen igazolta a monarchikus elvet és a jogfolytonosságot, s Asbóth véleménye szerint az európai kontinens politikáját a két legkonzervatívabb hatalom, Oroszország és a „conservatív politikájú és conservatív férfiak által egyesített és nagyra tett Németország” dominálja.³² A svájci szövetség-reform – ami az államegység és az összpontosítás ünnepe volt – megemlézése után az angliai helyzet viszonylag hosszabb elemzése következett, ahol „a nemzetnek körülötte összpontosult bizalmának alapján” Disraeli vezette konzervatív kormány alakult.³³ Asbóth szemlélését az amerikai viszonyok megvilágításával fejezte be, ahol a korrumpálódott Demokrata Párt a november 3-i választásokon megbukott, s ez szerinte azzal magyarázható, hogy ott is érvényre kezd emelkedni a konzervatív áramlat.³⁴

A „Magyarország a szabadelvűek vezetése alatt” című fejezet, mely 1825-től a „világosi katasztrófaig” elemezte a magyar történelem legfontosabb eseményeit – természetesen a „magyar érdek” szemszögéből –, nem kevesebbet állít, minthogy a szabadelvű politika juttatta Magyarországot abba az állapotba, hogy

²⁹ MCP, 4–8.

³⁰ Uo. 9–10.

³¹ Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi. In: ASBÓTH János *Társadalom-politikai beszédei*. Bp. 1898. 12. Innentől: Korunk uralkodó eszméi.

³² MCP, 18–19.

³³ Uo. 19–21.

³⁴ Uo. 24–26.

„a Bach-huszárok hitvány hada legyen az úr a büszke magyar fölött.”³⁵ Már itt is megfogható az eklektikus bírálat momentuma, hiszen Asbóth ott támad, ahol hiba volt, s nem – vagy csak abban az esetben, ha úgy gondolta, hogy az alá-támasztja az ő gondolatait – vizsgálta meg tüzetesen az események hátterét, s a folyamatokat jellegét megszabó mozgatórugókat. A szabadelvű politikának a szimbóluma természetesen Kossuth Lajos volt, akivel szemben Asbóth Széchenyi mellett Dessewffy Aurélt állította, de már megjelent a kiszemelt konzervatív vezér, báró ‘Sennyey Pál is. Asbóth még Kemény Zsigmondtól is idéz a kossuthi politizálás megvilágítása apropóján, bár arra már nem vetemedett, hogy volt szerkesztőjére egyértelműen konzervatív mezt húzzon.³⁶ Asbóth bajnoka Széchenyi mellett – nyilván tudta, hogy a „legnagyobb magyar” besorolásán amúgy is sokan felhördülnek³⁷ – Dessewffy Aurél lett. Az 1842-ben fiatalon meghalt, s így nem kompromittálódhatott „haladó” konzervatív politikus szerepeltetése önmagában nem lett volna baj, csakhogy a magyar politizáló közvélemény szemében az 1848 előtti konzervatívok politikai irányzatának jellemképe nem az amúgy elismert Dessewffyben öltött testet.³⁸ Tudat alatt érezhette ezt Asbóth is, mivel Kemény Zsigmond véleményével igyekezett tisztábbra mosni a reformkoron sötét foltot hagyó Apponyi-féle adminisztrátori rendszert.³⁹ Asbóth tehát Dessewffyt tette meg a leginkább követendő politikus mintaképévé, s a reformkor addigi eredményeit elfogadó gróf törekvéseivel teljesen azonosította magát, hiszen az ő célja is az volt, hogy „ezen országban erős monarchia, szilárd aristocratia, gazdag polgárság s erőteljes földmivelő osztály egy általánosan boldogító alkotmánynak szárnyai és kitisztult nemzetiség befolyása alatt áldott frigyben állhassanak egymás mellett.”⁴⁰

Dessewffy halála és Széchenyi, valamint az Apponyi-féle konzervatívok

³⁵ Uo. 56.

³⁶ Uo. 36–37., 47–48.

³⁷ Ez így is lett, pl.: *A Hon*, 1874. dec. 16-i száma.

³⁸ „Asbóth úr nagyon téved, midőn a 48 előtti conservatívok politikai irányzatának jellemképét gróf Dessewffy Aurélben keresi. E nagyesszű államférfiú rövid politikai szereplése csak egy fényes kísérlet volt s hogy mily kevés hatással bírt, azt megolvashatja bármely történelmi kézikönyvben.” *Pesti Napló*, 1874. dec. 15. (reggeli)

³⁹ „Ha Apponyi a hivatal ranglépcsőzetén és bürokratiai érdeméért lép a hatalom polczára; ha nem az országgyűlési szónoklat és pártvezérlés viszi őt, ha nem tolatnak hátra a régi tekintélyek egy fiatal conservatív iskola számára, mely haladni akart és a reformerek jelszavait többnyire magáévá tette; ha ily hódolás a parlamenti szellemnek nem költ reményt még nagyobb vállalkozásra: akkor Apponyi gróf ugyanazon politikáért, melyet követett, sokkal kevesebb ostromot állott volna ki.” MCP, 48.

⁴⁰ MCP, 39. Asbóth a nagyobb ráhatás kedvéért kétszer is idézi Dessewffy Aurél politikai öndefinícióját, melyben a konzervatív politikus kiállt a nemzet állapotának javításáért történő változások mellett. MCP, 12. és 38.

háttérbeszorítása után Kossuthé lett a főszerep, aki Asbóth szerint „varázshatalma” révén a közvéleményen kívül a kormányt is a hatalmába kerítette, mivel a Batthyány-minisztérium valódi feje ő volt.⁴¹ Asbóth Kossuth számlájára írta a „48-ki legislationális improvisatiót”, mely dacára az elvek el nem vitatandó helyességének (pl. jobbagyfelszabadítás, sajtótörvény), mégis elítéltetett általa: „Az ország alkotmánya hübele módjára a legszélsőbb demokráciára lőn fektetve, hogy ez a megyei autonómiával karöltve megrendítse a nemzetiségi területeken az állam egységét és szilárdságát, és megbénítsa azon osztályt, mely ha semmi egyéb, de a magyar nemzetiségnek egyedül megbízható támasza: a magyar nemességet.”⁴² Az asbóthi észjárás szerint ebből logikusan következett az állam megroppanása, a nemzet porig alázása. Ám a bűnösök elmenekültek, a szerencsétlenek elvesztek. Valakik azért mégis megmaradtak: a magyar konzervatívok.

„A conservatívek küzdelme az alkotmányért” címet viselő harmadik fejezetet egyetlen vezérgondolat uralta: az alkotmány visszaállítását és az 1867-es kiegyezési rendszer megalkotását igazából *egyedül* a konzervatívoknak – és köztük természetesen báró Sennyeynek – köszönhette az ország. Ők írták az emlékiratokat, nekik köszönhető az 1860-as Októberi Diploma létrejötte, s az 1865-ös országgyűlés összehívása is. Deák szerepe – a *Három nemzedékkel* szemben – mindössze abban merült ki, hogy a pártjával és a nemzettel a nagy népszerűsége és tekintélye által el tudta fogadtatni azt a politikát, mely mellett a konzervatívok oly sokáig küzdöttek.⁴³ Asbóth szerint a Deák-pártnak mindenben engedni kellett, s engedtek is, csak abban nem, hogy a konzervatívok programját ők hajtsák végre, s hogy a hatalom nekik jusson.⁴⁴ Az erősen heroizált konzervatívok – akiket soha sem vezetett pártelőítélet, pártérdek, hatalmi vágy és személyes szempont – az annyi önfeláldozással megvalósított cél (Magyarország alkotmányának visszaállítása) után hallgatagon félrevonultak, hogy „a nagy mű megerősítését, megvédését oly férfiakra bizzák, kiket a nemzet támogatni kész”.⁴⁵ Ezen férfiak egyike volt gróf Andrássy Gyula, akinek klikkje lassan kivette Deákék kezéből az ügyek vezetését, s beköszöntött az Andrássy-korszak.

„Az Andrássy-korszak” című negyedik fejezetre jellemző igazán a már a második fejezetben felbukkanó eklektikus bíráló. Asbóth a „magyar érdek” megvédése miatt dühösen támadta meg a dualizmus első miniszterelnökének tulajdonított rendszert. Ebbéli ténykedésében az sem zavarta, hogy Andrássy

⁴¹ MCP, 54.

⁴² Uo. 54–55.

⁴³ Uo. 84.

⁴⁴ Uo. 83.

⁴⁵ Uo. 83–84.

1871 novemberében Ferenc József közös külügyminiszterré nevezte ki, aki így a budai Sándor-palotából a bécsi Ballhaus-platzra tette át székhelyét.⁴⁶ A „jóból” még Deák Ferencnek is kijutott, aki a nagy mű befejezése után „nem volt vezér többé, hanem csak zászló Andrassy kezében, melyet ez olyankor lobogtatott magasan, midőn attól lehetett tartani, hogy a hívek megingatott dandárjai különben nem követnék kalandozásaiban az új vezért.”⁴⁷ Más szóval, ugyan Deák megtette 1867-ben a magáét, ám utána semmit sem tudott hozzátenni a „magyar állameszme” kiteljesedésének – akkor minden szempont feletti – előmozdításához, ezért az asbóthi logika szerint leértékelődött a szerepe. Tény, hogy Deák politikai befolyása – részint betegsége elhatalmasodása, részint pártjának kezdettől való heterogenitása folytán, ami természetesen a bomlási folyamatban is meghatározó szerepet játszott – a kiegyezést követő évektől folyamatosan csökkent.⁴⁸ Asbóth azért némileg igazságot szolgáltat a „haza bölcsének”: „De cynicus méltatlanság volna Deáknak tudni be az Andrassy-rendszert és eredményeit. Deák a pártot csak a conservatívek által létesített kiegyezés elfogadásáig vezette.”⁴⁹ Asbóth szerint Deák a bölcslet jellemző önismerete miatt irtózott a kormányzás és igazgatás folytonos és rendszeres működtetésének terheitől.⁵⁰ Azonban a kor szellemiségének – negatív irányú – változását mindenképpen kifejezte az a tény, hogy a kritikusok közül egyedül Arany László vette magának a fáradtságot, hogy Deákot megvédelmezze, ám azzal már ő sem foglalkozott, hogy a *miértre* érdemleges választ adjon, s ez ügyben megelégedett azzal, hogy Asbóth „tavaly túlzó Deákista, az idén túlzó Sennyeyánus”, aki a „renegátok közmondásos fanatikusságával támadja, szidja, rágalmazza elhagyott hitét.”⁵¹

Asbóth szerint feláldozták a „magyar érdeket”:

1. A demokratizmusnak – az általános szavazatjogot megközelítő (!) oly census – az 1848-as –, mely az alsóházat megnyitotta a magyarelles izgatónak, a politikai kalandoroknak és a szellemi csőcseléknek,
2. A liberalizmusnak – olyan helyhatósági önkormányzat, mely az ország egyes részeit az ellenséges nemzeti törekvéseknek dobta prédául, az adminisztráció helyébe az orvoslást hiába kihívó önkényt inaugurálta, a magyar államhatalmat pedig arra a választásra utalta, hogy a törvényes

⁴⁶ GERGELY András-SZÁSZ Zoltán: *Kiegyezés után*. Bp. 1978. 59.

⁴⁷ MCP, 87.

⁴⁸ Gratz Gusztáv műve első kötetének 8. fejezete (Pártbomlás és fúzió) erről is szól. *Gratz*, i.m. 126–144.

⁴⁹ MCP, 87.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Budapesti Szemle, 1875. (7. kötet) 209–211.

erélyesség helyett vagy erőtlen vagy erőszakos legyen.

3. Az egyenlőség dicső tanainak – a nemzeti egyenjogúság abszurd elve, német könyvek sablonjainak eleget tevő igazságszolgáltatás, mely drága és rossz, s ennek következtében a szegény ember számára Magyarországon nincs igazság.

4. A szabad kereskedelem felvilágosodott elvének – a pusztulás szélén tengődő védvám nélküli magyar ipar.

5. A Smith-féle laissez faire-politikának – Magyarország Nyugat és Kelet között fekvő helyzetének kihasználatlansága tetézve az önálló kereskedelmi politika hiányával, amiből egyenesen következik a magyar kereskedelem lesújtó állapota.

6. A tőke szabad asszociációja nagyszerű modern eszméjének – az Andrásy-rendszer koronája az elburjánzott korrupció, s politikájának egyik súlyos következménye a krach.⁵²

Asbóth mindezen problémák ellen csak egy szóba jöhető orvosságot tud és ajánl, mégpedig a „magyar érdek politikáját”, ami kizárólagosan magyar konzervatív politika kellett, hogy legyen.

A röpirattal azonos címet viselő ötödik fejezet a konzervatív „nemzetmentő” program gyakorlatban véghezvihető elemeit volt hivatva felvázolni. A „magyar érdek” politikájának kicsúcsosodása a „magyar állameszmében” öltött testet. Asbóth európai szellemmel áthatott mentalitását jelezte az is, hogy Magyarország új funkcióját Nyugattal és Kelettel való kapcsolatában látta, hiszen így hazánk az összekötő kapocs termékeny talaja lesz, amely teret enged majd a polgárosodásnak és a nemzetközi forgalom békés hódításának.⁵³

„Ha itt e földön Magyarország nem lesz többé, akkor úr nem lesz a maga házában sem a magyar, sem az oláh, sem a tót, hanem uralkodni fog az anarchia, vagy uralkodni fog idegen, és sem megelégedettségnek, sem jólétnek e föld nem lesz tanyája” – írta Asbóth magáévá téve az anarchia- és idegenellenesség gondolatát.⁵⁴ Hozzá kell tenni, hogy még ekkor is élénken benne élt a köztudatban a herderi jóslat (a germán és a szláv tenger között a kis rokonnélküli magyar nép egy-két évszázad alatt elvesztheti nyelvét és identitását), ami az önhiba és a belviszály lehetséges eredményeként itt is megjelent.⁵⁵ A germanizáció elleni küzdés a magyar állam új helyreállítóinak, az igazi magyaroknak

⁵² MCP, 95–121.

⁵³ Uo. 129.

⁵⁴ Uo. 130.

⁵⁵ Uo. 131–132.

(a konzervatívoknak) az érdeme.⁵⁶

Asbóth a magyarság és a nemzetiségek kapcsolatának elemzésekor arra az eredményre jutott, hogy mivel a történelem bebizonyította, hogy a Kárpát-medencében államot alkotni, megszilárdítani és fenntartani a magyar elemen kívül más nem képes, így „valamennyiünknek, de még a dunai fejedelemségeknek is közös érdeke és mindenek fölé helyezendő érdeke, megszilárdítani a magyar államot, és éppen e végből megerősíteni egyenesen ennek oszlopát, a magyar elemet is”, mert „ha nagy Magyarországot nem tartjuk fenn az idegen uralom ellenében, bizony egy tuczat apró államot annyival kevésbé tudnánk fenntartani az oroszoknak és a németeknek szomszédságában”.⁵⁷ A sajátosan magyar szemszögű logikai eszmefuttatás kétség kívül kifejezte a politikai közvélemény többségének véleményét, de a „nemzetállamok” kialakulásának korában nem feltétlen képviselte a haladó álláspontot. A magyarság tehát „vezérnemzet” az országban lakó nemzetek között; történeti kiválasztódás eredményeképpen az, s erről önmaga ellen s a természet ellen bűn nélkül, le nem mondhat.⁵⁸ Asbóth arról igyekszik meggyőzni a nemzetiségeket, hogy a „magyar állam” fogalmában a hangsúly az *államon* van és nem a magyaron. A nemzetiség, mint összesség, külön jogokkal nem bírhat, külön jogindividualitás nem lehetséges – kivétel Horvátország, mert ott nem nemzetiségi, hanem tartományi autonómia van –, mint ahogy azt már 1869-ben megfogalmazta.⁵⁹

Asbóth a magyar államhatalom megerősítésének első lépcsőfokát az általa már évek óta hangoztatott municipális reformban látta, hiszen „éppen a mostani állapotok mellett áldoztatik fel a magyar érdekeken és a közigazgatás érdekein kívül maga a valódi helyi érdek, a municipális autonomia és az önkormányzat is éppen a korteskedésnek és a clique-hatalom önző és lelkiismeretlen kiaknázásának”.⁶⁰ Szakképzett állami tisztviselőkre, szakreferensekre van szükség, mivel csak az elbürokratizálódott, elkorrumpálódott és szakmai szinten is alacsony fokon álló közigazgatás megtisztítása és átszervezése után lehet hozzálátni a két legfontosabb dologhoz: egyrészt az egészséges parlament kialakításához, másrészt a parlamentből kikerülő erős kormány megszervezéséhez.⁶¹ A magyar parlament Magyarország összességének és egységének legfőbb képviselője, amelynek tekintélyét fel kell emelni fagyponthelyzetéből.⁶² Az 1848-as liberális cenzust felül kell vizsgálni, mert azzal a műveletlenek jutottak túlsúlyba, s

⁵⁶ Uo. 132.

⁵⁷ Uo. 131–133.

⁵⁸ NÉMETH G. Béla: Létharc és nemzetiség. In: *Hosszmetsetek és keresztmetsetek*. Bp. 1987. 467.

⁵⁹ MCP, 135., ill. 24. jegyzet.

⁶⁰ MCP, 139–140.

⁶¹ Uo. 146.

⁶² Uo. 147–148.

vissza kell állítani a magyar nemesség szavazási jogát és aapidíjakat is.⁶³ Szükség van a felsőházra is, hiszen „parlamentarismusunk hét éves története is e szükség gyászos igazolása”, bár természetesen az is megérett egy reformra (egy kis fricska az önmagukkal igen jóban lévő „betyáros modorú” uraságok orrára), hogy az *igazi tekintély* és a *hasznosság* domináljon.⁶⁴ Asbóth érzékelte a „nemzet vezető erejének” problémáját, s megoldást a köznemesség és a főnemesség egyenlő műveltség alapján történő összeolvadásában vélte megtalálni.⁶⁵ Asbóth tagadta a konzervatívokra ráfogott ultramontanizmus vádját, hiszen a magyar állami érdek a pápai érdek felett állt, s a konzervatívok mindig az előbbit nézték. Mindazonáltal megjegyezte, hogy Magyarországon a politikai pártoknak nem szabad felekezeti jellegűnek lenniük, így a leendő Konzervatív Pártnak sem szabad katolikusnak lennie.⁶⁶ Asbóth azt tanácsolta a politikusnak, hogy „érzelmeivel maradjon egyházának és magánéletének körében”, amivel a sokat kárhoztatott „érzés-politizálás” (ez az absztrakcióra való hajlam eluralkodását jelentette nála), valamint a közéleti és a magánszféra elválasztása mellett tette le a voksot.⁶⁷ A védelmi ügyet illetően a területi rendszer, a territoriális divíziók következetes létesítése mellett a magyar tiszteknek a magyar ezredekben történő szolgálatát javasolta.⁶⁸ Asbóth észrevételeit befejezve ismételten a közgazdasági politika számunkra kedvezőbb irányba való megváltoztatását hangoztatta, melynek legfontosabb eleme az önálló magyar vámpolitika lenne, s annak bevezetése után – mintegy következményképpen – az egész ország, az egész lakosság vagyonosodna, gazdagodna.⁶⁹

A „nemzetmentő” program hatása bizonyára meglepte magát Asbóthot is, aki nem számolt azzal az eshetőséggel, hogy magánemberi véleményéért a honvédelmi miniszter még ugyanazon hónap 15.-én hivatalától ideiglenesen felfüggesztette, s ugyanakkor a szabályok alapján elrendelte ellene a fegyelmi eljárást.⁷⁰

⁶³ Uo. 152–154.

⁶⁴ Uo. 155–160.

⁶⁵ Uo. 164–165.

⁶⁶ Uo. 168.

⁶⁷ Ez az ok is belejárt, hogy Asbóth a *Magyar conservatív politika* harmadik kiadásához előszót írt Szende Béla honvédelmi miniszterhez (MCP, V–XII.), de ez a gondolat már az „Iskola és az egyház Badenben” című tanulmányában is felbukkant. *Pesti Napló*, 1867. aug. 8., 10–11., 20., 22–23.

⁶⁸ MCP, 172–173.

⁶⁹ Uo. 185–186.

⁷⁰ Asbóthot 1874. dec. 21-én bocsátották el „minden igény nélkül” véglegesen az állásából, de az említett fegyelmi eljárást 27-én megszüntették. *Magyar Politika*, 1874. dec. 29.

A Magyar conservatív politika sajtóvisszhangja

Első reakcióként több lap is Asbóth fölmentésének hírével kezdte a tudósításait a témával kapcsolatban.⁷¹ A legfrissebb a *Pesti Napló* és a *Magyar Politika* volt, hiszen már december 13-án lehozták az első részleteket, s az előbbi napilap kritikájának címe – „A Honvédelmi Minisztériumból – Andrássy gróf ellen” – már egyből igyekezett megteremteni a kellő alaphangulatot.⁷² A Légrády-testvérek (náluk jelent meg a könyv) a lapjukban, az *Ellenőr* hírrovatában kérték a tisztelt közönség türelmét amiatt, hogy a *Magyar conservatív politika* első kiadása mindössze két nap alatt elfogyott.⁷³ A *Vasárnapi Újság* hozzátette, hogy „ily rendkívüli kelendőség nálunk a legkritkább esetek közé tartozik.”⁷⁴ A *Fővárosi Lapok* nem tartotta hivatásának a „politikai körökben élénk érdeklődést keltett” könyv tartalma fölött véleményt mondani, csak élénk irányát és a véleménymondás bátorságát emelte ki benne, s a jövőt megsejtendően jegyezte meg, hogy Asbóth műve „oly szózat mindenestre, mely nem fog elhangzani nyomtalanul.”⁷⁵

És valóban nem hangzott el nyomtalanul. „A napi sajtó egész eseményt csinált e műből. Megjelenésének politikai fontosságot tulajdonított, vezérczikkekben bonczolta, vádjai ellen komoly védelem alá vette a legkiválóbb államférfiakat és támadásai mögött valami megdöbbentő hatalmat sejtett lappangani. Mintha e röpirat nem is könyv volna, hanem politikai tény.” – írta Arany László a *Budapesti Szemle* kritikai részében.⁷⁶ A *Délibábok hőse* írója szerint csak egy, a politika mezejére tévedt, s így irányt vesztett fiatalember tévedező kalandozásáról volt szó.⁷⁷ Asbóth röpirata természetesen nem ok nélkül nőtt túl magán, amit kényszer nélkül vagy kényszeredetten mindenki, még öntudatlanul Arany László is elismert.⁷⁸

A kritikák első hullámának többsége meglehetősen felületes volt. A *Hon* szerint Asbóth „történelmi dedukcióiban téved, az új korszak bírálatában sok igazat, sok kicsinyes túlzással mond el és jár következtetéseiben a célokra nézve ép oly

⁷¹ A *Hon*, 1874. dec. 15. ; *Ellenőr*, 1874. dec. 15. ; *Fővárosi Lapok*, 1874. dec. 16. (előző napi rövid tudósítás után)

⁷² *Pesti Napló*, 1874. dec. 13. (reggeli); *Magyar Politika*, 1874. dec. 13.

⁷³ *Ellenőr*, 1874. dec. 17.

⁷⁴ *Vasárnapi Újság*, 1874. dec. 20. 823.

⁷⁵ *Fővárosi Lapok*, 1874. dec. 15. 1251.

⁷⁶ *Budapesti Szemle*, 1875. (7. kötet) 208.

⁷⁷ Uo. 215.

⁷⁸ Uo. 214–215.

helyesen, amely tévesen jár el az ezekre vezető eszközök megválasztásában.”⁷⁹ Az 1825 és 1867 közötti eseményekről szóló két fejezetet, melyek a konzervatívok nemzeti érdekekre figyelő politikáját helyezte előtérbe, a napilap elintézte azzal, hogy azt „részletesen bírálni sem érdemes.”⁸⁰ Az *Asbóth által írt* konzervatív program nagy részét elfogadhatónak tartotta, de nem a konzervatívok által, a maradékot pedig azzal utasította el, hogy az nem válna a nemzet javára. Elismerte, hogy amit Asbóth az 1867 óta elkövetett kormányzási hibákról, rendszertelenségről és korrupcióról írt az igaz, de arról nem kizárólag Andrásy tehet, hanem a kormány és a törvényhozás is, de ez az újság szerint semmi összefüggésben nincs a szabadelvűséggel. A *Hon* mindezek után meglepő módon úgy összegezte olvasóinak a lényegét, hogy Asbóth *elvtelen nemzeti politikát* proponál, amit a belügyi politikája által előidézett *reakció* még veszélyesebbé tenne.⁸¹

Az *Ellenőr* cikkírója a mű elemzése helyett elintézte a kérdést azzal, hogy akik a konzervatív eszmét terjeszti, illetve ezen propagandának a toborzója, azok – még ha nem is gyanúsítjuk őket hatalomvágygal –, vagy *rövid látású*, vagy *rövid emlékezetű* politikusok, akik a történelem azon tanát már elfelejtették, miszerint egy létezni megszűnt pártot új éltre ébreszteni, egy elejtett irányt újra fölvenni, egy túlhaladott álláspontra visszahelyezkedni nem egyéb, mint reakció, amely a *valódi konzervativizmus* (kiemelés tőlem, SZ. L.) céljaival éppen ellenkező eredményeket szült, működése tartós sohasé, de mindenkor szomorú, sőt romboló volt.⁸² „Nem követhetünk tehát conservatív politikát, 1-ször, mert nincs conservatív párt, 2-szor, mert nincs mit conserválni.” – állapította meg a lap, s e tipikus érvelésben is megragadható az a momentum, melyre Asbóth az „eszmezavar” fogalmát ráültette,⁸³ s ami nem csak a liberalizmus-meghatározásban realizálódott, hanem a konzervativizmus magyarországi értelmezésében is. Mindezek ellenére a röpirat-keltette hullámok leülte után a *Magyar Politika* – és benne immáron Asbóth is – ismételten igyekezett tisztázni a fogalmat, vajmi kevés eredménnyel.⁸⁴

A *Pesti Napló* igen részletesen foglalkozott (összesen nyolc cikk) a *Magyar conservatív politika* tartalmával, problematikájával. Az első dühös reakció

⁷⁹ *A Hon*, 1874. dec. 16.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Uo.

⁸² Conservatív és liberális. *Ellenőr*, 1874. dec. 18.

⁸³ Uo.; Asbóth még évtizedekkel később is utalt az eszmezavar kártékony hatására. Lásd: Asbóth János: Korunk uralkodó eszméi. In: ASBÓTH János *Társadalom-politikai beszédei*. Bp. 1898. 6–7. és 12–13.

⁸⁴ *Magyar Politika*, 1874. dec. 29. , 1875. jan. 1.

után,⁸⁵ némileg higgadtan fogott hozzá a mű elemzéséhez, de mindenáron azt akarta a hosszú idézetekkel bebizonyítani, hogy Asbóth báró 'Sennyey politikájának tudatos – fizetett? –szószólója,⁸⁶ bár ezt az információt a *Magyar Politika* cáfolta.⁸⁷ Ugyan néhány kérdésben igazat adott neki (pl. a hadsereg kérdésében), de mégis úgy értékelte, a *Magyar conservativ politikát*, hogy „ez egy fiatal publicista szellemdús műve, melynek azonban kiindulási pontja hamis, következtetései tévesek, s hogy oly nagy zajt kelt, azt nem pozitív javaslatai, hanem főleg pasquilszerű tartalmának köszönheti, gúnyolván gróf Andrássyban azt a férfit, kinek politikája ez idő szerint, mint látszik, a kormányra törekvő némely államférfiak s ezek híveinek útjában áll.”⁸⁸

A *Neues Pester Journal* a következőképpen fogalmazta meg a leszűrt konzekvenciát: „Asbóth úr röpiratában egy új eszme van: miként akarja a hadsereg kérdését megoldatni és esetleg a delegatiók intézményét elejteni. Ha abban található fel az eddig hét pecséttel lezárt *conservativ* titok, akkor szerencsét kívánunk a conservativoknak az ilyen szószólóhoz. A röpirat szerint tehát conservativ az, ha állami életünk alapját bolygatjuk, ha aláássuk az egyedüli szilárd pontot, mely eddig a tenger zajlásának ellentállott.”⁸⁹ A lap ezután arra a „paradox” helyzetre világít rá, mely szerint a szilárd alapot akarják megváltoztatni, az állami szervezetben – amiben „minden korhadt és túlrett, részint kezdetleges, befejezetlen és fejlesztésre szoruló” – akarnak konzervatív politikát folytatni, azaz konzerválni.⁹⁰

A *Magyar Politika* nem ért egyet mindenben Asbóthtal – mint ahogy azt a *Pesti Napló* interpretálta⁹¹ –, ám természetesen üdvözölte a szellemes és erőteljes elvbarátot, akinek elsősorban az előítéleteken felülemelkedett elfogulatlanságát és helyes politikai ösztöneit dicsérte meg, s szerinte a röpirat a sajtó terén az első elfogulatlan férfias, őszinte nyilatkozat.⁹²

A lényeges momentumokra rámutató építő kritikák – vagy azok részletei – összességében elsikkadtak a támadó hangvételű cikkek tömegében, pedig néme-

⁸⁵ A honvédelmi minisztériumból – Andrássy gróf ellen. *Pesti Napló*, 1874. dec. 13. (reggeli)

⁸⁶ *Pesti Napló*, 1874. dec. 14. (esti)

⁸⁷ *Magyar Politika*, 1874. dec. 16.

⁸⁸ *Pesti Napló*, 1874. dec. 15. (reggeli)

⁸⁹ *Pesti Napló*, 1874. dec. 15. (esti)

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo. A *Magyar Politika* másnapi számában ez egyértelműen kiderült: „Már multkor mondták, hogy e röpirat iránya, a conservativ eszmék helyes interpretációjánál és conservativ államférfiaink működése iránti igazságos hangjánál fogva, teljes rokonszenvünket bírja. A mennyiben konkrét javaslataival egyet nem értünk, fönttartjuk magunknak alkalmilag eltérő nézeteinket constatálni.” *Magyar Politika*, 1874. dec. 16.

⁹² *Magyar conservativ politika és az egyház. Magyar Politika*, 1874. dec. 15.

lyik meglátásának bölcsességéből tanulhatott volna a politikai közvélemény is. Nem tette.

A *Fővárosi Lapok* a már idézett semleges hangú rövid tudósítás után tárgyilagosan leszögezte, hogy „habár sohasem lehet megengedni, hogy a hivatalnok nyilvánosan izgasson a kormány ellen, miután ez a kormányzati rendszert demoralizálná; de hát Asbóth könyve nem izgat, nem támadja meg a mai kormányférfiakat, sőt Andrassy grófot sem, mint külügyminisztert, hanem visszatekintő bírálatában mint egykori kormányelnök és annak belpolitikája ellen kel ki, már pedig gróf Andrassy miniszterelnöksége nem a jelené többé, hanem a múlté, a történeti, a szabad bírálaté.”⁹³

A *Pester Lloyd* Asbóth publicisztikai művének tulajdonképpen érdemét abban látta, hogy valóban tényleges alapon mozgott és bátran fejtegette a konzervativizmus kérdését, ami ugyan foglalkoztatta a politikai elitet, de addig „nagy tartózkodással tárgyaltatott” dolog volt.⁹⁴ A röpirat legnagyobb hibáját abban látta a lap, hogy az egészen önkényes megkülönböztetést tett a konzervativizmus és a liberalizmus között, s az előbbinek oly attribútumokat tulajdonított, melyek általában kizárólagos párttulajdont nem képeznek, hanem minden gyakorlati politika szempontjai alá esnek, s ebből következően Asbóthnak amikor írta a művét, politikai jellemek lebegtek a szeme előtt, melyeket egymással szembeállított, hogy politikai tanokat és irányzatokat szabjon rájuk.⁹⁵ Idevág Arany László elgondolkoztató észrevétele is, mely szerint Asbóth egy *a priori* magának eleve felállított tételt igyekezett bebizonyítani.⁹⁶ Ezért vett át „fütől fától minden eszmét”, ami beleillett az alapötlet irányvonalába, s ezzel meg lehet magyarázni a *Magyar conservatív politika* elkészültének rövid intervallumát.⁹⁷ A *Pester Lloyd* a téma lezárásaként üdvözölte a célt (belügyeket rendező, takarékos politika), de óva intett az alkotmányosság és a 48-as törvények által lefektetett alapelvek megsértésétől, s ha ez a konzervatív politika, akkor csak az elnevezés nem korrekt voltára hívta fel a figyelmet, de zárásként mégis a kételyét fejezte ki az említett politikai irányzat eddigi tevékenysége miatt.⁹⁸

⁹³ *Fővárosi Lapok*, 1874. dec. 17. Ugyanezeket az érvekre hivatkozóan nehezményezte Asbóth azonnali elbocsátását a *Magyar politika* cikkírója is: *Magyar Politika*, 1874. dec. 16.

⁹⁴ *Pesti Napló*, 1874. dec. 15. (esti)

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ *Budapesti Szemle*, 1875. (7. kötet) 212.

⁹⁷ Asbóth felhasználta Vida Károly és Török János 1850/60-as évekbeli – a konzervatívok politikáját eszményítő – politikai tételeit, s átvett egyes elemeket Kákaytól, Kecskeméthy Auréltól, Grünwaldtól, Csengerytől, Körösi Józseftől és persze báró ‘Sennyey Páltól. Lásd: DÉNES Iván Zoltán: *Közügyé emelt kiváltságörzés*. Bp. 1989. 176.; *Budapesti Szemle*, 1875. (7. kötet) 212.

⁹⁸ *Pesti Napló*, 1874. dec. 17. (esti)

A *Pesti Napló* cikkírója jól látta meg, hogy Asbóth a tudatos tradícióteremtés miatt báró ‘Sennyey politikájának családfáját fölvitte egészen 1825-ig, s ellentétbe helyezte mind a 48-i törvényhozók, mind a 67 óta kormányzó többséggel⁹⁹, ám epilógjában – miután valamennyi (!!!) cikkíró egyetértésére hivatkozva megállapította, hogy Asbóth könyvének értéke alulról súrolja a zérust – úgy vélte, hogy némi haszna mégis volt a műnek, s azt antológiai és politikai haszonra választotta szét.¹⁰⁰ Az antológiai hasznot Mill, Toqueville, Buckle népszerűsítése, Széchenyi, Dessewffy műveinek kivonatos ismertetése jelentette, politikai haszonként pedig azt könyvelte el, hogy „megkopogtatja a Deák-párt önérzetét és fölkeltheti egy oly lethargiából, amelyben dicső múltjának érzetével együtt elutasíthatatlan és kizárólagos jelen missiójának tudatát is elmeríteni készült”, s a legutolsó mondatában abbéli reményének adott hangot, hogy „a Deák-párt haszonnal fogja olvasni Asbóth úr könyvét, csak megértse.”¹⁰¹

A *Magyar Politika* a mű pozitív részét az utolsó fejezetben látta,¹⁰² melynek tartalmi elemeiről a lap azt vallotta, hogy azok legnagyobb részét találkoztak az általuk évek óta (1872-ben indult az újság) hangoztatott és fejtegetett javaslatokkal, de óva intett attól, hogy „hazánk mai helyzetében egy kormányra jutandó conservatív programot túl ne terheljünk az úgy is számos és sürgető belbajok elhárításán kívüli föladatokkal.”¹⁰³

A kritikákat írók közül meglepő módon a liberális elkötelezettségű Laptulajdonos, Csernátony Lajos látott a legmesszebbre, s talán egyedül ő érezte meg a *Magyar conservatív politika* megírásának egyik – ha nem a legfőbb – okát. Az *Ellenőr* negatív beállítottságú cikke után ő maga is tollat ragadott, s leírta a témával kapcsolatos észrevételeit: „Tisztelt barátommal – ki a fennebbi cikket írta – egyetértek abban, hogy Conservatív párt nálunk még nincs, s hogy ha volna, az nem találna sok *conserválni valót*. De bármennyire egyetértsek is vele az elmondottakban, ezen elmélkedés nem oldja meg a parlamenti szervezet erőteljes működésére s így a kormányfelelősség szigorú érvényesítésére igényelt *sine qua non* feladatot, miszerint legyen két nagy politikai pártunk, melyek a választó ország s a törvényes fejedelem találkozó bizalma szerint és az alkotmányos élet egészséges eszmeküzdelseinek közérdekű követelményeihez képest, egymást az ország kormányzásában természetesen felválthassák, s ez által a kabinet-válságok a politikai vérkeringés üdvös frissülését és a rendszeres

⁹⁹ *Pesti Napló*, 1874. dec. 14. (esti). Meg kell azonban jegyezni, hogy bár ez igaz, azonban a mű összes tartalma nem csak e szempontból tekintendő.

¹⁰⁰ *Pesti Napló*, 1874. dec. 18. (reggeli)

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² *Magyar Politika*, 1874. dec. 13.

¹⁰³ *Magyar Politika*, 1874. dec. 16.

fejlődés fokozatos menetét jelezhessék, nem pedig – *mint mostanáig* – a nemzeti lét lázas állapotát s a közvélemény kapkodó érzetét.”¹⁰⁴ Csernátony magától értetődőnek vette, hogy a két nagy tábor elemei megvannak Magyarországon is, s azzal zárta az észrevételeit – ismételten megerősítve megszólalásának szükségességét –, hogy „*én óhajtom a Conservatív párt létesülését, s nagyon örvendének, ha azzal szemben állhatna a Liberális párt s ebben az én csekélységem is.*”¹⁰⁵

A konzervatív programadás sikertelenségében szerepet játszó tényezők

Asbóth megkísérelte megvilágítani Magyarország „bomló állapotának” kialakító okait, igyekezett megtalálni a lehetséges tradíciót, megjelölte a megalakítandó Konzervatív Párt vezérét, s megírta a konzervatív alternatíva programját. Láttuk, hogy a „bomló állapot” legfőbb oka nála – csatlakozva az antiliberális konzervatív hagyományokhoz¹⁰⁶ – a liberalizmus. A politikai tradíciót Asbóth a régi konzervatívokkal – elsősorban Dessewffy Auréllal és a „magyar érdek” mindenek feletti szemén tartása miatt oda sorolt Széchenyi Istvánnal – való kapcsolatban vélte megtalálni. A leendő Konzervatív Párt vezérének báró ‘Sennyey Pált tekintette, aki számára az egyetlen szóba jöhető államférfiú volt. Mindezek kiteljesedése az antiliberális konzervatív program, ami magában foglalta a „magyar érdek” politikáját és a „magyar állameszmét”, s az asbóthi modell – de nem Asbóth! – szerint a konzervatív elmélet és konzervatív gyakorlat politikáját fedte le.

Részben saját kútforrásból, részben korábbi publicisztikákat is felhasználva Asbóth röpké egy hét alatt megírta a *Magyar conservatív politika* című, s a leghevesebb reagálásokat kiváltó munkáját, amiben a korábbiakhoz képest átstrukturálódtak a gondolatai, melyek egy konzervatív szűrőn préselődtek át és öntöttek sajátos formát. A kitűzött célját tekintve Asbóth logikusan építette fel a művét, de két fontos tényezőnél teljesen „melléfogott”. Minden csúsztatgatása ellenére sem tudta megteremtteni a tradíciót a régi konzervatívokkal, aminek oka azok gyászos politikai ténykedése (elsősorban az adminisztrátori rendszer, illetve az 1848/49-es és az utáni szerepvállalás), valamint az egyoldalú liberális

¹⁰⁴ *Ellenőr*, 1874. dec. 18.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Lásd: Dénes Iván Zoltán: A magyar liberálisok szellemi horizontja és értékvilága, 1830–1848. In: *Szabadság és nemzet*. Szerk.: DÉNES Iván Zoltán. Bp. 1993. 12–130., DÉNES Iván Zoltán: *Az önrendelkezés érvényessége*. Bp. 1988. 39–40.

konzervativizmus-kritika volt¹⁰⁷, amit már Asbóth is érzékelt, amikor az 1848 előtti Konzervatív Pártot „best-slandered”-nek, azaz a legjobban rágalmazott pártnak nevezte.¹⁰⁸ A reformkori magyar konzervatívok tevékenységének és szemléletének sajátosságai közül csak részelemeket fedezhetünk fel Asbóthnál, melyek a strukturális egészhez kötődnek, tehát teljesen más alapon állnak, mint az 1848 előtti konzervatívokéi. Le kell szögezni, hogy Asbóth politikai-eszmei koncepciójának kialakulására *nincs* hatással a reformkori konzervatívok eszmei mondanivalója, hanem az 1839 és 1867 közötti konzervatív tevékenység és szerep tradíciót megteremteni akaró érvvé transzformálódott át az asbóthi rendszer olvasztótégelyében, s ezen érv lesz az alapja annak a politikai törekvésnek, melynek célja – és egyben sikerességének egyik gátló tényezője is –, hogy a reformkori konzervativizmust és az aktuálpolitikát összekösse. A másik teljes balfogásnak minősíthető momentum báró ‘Sennyey Pál kijelölt vezérsége lett, mert az amúgy jó szellemi képességekkel rendelkező államférfiú alkalmatlannak bizonyult a reá rótt feladatra, amire később maga Asbóth is rájött.¹⁰⁹

Asbóth a két másik meghatározó tényezőnél sem aratott osztatlan sikert, hiszen – mint az előző fejezetben láttuk – vádjait szinte egyöntetűen félresöpörték, amire Andrassy személye amúgy is garancia volt, s ugyan a programjának tekintélyes részét elfogadhatónak tartották, de nem a konzervatívok által. Mindezek oka természetesen az volt, hogy Asbóth egy *képzeletbeli politikai mezőt* akart elfoglalni, melynek ekkor *mindent alárendelt*. A Mill-parafrázis függelékeként megjelenő, *A gyakorló politikáról* című írásában még kárhóztatta a konzervatív elmélet és gyakorlat képviselőit (ő akkor a négy lehetséges variáció közül a radikális elmélet – konzervatív gyakorlat együttese mellett tett hitet), de a *Magyar conservativ politikában* már megragadható Asbóth politikai-eszmei konstrukciójának második pozíciója, a konzervatív elmélet és konzervatív gyakorlat modellje, avagy a konzervatív alapvetés igénye. Arany László egy ironikus megjegyzésében kitűnő érzékkel tapintott rá Asbóth öndefiníciós problémájára: „Mert Asbóth úr olyan kevésbé conservativ jellem, hogy e részben ritkítja páriját; és csalódik, ha azt hiszi, hogy elég neki egy szép reggelen elkiáltania: „én consevativ vagyok” s már ezzel valóban azzá is lett.”¹¹⁰

A dualizmus korában a legtöbb eszmetörténész szerint a liberalizmus és a konzervativizmus keveredésének sajátos viszonya határozta meg Magyarország

¹⁰⁷ Lásd: ESTÓK János: A negatív konzervativizmuskép dualizmus kori gyökerei. *Valóság*, 1995/7. 56.

¹⁰⁸ MCP, 11.

¹⁰⁹ Egy magyar conservativ (ASBÓTH János): *Báró Sennyey Pál és Gróf Apponyi Albert*. Bp. 1884. 24.

¹¹⁰ *Budapesti Szemle*, 1875. (7. kötet) 209.

politizáló elitjének közéleti magatartását. Az élet szinte minden aspektusára kiterjedő értékduálók fokozták az identitászavart¹¹¹, mely alól Asbóthra sem volt kivétel. Ebben az eszmetörténeti-politikai kontextusban érdemes vizsgálni Asbóth János politikai publicisztikáját, hiszen ebben Asbóth egy külön színpoltot jelentett, mert ő a liberális szabadságértelmezés felől indulva írt a Deák-párti kormány tisztviselőjeként konzervatív programot, majd helyezte el magát a konzervatív értékrendszer világában. A hazai liberális politikai gondolkodás felől nézve konzervatív (konzervatív-liberális), a hazai konzervatív gondolkodás hagyományaihoz képest liberális (liberál-konzervatív). A *Magyar conservatív politika* az ebben a szellemi határmezsgyében mozgó Asbóth konzervatív programadási kísérletének a produktuma, s egyben a dualizmuskori eszmetörténet és politikai gondolkodás egyik meghatározó műve.

László Szendrei

**The conditions of publication, and the reception of János Asbóth's
*Hungarian conservative politics in contemporary press***

Scholarship still owes János Asbóth (1845–1911) the writing of his biography and a complete elaboration of his manifold work (in the history of ideas, political history, political ideology, literature and ethnography), though most scholars researching the period have always been aware of his significance.

The purpose of this study is not to place Asbóth – who, owing to the role he played in the proto-history of Hungarian conservatism is a more and more frequently cited author – in the development of Hungarian political thinking (as it has been done by others), but investigate the contemporary context, medium in which his programming work that aroused heaviest debates, *Magyar conservatív politika* was born as well as oversee its reception in the press. It also seeks to summarize the essential issues of this „lengthy pamphlet”, furthermore, introduce the factors that resulted in the failure of the establishment of Hungarian conservatism.

Most historians specialising in the history of ideas see that in the Dualist age the public behaviour of the political elite in Hungary was determined by peculiar relationship of the mingling of liberalism and conservatism. The work *Magyar conservatív politika* was the product of Asbóth's attempt, being in this

¹¹¹ Erről lásd többek között: A. GERGELY András: Konzervatív alternatíva? *Konzervatív Szemle*, 1994/2. 80–93.

ideological boundary, to provide a conservative program, as well as is a fundamental piece of the Dualist age intellectual history and political ideology.

Bodnár Erzsébet

**Orosz-osztrák együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben
a 18. században és a 19. század első felében**

Az Oszmán Birodalom a 17. század végétől abban az előnyös helyzetben volt, hogy potenciális ellenfelei, Európa nagyhatalmai körében megosztottság uralkodott. A francia kormány I. Ferenc uralkodásától kezdődően megkísérelte bevonni szövetségi rendszerébe a Portát, Svédországgal és Lengyelországgal együtt az Oszmán Birodalom alkotta volna „a keleti korlátot”, amelyet Franciaország előbb a Habsburg Birodalom, majd Oroszország ellen kívánt felhasználni. Az európai nagyhatalmak rivalizálása miatt (amely lehetetlenné tette, hogy a keresztény államok új keresztes háborút indítsanak) és ennek a helyzetnek köszönhetően az Oszmán Birodalom folytathatta területi hódításait, és defenzívába csupán a bécsi győzelmet követően, 1683 után kényszerült. Ausztria, a pápaság, Velence és Lengyelország megalakította a Szent Ligát, amelyhez később 1697-ben Oroszország is csatlakozott. (A Lengyelországgal megkötött és 1686-ban aláírt örök békéről szóló szerződésnek volt egy cikkelye, amely Oroszországot a Szent Ligához kötötte.) A Liga támadást indított az Oszmán Birodalom periferiájának katonai központjai ellen. A Porta 1699-ben Zentánál katasztrofális vereséget szenvedett, kénytelen volt békét kötni Ausztriával, Velencével, Lengyelországgal. A karlócai szerződés nyomán a Habsburg Birodalom tett szert a legnagyobb nyereségre.¹

Oroszország, amely nem vett részt ezeken a tárgyalásokon, 1700-ban különbékét kötött, ennek értelmében megkapta Azov kikötőjét, amelyet 1696-ban foglalt el; jogában állt továbbá állandó követet küldeni Konstantinápolyba.²

Ez a tanulmány a *Habsburg Monarchia és az Orosz Birodalom: állam, társadalom, politikai mozgalmak, kultúra 1790-1918* nemzetközi tudományos konferencián (Budapest, MTA Társadalomkutató Központ) 2004. október 19-én elhangzott előadás bővített változata.

¹ Nagy kiterjedésű és értékes területekkel gazdagodott: Erdéllyel, valamint Magyarország, Horvátország és Szlavónia addig oszmán fennhatóság alatt álló részeivel. Velencéé lett az egész Peloponnészosz és Dalmácia nagy része, Lengyelország pedig visszakapta Podóliát. JELAVICH, Barbara: *A Balkán története I.*, Bp., 1996. 67.; ROIDER, Karl A.: *Austria's Eastern Question 1700-1790*, Princeton, 1982. 21.

² SUMNER, B. H.: *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Oxford, 1949. 18.

A karlócai békeszerződéssel a Habsburgok nagy győzelmet arattak, és az ekkor kialakított oszmán-osztrák határvonal nagyjából 1878-ig állandó maradt, csupán tartósan két alkalommal változott: 1718-ban és 1775-ben. Bár a következő évszázadban a Habsburg Birodalom a Porta ellen két nagyobb háborút is viselt, ezeket inkább Szentpétervár kezdeményezte, semmint Bécs.³

Ettől kezdve, a 18. század folyamán az Oszmán Birodalom állandó defenzívába szorult, a harctereken egy új, erős ellenfél bukkant fel: Oroszország. 1696-tól aktív külpolitikát folytató I. Péter 1700-ban „északi terveit” miatt kényszerült békekötésre az Oszmán Birodalommal. Újabb háborúba a Portával 1710-ben keveredett, novemberben üzent hadat az Oszmán Birodalom Oroszországnak, és I. Péter megkezdhette nagyra törő balkáni hadjáratát. Az orosz seregek betörték a Balkánra, egészen Iasi-ig haladtak előre. Oroszország új politikát alkalmazott a háborúja során, (amellyel már korábban a Habsburg Birodalom is élt) felkelésre szólította fel a balkáni keresztényeket.⁴ Azonban ez az új próbálkozás nem hozta meg a várt eredményt, 1711 júniusában I. Péter seregét a Prut folyónál bekerítették, a cár békekötésre kényszerült, amely a nemrégén megszerzett Azov elvesztését jelentette. Oroszország legyőzése után Velence ellen induló Porta a Habsburg Birodalmat is maga ellen fordította. Az osztrák-török háborút lezáró 1718. évi pozsareváci békeszerződés nyomán Ausztria újabb területi nyereségre tett szert (megkapta a Temesi bánságot, Észak-Szerbiát (beleértve Belgrádot) és Olténiát). Az 1699-es karlócai és az 1718-as pozsareváci békével a Habsburg Birodalom kiterjedt a Duna vidékére és ezzel rátehetette kezét a balkáni kereskedelemre. A Balkán piacot és alapanyagforrást jelentett az osztrák manufaktúrák számára. Miután VI. Károly 1719-ben Triesztet Velencével szemben jelentős kikötővé építette ki, Ausztria bekapcsolódhatott a földközi-tengeri kereskedelembé, s a 18. század első felében az oszmán állammal kötött megállapodásokkal a hajóforgalom biztonságát is megalapozta.⁵

Az Oszmán Birodalom ellen irányuló első együttműködésre, az első orosz-osztrák szövetség megkötésére Péter uralkodása idején 1697-ben került sor. Bár az orosz uralkodónak Rákóczival és a magyarokkal létesített kapcsolata „rossz

³ JELAVICH: *i. m.* 68.

⁴ SUMNER: *i. m.* 27-28., 78.; LESCSILOVSZKAJA, I. I.: Pjotr I. i Balkani, *Voproszi Isztorii*, 2001. 2. 46-57.; MILLER, William: *The Ottoman Empire and Its Successors 1801-1927*, London, 1966. 6., 9-10.

⁵ A török történetírás általában utal arra, hogy Oroszország az egyházat és diplomáciát is felhasználta a balkáni nacionalizmus ösztönzésére, Ausztria balkáni kereskedelmi és kulturális tevékenységéről azonban alig tesz említést. Holott a Balkán 18. századi gazdasági fejlődésében Ausztria és a közvetítésével bonyolított kereskedelem fontos szerepet játszott, és ez a fejlődés a Habsburg Birodalom kulturális és politikai hatásával teljességedt ki. in: ORTAYLI, Iber: *Az Oszmán Birodalom leghosszab évszázada*, Bp., 2004. 63-64.

érzést váltott ki Bécsben”, az a törökellenes szövetségre nem hatott ki. Péter halálát követő évben, 1726-ban Ostermann erősítette meg ezt a szövetséget Ausztriával a Porta ellen.⁶

Oroszország és az Oszmán Birodalom között újabb háború 1735-ben kezdődött, amelybe Ausztria az 1726-os szerződés értelmében 1737-ben avatkozott be. Az orosz hadak Münnich tábornok vezetése alatt ismét bevonultak Moldvába, és felhívással fordultak a keresztény népeességhez.⁷ Az oroszok sikeresen hadakoztak, elfoglalták Azovot, a fejedelemségben Iasi-ig hatoltak. Az osztrák haderő viszont nem volt ennyire sikeres, súlyos vereséget szenvedett a töröktől a Balkánon és tartott az oroszok aránytalanul nagy térnyerésétől, ezért kilépett a háborúból, különbékét írt alá. A Habsburg Monarchia visszaadta a pozsareváci békeszerződéssel elnyert területek nagy részét; az Oszmán Birodalom visszakapta Észak-Szerbiát és Olténiát. Oroszország egyedül maradván békekötésre kényszerült. Az 1739. évi belgrádi békében megkapta Azovot, a Bug és Dnyeszter közötti sztyeppet, és kereskedelmi kiváltságokhoz jutott a Fekete-tengeren. De az óriási áldozatokat követelő háború ráfordításai nem álltak arányban az elért eredményekkel.⁸

Ausztriával a törökellenes együttműködés továbbra is fennmaradt. 1744-ben I. Erzsébet kancellárja, Alekszej Besztuzsev-Rjumin is – „I. Péter rendszerét” részletezve, amelyet az orosz külpolitika alapjának tekintett, – Oroszország legfontosabb szövetségeseiként a Habsburg Birodalmat jelölte meg. Besztuzsev-Rjumin az orosz-osztrák szövetség fő rendeltetését az Oszmán Birodalom féken tartásában látta, hiszen az mind Oroszország, mind Ausztria déli határait fenyegette. 1746 májusában Oroszország és Ausztria huszonöt évre szóló szövetségi szerződést kötött, amely az 1726. évi szerződés folytatása és továbbfejlesztése volt.⁹ Pétervár és Bécs szövetsége az elkövetkező több mint száz esztendőre az

⁶ SUMNER: *i. m.* 35.; SZOLOVJOV, Sz. M.: *Isztorija Roszszii sz drevnyehih vremen*, kny. 10., t. 19-20., Moszkva, 1963. 29-30.

⁷ Az orosz kabinetnek, valamint Moldva vezető politikai elitjének elképzelései a háború alatt kibocsátott konvenciókban rögzültek és bizonyítékul szolgálnak arra, hogy mindkét fél óhaja az volt, hogy az oszmán uralom alól felszabaduló fejedelemség kerüljön az Orosz Birodalom fennhatósága alá. A vonatkozó konvenciókat lásd in: *Polnoje szobranije zakonov Roszszijszkoj Imperii*, Szpb., 1830. t. 10. No. 7891. 890-894.; 1736 őszén és 1737 elején Havasalföld előljárói is az orosz uralkodónő, Anna Ivanovna segítségét kérték. A hozzá intézett levelükben óhajukat a következőképpen fogalmazták meg: „Esedezve kérjük, hogy a világ közbenjárásával vagy Felsőged birodalmi fegyvereinek segítségével, ne hagyjanak minket már tovább más népekkel együtt rabságban sýnylódni, bármely módon, de szabadítsanak fel minket és helyezzenek a Felsőgedek gyámsága alá.” in: *Arhiv Vnyesnyej Polityiki Roszszii*, (a továbbiakban – AVPR) f. Sznosenyija Roszszii sz Moldavijej i Valahijej, 1737. g., dok., 3. l. 2.

⁸ HELLER, Mihail: *Az Orosz Birodalom története I.*, Bp., 1996. 313.

⁹ Uo. 339.; SZOLOVJOV: *i. m.* kny. 11., t. 21-22. 419-422.

orosz külpolitika alapja maradt. A két birodalom kapcsolataiban voltak elhidegülni, majd szoros együttműködési szakaszok, de a szövetség mindkét fél számára hasznosnak bizonyult.

II. Katalin uralkodásával új periódus kezdődött az orosz-osztrák kapcsolatok történetében, a két állam együttműködésének/vetélkedésének további folyamataiban. Jól kimunkált külpolitikai programjában Katalin is fontos szerepet szánt a Habsburg Birodalomnak. A török problémát örökölte elődeitől, de többre vágyott annál, hogy Oroszország területet szerezzen a Fekete- és az Azov-tengernél. Már uralkodásának első éveiben felmerült, hogy a Földközi-tenger partjához kijutva keresztény birodalmat kell létrehozni Oroszország égisze alatt, és lehetőség szerint végleg le kell törni az oszmán hatalmat. Bár ebben az időszakban az Oszmán Birodalom komoly, mély belső válságot élt át, de még elég erős volt, nem volt könnyű legyőzni, és más európai országok is pályáztak területeire. Ráadásul Európában senki sem kívánta Oroszország megerősödését az Oszmán Birodalom legyőzésével.¹⁰

A török kérdés megoldásának sikere függött egy másik „örökölt probléma”, a lengyel kérdés eredményes rendezésétől, és Oroszország azt Ausztria és Poroszország együttműködése nélkül nem oldhatta meg.

Az orosz külpolitika sarkkövének számító „északi rendszer”, amelyet Ny. Panyin dolgozott ki, és amelyet Katalin is támogatott, jól működött Poroszország esetében. Ausztriát viszont nyugtalanították a Lengyelországban zajló események, valamint az ott tartózkodó orosz csapatok. Abban reménykedett, hogy majd Törökország megteszi a szükséges lépéseket, és ebben nem is csalódott. Az Oszmán Birodalom is érdekelt volt a lengyelországi rendszer fenntartásában, Oroszország tevékenységében ellene irányuló fenyegetést látott. A lengyel probléma kiéleződése végül 1768 végén Oroszország és Törökország között háborúhoz vezetett. Az orosz hadsereg 1769-es sikeres hadműveleteinek eredményeképpen egész Moldva felszabadult az oszmán uralom alól.¹¹ Az 1770-es év fontos eseménye volt az orosz flotta győzelme a majd kétszeres túlerőben lévő török flotta felett a cseszmei öbölben. 1771-ben az orosz hadsereg betört a Krímbe. Már ebben az időben Katalin céljává vált, hogy elszakítsa a Krímet az

¹⁰ KAMENSZKIJ, Alekszandr-NIEDERHAUSER Emil: *Nagy Katalin – Mária Terézia*, Bp., 2000. 260.; lásd részletesen: VINOGRADOV, V. N.: *Gyplomatyija Jekatyerini Velikoj, Novaja i Novejszaja Isztorija*, 2001. 3. 131-150.; 2001. 4. 124-148.

¹¹ Az 1768-74-es orosz-török háború alatt a Dunai Fejedelemségek oroszbarát vezetői számos levélben és Moszkvába küldött követség útján kérték II. Katalin segítségét, hogy szabadítsa fel őket az oszmán uralom alól és a fejedelemségek kerüljenek az Orosz Birodalom protektorátusa alá. in: AVPR, f. Sznosenyija Roszszii sz Moldavijej i Valahijej, 1769. g., dok., 2. l. 3-6.; 1770 g., dok. 1. l. 25-26. és 29-30.; 1773. g., dok., 1762. l. 81.

Oszmán Birodalomtól és Oroszországhoz csatolja.¹²

Az Orosz Birodalomnak azonban a sikerei ellenére számolnia kellett a nagyhatalmak, elsősorban Franciaország és Ausztria ellenállásával. Franciaországgal a jó viszony még I. Erzsébet uralkodása idején hidegült el, Ausztria pedig rendkívül ingerült volt a szövetségi kapcsolatok megszakítása miatt, amelyre a lengyel ügy és az orosz-török háború okán került sor. Az egykori ellenségek, Poroszország és a Törökországot támogató Ausztria közeledni kezdtek egymáshoz, és az erőegyensúly fenntartása érdekében kárpótlást követeltek az orosz győzelmekért és hódításokért. A szorult helyzetből Oroszország porosz segítséggel jutott ki; Poroszország kezdeményezte Lengyelország első felosztását Ausztria bevonásával, amely 1772-ben realitássá vált.¹³ Ausztria semlegesítése Lengyelország felosztása által lehetővé tette, hogy Oroszország megfelelő békét tudjon kötni az Oszmán Birodalommal. 1774. július 10-én aláírt kücsük-kajnardzsai béke (sokan e nevezetes békétől számítják a történeti keleti kérdés megszületését) Oroszország számára ugyanazt jelentette, mint Ausztriának a karlócai béke. Bár Oroszország nem tudta megtartani Moldvát, de azt elérte, hogy az Oszmán Birodalom kötelezze magát, hogy a fejedelemségek autonómiáját helyreállítja. Viszont helyette olyan területeket szerzett meg, amelyek azelőtt a krími kánok birtokában voltak. Emellett jelentős kereskedelmi kiváltásokhoz is jutott; a legfontosabb ezek közül az volt, hogy kereskedelmi flottája szabadon hajózhatott a Fekete-tengeren és a tengerszorosokon. Ezen kívül az egyezmény két (XIV. és VII.) cikkelyében a Porta olyan biztosítékokat adott, amit később az orosz diplomaták úgy értelmeztek, hogy Oroszország jogosult szót emelni az egész Oszmán Birodalom területén élő görögkeleti (ortodox) keresztény lakosság érdekében.¹⁴ A későbbiekben ez az 1774-ben megszerzett protektori jog adta az ideológiai alapot a török belügyekbe való beavatkozáshoz. Bár a béke jó eredményekkel járt, Katalin többet akart és arra törekedett, hogy az oszmán uralmat teljesen felszámolja, valamint az osztrák császárral közös vállalkozásban felossza az Oszmán Birodalom európai területeit. Ezt az elképzelését a „görög terv”-ben körvonalazta.¹⁵

¹² Az orosz expedícióról és a cseszmei ütközetről lásd részletesen: TARLE, Je. V.: *Cseszmenzkij boj i pervaja turszkaja expedicija v Arhipelag*, Moszkva, 1945.; KAMENSKIJ: *i. m.* 264.; LESCULOVSZKAJA, I. I.: *Balkanszkaja polityika Jekatyerini II., Voproszi Isztorii*, 1999. 2. 29-41.; SCHROEDER, Paul: *The Transformation of European Politics 1763-1848*, Oxford, 1994. 19-22.

¹³ KAMENSKIJ: *i. m.* 269.; SCHROEDER: *i. m.* 11-18., SZTYEGNYIJ, P. V.: *Pervij razgyel Polsi i ruszszkaja gyiplomatyija, Novaja i Novejsaja Isztorija*, 2001. 1. 152-174.

¹⁴ JELAVICH: *i. m.* 71.; A kücsük-kajnardzsai békével DRUZSINYINA, Je. I.: *Kjucsuk-Kajnardzsijszkij mir 1774. g.*, Moszkva, 1955. műve foglalkozik a legalaposabban.

¹⁵ Lásd részletesen: MARKOVA, O. P.: *O proiszhozgyenyii tak nazivajemovo greceszskovo projekta, Isztorija SzSzSzR*, 1958. 4. 52-78.; SZTYEGNYIJ, P. V.: *Jescso raz o greceszskovo*

Az osztrák kormányzat úgy ítélte meg, hogy a kücsük-kajnardzsai béke az Oszmán Birodalomnak tragédiát, Ausztriának veszélyt jelent a Balkánon. Oroszország viszont nagy lehetőséget kapott arra, hogy Törökország európai területeit, a Jón-szigeteket és Konstantinápolyt megszerezze. Az osztrák kabinet ezt szem előtt tartva arra törekedett, hogy Oroszország balkáni térnyerését konfrontálódás nélkül akadályozza meg. Bécs számára a „görög terv” megismerése után világossá vált, hogy Katalin célja az Ottomán Birodalom felosztása, amelyben Ausztria ha asszisztál, területeket nyerhet.¹⁶

Oroszország 18. század eleji keleti politikájának fő célja még a fekete-tengeri kijárat biztosítása volt. Az orosz kormányzat a század 60-80-as éveiben emellett már mást is szem előtt tartott, az Oszmán Birodalomban sínylődő keresztény népek felszabadítását és a felszabadító harcuk segítségét.

Az oszmán uralom a Fekete-tengeren hátráltatta Dél-Oroszország gazdasági fejlődését. A kücsük-kajnardzsai béke szabad kereskedést és a tengerszorosok használatát garantálta. A 80-as években így Pétervár fő törekvése a megszerzett jogainak érvényesítése lett, hogy kijuthasson a Földközi-tengerre.¹⁷ Ez azonban ütközött az angol érdekekkel, hiszen az orosz külkereskedelem a Balti- és részben a Fekete-tengeren is angol kézen volt. Amikor Oroszország számára a fekete-tengeri utak megnyílni látszottak, Anglia azokat teljesen az ellenőrzése alá óhajtotta vonni. Részben ez is oka volt annak, hogy amikor Oroszország külpolitikájában az 1760-80-as években a keleti érdekeltségei kerültek az első helyre, Anglia közeledett felé, és szövetség létesítését szorgalmazta. Az orosz diplomácia viszont a semleges, az el nem kötelezett politika mellett állt ki, és ahhoz az angolok esetében is ragaszkodott. Az angol kormányzat szövetségkötési kísérletei rendre zátonyra futottak, sőt Oroszország meghirdette a fegyveres semlegességet, amelyhez az európai államok többsége csatlakozott.

Egyébként az angol diplomácia már a 70-es évek végétől más módon, az orosz-osztrák szövetség előmozdításával is igyekezett elérni a célját, és azzal egyrészt Franciaországot akarta meggyengíteni, másrészt Poroszországot remélte Oroszországtól elszakítani. Az orosz-osztrák szövetségre az angolok úgy tekintettek, mint az angol-orosz-osztrák hármas szövetség kezdő lépésére.¹⁸

Oroszország az 1778-as évben váratlanul nagy lehetőséghez jutott, a porosz-

projektye Jekatyerini II., *Novaja i Novejsaja Isztorija* 2002. 4. 100-108., DOSZTYJAN, I. Sz.: Znacsenyije Kjuksuk-Kajnardzsijszkovo dogovora 1774. goda v polityike Roszszii na Balkanah, in: *Vek Jekatyerini II. Roszszija i Balkani*, Moszkva, 1998. 40-57.

¹⁶ ROIDER: *i. m.* 152-153.

¹⁷ Az orosz érdekeket II. Katalin sztambuli követei – N. V. Repnyin, majd A. Sz. Sztahijev, és A. V. Markov – sikeresen képviselték a török udvarban. Lásd részletesen: SEREMET, V. I.: *Viszokaja Porta*, in: *Vek Jekatyerini II. Gyela Balkanszkije*, Moszkva, 2000. 186.

¹⁸ MARKOVA: *i. m.* 52-53., 55.

osztrák konfliktus elsimításában Franciaország mellett közvetítő szerepet kapott. Mivel ekkor Franciaországot elfoglalta az előző év júniusában kezdődő háború Angliával, az 1779-ben Tessenben megnyílt békekonferencián már Oroszország játszhatta a főszerepet. A tesseni megállapodás szerint Oroszország nem csak közvetítőként lépett fel, hanem a béke garantálójaként is, és jogot kapott a német ügyekbe való korlátlan beavatkozásra. Megerősödött Poroszország függése Oroszországtól és Ausztria semlegessége a török ügyekben.¹⁹

Az orosz kormányzat a diplomáciai sikerén felbátorodva elővehette régi elképzelését, „a görög tervét”. Ahhoz, hogy az ötletet valóra váltsák, változtatni kellett az orosz külpolitika irányán, ami elsősorban az Ausztriával kötendő szövetséghez való visszatérést követelte meg.

Az orosz-osztrák közeledés 1780-ban II. József és II. Katalin moguljovi találkozójával kezdődött el. Attól Ausztria a német államok körében az osztrák hegemonia megszerzését, Poroszország meggyengítését remélte, Oroszország pedig osztrák támogatással a krími kérdés fájdalommentes megoldását várta.²⁰

Az orosz diplomáciában „az északi rendszer” vagy „északi akkord” védelmezője, Ny. Panyin, (aki 1763 óta irányította Oroszország külpolitikáját, és Angliával, Poroszországgal történő szövetségre alapozott, mely szövetség Franciaország, Spanyolország, Ausztria együttese ellen irányult,) alulmaradt G. Potjomkinnal, „a bécsi rendszer” hívével szemben.²¹ Potjomkin a krími kérdés végleges megoldásának zálogát az Ausztriával létesítendő szövetségben látta, amivel egyben Ausztria és Poroszország közötti vetélkedés egyensúlyát is megteremtteni óhajtott.

Mogiljovban a két uralkodó egyetértésre jutott a törökellenes szövetségben, és ősszel orosz-osztrák tárgyalások kezdődtek meg Törökország elleni háború esetére kölcsönös elkötelezettséggel. Katalin és József személyes levelezésükben megvitatták a „görög terv”-et, valamint a lengyel kérdést.²² Az 1781 tavaszán rögzített megállapodás nem a megszokott formában kötött meg. Az uralkodók személyes levelezésén nyugvó szövetség arról tanúskodik, hogy ez az egyezmény Ausztria és Oroszország között nem volt olyan erőteljes, mint az 1726-ban

¹⁹ Uo.: 55-56.; SCHROEDER: *i. m.* 30.; A probléma alapos feldolgozását lásd: NYERSZESZOV, G. A.: *Polityika na Tyjosenszkom kongressze*, Moszkva, 1988.

²⁰ KAMENSZKIJ: *i. m.* 272.

²¹ VINOGRADOV, V. N.: Roszsijszkaja szevernaja szisztyema i francuszkaja vosztocsnyij barier, in: *Vek Jekatyerini II. Gyela balkanszkije*, 36-37.

²² ARNETH, A. R.: *Joseph II. und Katarina von Russland*, Wien, 1869.; A felosztási tervvel alaposan foglalkozik DJUVARA, T. G.: *Cent projects de partage de la Turquie*, Paris, 1914. 278-305.; SZTYEGNYIJ, P. V.: Jescso raz o grecseszkom projektye, *i. m.* 101.; VINOGRADOV, V. N.: Szamoje znamenytioje v isztorii licnoje pizmo, in: *Vek Jekatyerini II. Gyela balkanszkije*, Moszkva, 2000. 213-219.

és az 1746-ban megkötött szerződések.²³

Az orosz diplomáciát dicséri, hogy Törökország beleegyezett a Krím orosz annektálásába 1783-ban. II. Katalin 1787 nyarán a Krímbe utazott, hogy a kegyence, Potjomkin délen kifejtett tevékenységének eredményeit, amely a „görög terv” megvalósításához fontos volt, megtekintse.²⁴ Sztambul provokációnak tekintette a cárnő déli utazását, és hadat üzent Oroszországnak. Ausztriának eleget kellett volna tennie az Oroszországgal kötött kölcsönös segélynyújtási szerződésben vállalt kötelezettségeinek. II. József sietve csatlakozott Katalin kíséretéhez annak reményében, hogy tudomására hozza, Ausztria nem szándékozik tovább támogatni az orosz terjeszkedést. A megváltozott nemzetközi helyzet miatt azonban Ausztria nem mondhatott le az orosz szövetségről, és 1787-ben Oroszország oldalán belépett a háborúba. 1790-ben II. József meghalt, az osztrák trónra öccse, II. Lipót került, aki a továbbiakban nem óhajtotta folytatni a háborút, békét kötött a Portával. Oroszország még két éven át harcolt, és győzelmet aratott a törökök fölött, de a „görög terv” megvalósításának álmáról kénytelen volt lemondani. A Iasiban megkötött béke (1792) Oroszország keleti politikájában és az orosz-osztrák együttműködésben egyaránt egy fontos és jelentős időszakot zárt le, amelynek új vonása volt a két uralkodó „baráti együttműködése és egyetértése az oszmán örökség felosztásában”.²⁵

Katalin halála után, 1796-tól átalakult a keleti kérdésben követett orosz külpolitika. I. Pál az európai változásokat figyelembe véve – számolt a francia forradalmi háborúk hatásával és a Porta által kialakított új külpolitikai programmal – a Török Birodalommal a jó viszony megőrzésére törekedett. Az 1790-es évek második felétől ugyanis a Porta a területi integritásának megőrzésén túl belső modernizációjának sikeres végigvitelén fáradozott. III. Szelim szultán a külpolitikájában előtérbe helyezte „a békés együttműködés”, lehetőség szerint szövetségi kapcsolat létesítését Oroszországgal.²⁶ Az orosz-osztrák viszonyban 1792-től elsősorban a Franciaország elleni együttműködés kapott hangsúlyt. Ausztria 1797 októberében a franciáktól elszenvedett súlyos katonai vereségei után kénytelen volt aláírni a campoformiói békét, amely alapján Franciaország annektálta a Jón-szigeteket a hozzájuk tartozó két part menti várossal, Párgával

²³ Az oroszok „görög tervéhez”, valamint az orosz-osztrák szövetséghez való osztrák viszonyulást, véleményt lásd: Kopija szekretnovo szoobscsenyija avsztrijzkovo poszla grafa Kobencelja. 1782 god., AVPRI, f. Szekretnyejsije mnyenyija KID, op. 5/1, 1779-1783. dok. 501. cs. I. l. 119-131.

²⁴ JELISZEJEVA, O. I.: „Balkanszkaja tyema” vo vnyesnyepolityicseszkih projektah G. A. Potjomkina, in: *Vek Jekatyerini II. Roszszija i Balkani*, Moszkva, 1998. 63-67.

²⁵ ROIDER: *i. m.* 176., 192.

²⁶ BODNÁR Erzsébet: A keleti kérdés az orosz külpolitikában. Egy furcsa szövetség. Orosz török közeledés és együttműködés a 18. század végén, in: *Hatalmi ideológiák a szláv népek körében*, Pécs, 2001. 134.

és Prevezával. Az Oszmán Birodalmat Napóleon egyiptomi hadjárata nyomasztotta. A Porta attól tartott, hogy a Franciaországgal vívott háborújában jelentős területeket veszíthet, esetleg függetlenségét is. Napóleon törökországi foglalásai, a tengerszorosok megszerzésének rémképe arra ösztönözte Oroszországot, hogy a Közel-Keleten elért eredményei védelmében szorgalmazza az orosz-török szövetség megkötését. Így vezettek a század végén Európában bekövetkezett változások – elsősorban a francia terjeszkedés, az európai egyensúly felbomlása – egy különös szövetség megalakításához. Törökország Oroszországgal, egykori ellenfelével lépett szövetségre, a szerződést 1799. január 3-án írták alá, amelyhez Anglia és a Nápolyi Királyság után Ausztria, a Porta másik hagyományos ellenfele is csatlakozott. Oroszország lett a kezdeményezője annak a koalíciónak, amely a Balkánon és a Földközi-tenger keleti medencéjében Napóleon előrenyomulását volt hivatott megakadályozni. Az orosz-török együttműködés sikerét igazolja az egyesült flotta összehangolt tevékenységének köszönhetően a Jón-szigetek visszaszerzése és a Hét Sziget Köztársaság megszervezése. Usakov expedíciója a második koalíció Franciaország elleni küzdelmének egyik fontos mozzanata volt. Ehhez az időszakhoz kötődnek Szuvorov győzelmei Itáliában. Usakov és Szuvorov hadisikerei csökkentették a földközi-tengeri francia befolyást, és növelték Oroszország súlyát e térségben, amely egyben kiváltotta a szövetségesek ellenérzését is. Ausztria Itáliában, Anglia a Jón-szigeteken törekedett megsemmisíteni az oroszok eredményeit, mivel egyikük sem óhajtotta további erősödését.²⁷

Az orosz flotta földközi-tengeri jelenléte rövid ideig tartott, I. Pált koalíciós partnereinek, elsősorban Ausztriának és Angliának a hadjáratokban tanúsított magatartása annyira feldühítette, hogy 1799 októberében kivonta a szárazföldi csapatait a harctérről, majd röviddel utána leállította a földközi-tengeri hadműveleteket is, az orosz flotta visszahajózott a Fekete-tengere. Az orosz-francia ellentét oldódni látszott, az orosz-osztrák-angol szövetség szétesőben volt. Az 1800-as év második felére, miután az angolok elfoglalták Máltát, és az oroszoknak tett ígéreteiket ott nem teljesítették, az angol-orosz kapcsolat megszakadt. Az orosz-osztrák szövetség megmentését Bécsben, és Pétervárot is hiába remélték Alekszandra Pavlovna és József nádor frigyétől.²⁸ 1800 végén I. Pál követe, Sz. Kolicsev már Párizsban Napóleonnal tárgyalt a békéről és a francia-orosz szövetség megkötéséről.

A 18. században Oroszország és Ausztria – rendszerint egymással szövetségben – az Oszmán Birodalom rovására terjesztették ki határaikat, míg

²⁷ Uo.: 150.

²⁸ BODNÁR Erzsébet: Házasság és diplomácia. Alekszandra Pavlovna és József nádor, in: *Nyelv, etnográfia, kultúra*, Szombathely-Budapest, 2001. 170.

végül az orosz határ elérte a Prut folyót, az osztrák pedig a Duna-Száva vonalát. Ausztria a bécsi szerződést követően (1683) változtatott a magatartásán, nem törekedett arra, hogy még több balkáni népet bekebelezzen. Továbbra is szövetségese maradt Oroszországnak, de igyekezett megfékezni partnerének keleti előrenyomulását. Az osztrák kabinet jól érzékelt, hogy az 1774-es kücsük-kajnardzsi béke után az oroszok befolyása az ortodox népeknél megerősödött, így attól tartottak, hogy Oroszország további területi gyarapodása vagy befolyásának növekedése veszélyeztetné Ausztria biztonságát a keleti és délkeleti határvidéken. A 19. század első felében a Habsburg-diplomácia passzivitásra rendezkedett be, és korábbi pozícióját a 18. század végétől az oszmán ügyek iránt aktív érdeklődést mutató Anglia foglalta el.²⁹

Oroszország a 19. század elején belebonyolódott a Balkán ortodox népeinek – a görögöknek, a szerbeknek, a montenegróiaknak és a Dunai Fejedelemségek románjainak – ügyeibe. I. Sándor 1801 márciusában került trónra. Az I. Pál által 1800-ban és 1801 elején követett meredek külpolitikai irányváltás után stabil külpolitika kialakítására törekedett, az európai ügyekben igyekezett semleges maradni, a keleti kérdésben viszont a Pál által kezdeményezett és képviselt „békés” török orientációt választotta. Az orosz diplomácia a török udvarban növekvő francia befolyás letörésének zálogát az orosz-török szövetség szorosabbra fűzésében látta. Ennek szellemében elsőként az orosz-török kapcsolatokban neuralgikus pontnak számító, Oroszország Balkán-politikájában centrális helyet elfoglaló Dunai Fejedelemségek helyzetét igyekezett rendezni. 1802-ben elérte, hogy Moldva és Havasalföld új státusáról megállapodást írjanak alá. A konvenció a fejedelmek uralkodásának idejét hét évben szabta meg, és az elmozdításukhoz az orosz uralkodó jóváhagyása is szükségeltetett. Több cikkely érintette a parasztság vagyoni és jogi helyzetének jobbítását.³⁰

1804-ben kitört szerb felkelés vezetői egyaránt kértek támogatást Bécstől és Pétervártól, de kéréseiket elutasították.³¹

A francia terjeszkedés, Napóleon „keleti terve”, a keleti kérdés vitás problémái a franciákkal felgyorsították az angol-orosz közeledést. Az új franciaellenes koalícióhoz 1805-ben Ausztria is csatlakozott, de az austerlitz-i vereség után

²⁹ JELAVICH: *i. m.* 171-172.; *Mezsdunarodnije otnosenijja na Balkanah 1815-1830.*, Moszkva, 1983. 148-149.

³⁰ BODNÁR Erzsébet: *Keleti kérdés az orosz külpolitikában a 19. század elején (1799-1806)*, in: *Történeti Tanulmányok XI.*, Debrecen, 2003. 170.

³¹ A küzdelem kezdetén Karadjordje III. Szelimhez fordult. A szultán először megértőnek mutatkozott, autonómia igényüket azonban nem fogadta el. A szerbek a felkelés elején Pétervárra is indítottak egy követséget. I. Sándor cár nem állt a felkelés mellé, sőt megbékélést javasolt, mert Oroszország a napóleoni veszéllyel szemben maga mellett szerette volna tudni az oszmánokat. in: ORTAYLI: *i. m.* 69.

elvesztette balkáni területeit, Isztriát és Dalmáciát. Az orosz kabinet továbbra is a Török Birodalom integritása mellett állt ki, de titkon abban reménykedett, hogy Angliával és Franciaországgal egyetértésben, a harmadik koalíció háborúját lezáró békekötések garanciájával és orosz védnökséggel megalakulhat néhány független szláv állam a Balkán-félszigeten. Azonban ezt az orosz tervet senki sem támogatta.³²

Oroszország 1806-ban a Dunai Fejedelemségek autonómiájának csorbítása miatt háborúba bonyolódott a Portával. Pétervár nem hivatalos képviselője Belgrádban tárgyalásokat folytatott a szerb felkelők megsegítéséről. De a nemzetközi helyzet kedvezőtlenebbre fordult és az orosz segítség elmaradt. I. Sándor a közelgő francia invázió miatt 1812-ben békét kötött Bukarestben az Oszmán Birodalommal, kivonta csapatait Moldvából és Havasalföldről. Oroszország csekély eredményt tudott felmutatni a szerb kérdésben, ekkor nem tudta elérni, hogy független szerb állam jöjjön létre.

1815-ben az orosz diplomácia I. Sándor instrukciói alapján kidolgozott tervezete³³ – amely azt tartalmazta, hogy a nagyhatalmak kollektív jegyzékben tiltakozzanak a Portánál a szerbekkel szemben tanúsított bánásmód miatt és a német, az itáliai, a lengyel ügyhöz hasonlóan rendezzék a szerb kérdést – bukott meg az angol és az osztrák kormányzat ellenállásán a bécsi kongresszuson. Ez egyben jelezte azt is, hogy a napóleoni háborúk lezárása után Ausztria és Anglia pozíciója megerősödött, és Oroszországnak tekintetbe kellett vennie a Balkánhoz és a balkáni politikájához való viszonyulásukat. Ezért 1815 után Pétervár legfontosabb törekvése az lett a keleti kérdésben, hogy megszilárdítsa azokat az eredményeket, amelyeket a megelőző ötven év során az Oszmán Birodalom ellen vívott háborúiban elért, és a balkáni népek körében tovább erősítse a befolyását; Angliát és Ausztriát megelőzve képviselje a problémáik rendezését a Portánál. Miután fontos volt számára, hogy megőrizze a nyugodt viszonyt a szövetségeseivel és fenntartsa az európai egyensúlyt, ezért a követeléseit a török kormánnyal szemben úgy fogalmazta meg, hogy a többi keleti kérdésben érdekelt nagyhatalom, elsősorban Ausztria érdekeit ne sértse.³⁴

³² Nyikolaj Mihajlovics, velikij knyaz: P. A. Sztroganov, t. 3., Szpb., 1903. 9-11.; MILLER: *i. m.* 56.

³³ *Vnyesnyaja polityika Roszszii* (a továbbiakban – VPR), szerija I., Moszkva, 1972., t. 8. dok. 79., 80. Primecs. 103.

³⁴ BODNÁR Erzsébet: A keleti kérdés és az orosz Balkán-politika 1815-ig, in: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára*, Bp., 2003. 50-51.; VPR, szerija II., Moszkva, 1974., t. 9. dok. 55., 65.; ORLIK, O V.: *Roszszija v mezsdunarodnih odnosenyijah*, Moszkva, 1998. 80-81.; DOSZTYJAN, I. Sz.: Venszkij kongressz (1814-1815) i vosztocsnij voprosz, in: *Alekszandr I., Napoleon i Balkani*, Moszkva, 1997. 256.

I. Sándor „a bécsi rendszer” megalkotásában és annak működtetésében, az európai ügyek rendezésében Ausztriával egyetértésben tevékenykedett, az első nézeteltérések 1822 után a keleti kérdésben a görög ügy kezelése és megoldása kapcsán jelentkeztek. A laibachi kongresszuson (1821) a nagyhatalmak képviselői egységesen a felkelés ellen szóltak. I. Sándor mégis – mivel a mozgalom vezetője, A. Ypszilanti a cár támogatását és Oroszország segítségét kérte – arra kényszerült, hogy biztosítsa szent szövetségi partnereit, Oroszország semmilyen szerepet sem vállal a felkelésben. Az orosz külügyminiszter, K. Nesselrode 1821. április 28-án kelt körlevelében az orosz külpolitika hivatalos álláspontját feltárva igyekezett megnyugtatni az európai nagyhatalmakat.³⁵ Ausztria és Anglia mindezek ellenére tartott attól, hogy Oroszország beavatkozik a görög-török konfliktusba, amely a Balkánon az orosz pozíciók erősödéséhez vezetne. 1821 közepétől a szerb autonómia helyreállításának érdekében tett orosz diplomáciai lépések csak tovább növelték az ez irányú aggodalmukat. Az orosz kabinet azonban a görög és a szerb kérdésben óvatos és visszafogott maradt, a nagyhatalmak együttműködésével, diplomáciai nyomásgyakorlással óhajtotta a problémákat rendezni. A veronai kongresszuson (1822) Oroszország is aláírta a görög mozgalmat elítélő kollektív nyilatkozatot. Az orosz-török háború reális veszélye 1823 áprilisában, II. Mahmud orosz kereskedelmi érdekeket sértő fermánjának kibocsátása után körvonalazódott ismét. 1823 májusától a keleti válság megoldását szorgalmazó orosz diplomácia aktivitása felerősödött, I. Sándor titkos találkozót kezdeményezett I. Ferencsel, amelyre októberben került sor.³⁶ 1824 januárjában az orosz külügyminiszter, Nesselrode három görög fejedelemség létrehozását javasolta, a tervet azonban se a nagyhatalmak, se a görögök nem fogadták el. Pétervárra 1825 elejére összehívott nagyköveti találkozó is eredménytelenül zárult, ahol az osztrák követ, Lebzelter gróf Metternich utasítását követve azt javasolta, tartózkodjanak a beavatkozástól, és fogadják el a görög-török küzdelem végeredményét, akár az egyik, akár a másik fél kerül ki győztesen. Az osztrák kancellár még azt is elfogadhatóbbnak tartotta, hogy a görögök kapjanak függetlenséget, minthogy orosz befolyás alá kerüljenek.³⁷ A nagyhatalmi magatartásban 1825 után alapvető változás következett be. Ennek oka az volt, hogy II. Mahmud szultán a görög kérdést egyik alattvalója, Mohamed Ali egyiptomi helytartó katonai segítségével igyekezett megoldani.

³⁵ VPR, szerija II., Moszkva, 1980. t. 12. dok. 4., 7., 23., 24., 62. Primecs. 51.

³⁶ ORLIK: *i. m.* 94-95.

³⁷ ORMOS Mária-MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*, Bp., 1998. 48., 50-51., SCHROEDER: *i. m.* 640-641.; HARTLEY, Janet: *Alexander I.*, London, 1996. 158-159.; Mezdunarodnyije otnosenyija na Balkanah, *i. m.* 172-173.

I. Miklós, az új cár 1826-ban nagyhatalmi együttműködést, határozott fellépést sürgetett a Porta ellen, amely nemigen tetszett Bécsnek és London is nehezen egyezett bele a beavatkozásba. Ekkor az orosz vezetés kettős politikába kezdett: együttműködést hirdetett a görög ügyben, de önálló politika mellett döntött az orosz-török viszonylatban.³⁸ Az orosz uralkodó a Portával szemben a Dunai Fejedelemségek ügyét helyezte első helyre és Pétervár 1826. március 17-én ultimátumban követelte a szultántól az 1812-es bukaresti béke pontjainak betartását. I. Miklós határozott lépései – a pétervári angol-orosz protokoll (1826. április 4.)³⁹ és az akkermani konvenció a törökökkel (1826. október 7.)⁴⁰, majd a londoni angol-francia-orosz egyezmény (1827. július 6.), és a nagyhatalmak navarinói győzelme (1827. október 20.) – a keleti kérdésben az orosz befolyás növekedését mutatták.

A londoni orosz követ, H. A. Lieven 1828 januárjában tárta az új orosz álláspontot az angol kabinet elé. Oroszország a Porta ellenséges támadásait megelégedlően egy szükséges, de átmeneti megoldás mellett döntött, úgy határozott, hogy az orosz csapatok bevonulnak a Dunai Fejedelemségekbe. Anglia nem támogatta az orosz kormány tervezett lépését, természetesen Ausztria sem, sőt déli határain csapatmozgósítást helyezett kilátásba. Végül mégis engedni kényszerültek. Az angol kormányt lefoglalták belső problémái, Metternich pedig nem akart konfrontálódni az oroszokkal, mert szüksége volt a segítségükre az európai forradalmi mozgalmak leverésében. Rövidesen I. Ferenc biztosította a bécsi orosz követet, D. P. Tatyiscsevet arról, hogy orosz-török háború esetén Ausztria semleges marad. Az ellentéteket Ausztria és Oroszország között az 1828-1829-es orosz-török háborút lezáró drinápolyi béke élezte ki. Ausztria azt sérelmezte, hogy a Duna torkolatától elvágták, de az igazi ok az orosz befolyás erősödése volt a Balkánon.⁴¹

Az orosz diplomácia az első egyiptomi válság idején (1831-1833) ügyesen használta ki a kínálkozó alkalmat, a keleti kérdés újabb válságának megoldásában határozottan cselekvő I. Miklós jelentős sikert könyvelhetett el, az unkiár-iszkeleszi orosz-török megállapodást (1833. július 8.), amely tovább növelte az orosz befolyást az Oszmán Birodalomban. Anglia és Franciaország eredménytelenül tiltakozott, az egyezmény érvényben maradt. (Az angol diplomácia hét éven keresztül fáradozott annak felszámolásán.) Az egyiptomi

³⁸ VPR, szerija II., Moszkva, 1985., t. 14. dok. 138., 400-404.

³⁹ VPR, szerija II., t. 14., Moszkva, 1985. dok. 153., 450.

⁴⁰ Uo. dok. 224., 635-638.; dok. 225., 640-641.; dok. 226., 642-643.

⁴¹ ORMOS-MAJOROS: *i. m.* 52.; SCHROEDER: *i. m.* 648-661.; SEREMET, V. I.: *Turcija i adrianopolszkij mir 1829.*, Moszkva, 1975. 166.; A drinápolyi béke szövege, in: ORLIK: *i. m.* 252-262.

krízis angol-orosz vetélkedést eredményezett, és Unkiár-Iszkelesz után Oroszország közel került az elszigetelődéshez. Az orosz kormányzat ezt érzékelvén Ausztria és Poroszország felé nyitott, bár a „három keleti udvar szövetségének” (a Szent Szövetségnek) megerősítését tulajdonképpen az osztrákok kezdeményezték. Az orosz kabinetben Nesselrode szorgalmazta a régi porosz-orosz-osztrák szövetség felújítását, és vele a cár is egyetértett. A szövetség megerősítése a három uralkodó találkozásával kezdődött volna, de porosz részről inkább a bilaterális megállapodásokat támogatták. Az orosz-osztrák szerződés aláírására 1833. szeptember 18-án került sor Münchengrätzben, amit október 18-án a három hatalom szövetségének végső megerősítése követett Berlinben. A találkozókon felszínre kerültek a három hatalom között feszülő érdekellentétek is, Ausztria és Oroszország a keleti kérdésben eltérő álláspontot képviselt, az Oszmán Birodalom fenntartásában azonban egyetértettek.

A münchengräzi konvenció negatívuma Oroszországra nézve mégis leginkább az volt, hogy a keleti kérdésben korábban követett cselekvési szabadságát feladni kényszerült, hiszen a szerződés értelmében minden problémás kérdésben egyeztetnie kellett Ausztriával. Az 1830-as évekre bonyolultabbá váló nemzetközi helyzetben Oroszország számára mindössze ez a lehetőség kínálkozott. A konvenció pozitívuma az volt, hogy az orosz kabinet Ausztriában „hasznos szövetségesre” lelt, és a segítségével a keleti kérdésben hatékonyabban léphetett fel Angliával és Franciaországgal szemben. I. Miklósnak ezzel a megállapodással sikerült megakadályoznia azt is, hogy Palmerston Ausztriát maga mellé állítsa. A konvenciónak az európai politikára is hatása volt, az még jobban eltávolította Angliát és Franciaországot a „keleti udvarok szövetségétől”. Palmerston 1834-ben Spanyolország és Portugália csatlakozásával ellenszövetséget hozott létre.⁴²

Az 1830-as évek közepétől ez a két szövetség örködött a törekeny európai egyensúlyon. Számukra nagy kihívást az 1839-től kibontakozó újabb közel-keleti válság jelentett. A második török-egyiptomi konfliktus rendezésében valamennyi európai nagyhatalom érdekelt volt. I. Miklós a közel-keleti status quo fenntartása érdekében az európai nagyhatalmakkal egyetértésben a konfliktus békés megoldását szorgalmazta. A második egyiptomi válság próbára tette a francia-angol kapcsolatokat is. A keleti kérdés végül Anglia érdekei szerint oldódott meg, Oroszország annak reményében, hogy a továbbiakban a franciák kizárásával tárgyalhat Törökország jövőbeni sorsáról, a felosztásáról, veszni hagyta az Unkiár-Iszkeleszben megszerzett privilégiumát, aláírta a londoni

⁴² Lásd részletesen: KINJAPINA, N. Sz.: Vnyesnyaja polityika Nyikolaja I., *Novaja i Novejsaja Isztoria*, 2001. 1. 192-210.; 2001. 2. 139-152.; SCHROEDER: *i. m.* 729-735.; SEAMAN, L.: *From Vienna to Versailles*, New York, 1995. 12., 14.

konvenciót (1840. július 15.) és a Dardanella-szerződést is (1841. július 13.). I. Miklós egyre inkább az angol-orosz együttműködés erősítését szorgalmazta a keleti kérdésben, ezt szolgálta az 1844-es londoni látogatása is és az osztrákokkal az együttműködésben az európai ügyekre szorítkozott.⁴³

Erzsébet Bodnár

Russian-Austrian cooperation and rivalry in relation to the Eastern Question in the 18th century and in the first half of the 19th century

In 18th century Russia and Austria – generally in alliance with each other – expanded their borders at the Ottoman Empire’s cost, till the Russian frontier stretched as far as the river Prut, and the Austrian border reached the line of the rivers Danube and Sava. After the Treaty of Vienna (1683) Austria changed her behaviour and did not endeavour to annex more Balkan nations. Austria remained in alliance with Russia, but she made efforts to slow down the Eastern advance of her partner.

The first Austro-Russian alliance against the Ottoman Empire came into effect under Peter the Great in 1697, which coalition was confirmed in 1726, 1746 and in 1781, too.

In 1774, after the Treaty of Kuchuk-Kainarji the Austrian government well perceived that the Russian influence strengthened through the Orthodox nations, so she was afraid that Russia’s further territorial growth and the increase of her influence in the region should threaten the security of Austria’s Eastern and South-Eastern borders.

In the first half of the 19th century the Habsburg diplomacy set itself to passivity and its earlier position was taken by Great Britain, who expressed activity towards the Eastern Question from the end of the 18th century.

Alexander I acted in concern with Austria in regard to the formation and operation of the „System of Vienna” as well as settling European affairs. The first clashes regarding the Eastern Question between the two great powers took place after 1822 in relation to the treatment and solution of the Greek Affair. However, Austria and Russia got into conflict by the Treaty of Adrianopole,

⁴³ Schroeder: i.m. 740-742.; Georgijev, V. A.: Vnyesnyaja polityika Roszzii na Blizsnyem Vosztoke v konce 30-nacsale 40-h godov 19 v., Moszkva, 1975. 186-197.; Isztorija vnyesnej polityiki Roszzii, Pervaja polovina 19 veka, Moszkva, 1995. 343-344.

which ended the Russo-Turk War in 1828-1829. Austria has felt injured that she had been cut from the mouth of the Danube, but the real reason was the growing Russian influence in the Balkans.

In the international situation that had become more complicated by the 1830s, Russia found again a „useful ally” in Austria (Münchengrätz Convention, 1833) and, with her help Russia could take a more effective stand against Great Britain and France in regard to the Eastern Question.

Demeter Gábor

**Bolgár kísérletek az elszigetelődés elkerülésére
a második Balkán-háború előestéjén**

A bolgárok számára katasztrófális vereséget eredményező, az 1913. augusztus 10-i bukaresti békediktátummal lezáruló második Balkán-háború nemcsak Bulgária sorsában játszott fontos szerepet – amely történelmének mélypontjaként élte meg Nagy-Bulgária megvalósításának kudarcát, és ez döntő szerepet játszott az országnak a két világháború során tanúsított magatartásában, – de hosszú időre háttérbe szorította azokat a túlon túl optimistának bizonyuló elképzeléseket, amelyek a szerbek, bolgárok, románok és görögök között egy hosszú távú szövetséggel, esetleg integrációval is számoltak. A Balkán szűkebb térsége mellett ráadásul a konfliktus a nagyhatalmi erőegyensúly szempontjából is nagy jelentőséggel bírt, kellemetlen következményeket előidézve a Monarchia számára. Románia Oroszország felé orientálódott, s bár Bulgária szövetségét végül sikerült megnyernie, a vesztes háború egyértelműen determinálta, hogy Bulgáriát immár csak Szerbia megsemmisítésére lehet felhasználni, illetve macedóniai szerb területek odaigérésével megnyerni. Korábban, a Monarchia 1908-1911-es hasonló törekvései során ez egyáltalán nem így volt. 1913 előtt Bulgáriának Törökországgal szemben voltak területi igényei, mely országot Oroszország nem támogatta, ezt követően viszont már Szerbiával szemben támasztott követeléseket. Egy Szerbiával való bolgár konfliktus (osztrák szövetségben) viszont az orosz patrónus védelme miatt 1913 után egy világháború veszélyével fenyegetett, mely az 1908-1911-es évekre még nem volt jellemző. Ennek következtében Bulgária értéke és felhasználhatósága csökkent a Monarchia politikusainak szemében a Balkán-háborúk után. Így a két Balkán-háború hatással bírt 1914-1918 eseményeire is.

A kisállamok diplomáciai eszköztárának vizsgálata, nem beszélve a taktikák és stratégiák, módszerek és célok máig hasznosítható tapasztalatairól – tekintettel a közelmúlt eseményeire – szintén nem elhanyagolható tényező. A következőkben – nagymértékben támaszkodva a publikálatlan követi jelentések és táviratok tartalmából leszűrhető következtetésekre, – szófiai bolgár és bécsi

osztrák levéltári források¹ elemzése alapján megkíséreljük bemutatni a bolgár nagyköveteknek a második háborút megelőző helyzet értelmezésére és megoldására tett javaslatait és ezek politikai realitását. Természetesen – értéke ellenére – a forrásanyag valóságtartalma is kritikával kezelendő, ezért igyekeztünk megvilágítani a dezinformáció vagy információhiány miatt olykor téves következtetésekre támaszkodó nagyhatalmi és kisállami elképzelések tartalmát és döntéshozatalban játszott szerepét, továbbá a nagyhatalmi célkitűzéseket is. Mivel a levéltári anyag ismerete ellenére a bolgár történészek változatlanul nem citálják a Bulgáriát kompromittáló részeket, ezért néhány esetben közöltük az eredeti szöveget is.

A törökök legyőzése után nyilvánvalóvá vált, hogy – az 1912-es márciusi szerb-bolgár megállapodás ellenére – a területi kérdésekben nem egyezik a győztes felek álláspontja,² s a szerbek már 1912 novemberétől több kísérletet tettek a szerződés módosítására és a Vardar-jobbpart megszerzésére. A görögökkel kötött 1912-es bolgár megállapodásban pedig nem esett szó a törököktől megszerzett területek elosztásáról. Venizelosz görög miniszterelnök célja viszont egyértelműen kiderül a pelagóniai érseknek írott leveléből, amelyben kifejtette, hogy törekszik minél északibb határokat elérni Macedóniában.³

1913 februárjában Venizelosz útban a londoni konferenciáról hazafelé megállt Szófiában. Itt lemondott egész Délkelet-Macedóniáról, beleértve Dráma, Kavala és Szeresz városát is, de cserébe ragaszkodott Szaloniki megtartásához. A bolgár kormányzat megosztott volt e kérdésben, de végül elutasította a javaslatot.⁴ A szerb miniszterelnök, Nikola Pašić 1913 áprilisában is ragaszkodott ahhoz a Pétervárott tett kijelentéséhez, hogy a szerb kormány nem engedi meg Bulgáriának, hogy határait Szerbia és Görögország között Albánia irányába

¹ *Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHSStA) és Centralen Därzhaven Istoricheski Arhiv, Sofija (ЦДИА)*

² A márciusi egyezmény Macedónia zömét a bolgároknak juttatta, de mivel a bolgár csapatok Thrákiában harcoltak a törökök ellen, így a területet a szerbek „szabadították fel”.

³ *HHSStA PA I. Balkankonflagration. Kt. 493. Liasse XLV/11. 1913. február 11. Fremdenblatt Nr. 41. 67. évf.*

⁴ A bolgár kormányzatban sem volt egységes elképzelés a határmegvonással kapcsolatban. Egyesek úgy vélték, hogy ha a görögök megszerzik Kis-Ázsia partvidékét, akkor hajlandók lemondani macedóniai igényeikről, ezért forszírozták Csataldzsa bevételét és a görögök felvonulását a Dardanellák elé, ami egyben a bolgár katonai kilátásokat is megerősítette volna. Lásd: MARKOV, G.: *Bälgarija v Balkanskija Säjuz sreshtu Osmanskata Imperija 1912-1913*. Sofija, 1989. Nauka i izkustvo. 39-40. P. Miljukov jelentése szerint viszont a bolgárok belementek abba, hogy Szaloniki és hinterlandja görög kézen maradjon, ha cserében Florina és Kasztoria környéke a bolgároké lesz, de a görögök ezt nem fogadták el. BOGITSCHWITSCH, M.: *Die Auswärtige Politik Serbiens. 1903-1914. I-III*. Berlin, 1928-1931. I. Nr. 264. Baludgitsch aus Saloniki an Paschtsch, 1913. január 21.

kiterjessze,⁵ és jelezte, hogy Szerbia felkészült háborúba menni akkor, ha a nagyhatalmak nem tudják garantálni a közös szerb-görög határt, ami Bulgária számára Macedónia zömének elvesztését jelentette volna. Ez már az 1912-es egyezmény nyílt felrúgását jelentette. Bár a bolgárok egyszer már 1913. április 25-én is kérték az orosz döntőbíráskodást az 1912-es szerződés alapján, Sz. D. Szazonov, az orosz külügyminiszter (és a szerbek is) ragaszkodott a görögök meghívásához, amit a bolgár kormány már csak azért is elutasított, mert az 1912 márciusi egyezmény, mely szerb-bolgár vita esetén a cárt bízta meg e kérdés rendezésével, egy szót sem szólt a görögökről. Danev, a szobranje oroszbarát elnöke elutasította a görögökkel való tárgyalást.⁶

A bolgároknak az állt érdekében, hogy a török elleni háború minél hamarabb békekötéssel záruljon, lehetőleg még 1913 elején, mielőtt a szerb és görög követelések nagyobb mértéket öltenek. *„A szerbek és a görögök ugyanis – elemezte kitűnően a helyzetet Danev – örülni fognak, ha újból katonai lépésekhez folyamodunk, mert abban reménykednek, hogy ez esetben újból tárgyalni kell a szövetségesek közötti megállapodásról, és Bulgáriának egyfelől el kell fogadnia a görög álláspontot (a határokról), másfelől módosítani kell a szerbekkel megkötött egyezményt... Az egyik megoldás tehát az, hogy a háborúnak egyáltalán nem szabad kiújulnia, vagy pedig ha kiújul, akkor szembe kell nézni azzal, hogy csak és kizárólag magunkra számíthatunk”*.⁷ Danev helyesen látta a helyzetet, ezért is furcsa, hogy később egyértelműen a második megoldás mellett határozta el magát, ami Bulgária izolációjához vezetett.

Az utólagos rekonstrukció nyújtotta lehetőséget segítségül hívva, a bolgárok előtt a következő a lehetőségek álltak nyitva a második háború elkerülésére és a helyzet kezelésére. Először is, megegyezhettek volna tárgyalásos alapon szövetségeseikkel a nagyhatalmak kizárásával. Ez esetben Bulgária nyilvánvalóan súlyos kompenzációra kényszerül Macedóniában Szerbia és Görögország irányában, de megmaradt volna az Enosz-Midia vonal, továbbá a teljes Vardar-balpart Szaloniki nélkül, és talán Románia kompenzálása sem vetődött volna fel újra. A

⁵ SKOKO, S.: Rukovođenje operacijama Srpske vojske u ratu s Bolgarskom 1913 godine. *Vojnoistorijski glasnik*, 33. 1-2. 1982. 244.

⁶ Jellemző módon sokan telhetlenségükben még csak nem is Szaloniki hovatarozása miatt aggódtak. A Verhoven Komitet (a bulgarofil macedón Legfelsőbb Bizottság) nem akarta, hogy Szalonikiért cserébe a bolgárok feláldozzák Vodenát, Lerint, Kasztoriát, Jenidze-Vardart, melyeket egyébként Görögország „szabadított” fel. Lásd: GESOV, I. E.: *Lichna korespondencija*, Szófia, M. Drinov, 1994. Eds.: POPOV, R. – TANKOVA, V. Nr. 108. 1913. január 29./február 11. 248.

⁷ A szerbek kikötött követeltek az Adrián, de ezt a Monarchia ellenzése meghiúsította: emiatt fordultak Macedónia felé. *ЦДИА, ф 568 к. оп. 1. а.е. 756. 17.* A gyors békekötés reménye azonban hamar meghiúsult.

második esetben, mivel május végétől Románia kompenzációja – a Monarchia magatartása és a görög-szerb ellenszövetségben rejlő veszélyek miatt – elkerülhetetlennek tűnt, Bulgária megkísérelhetett volna egyezsége jutni a Monarchiával és Romániával, ahogy ezt Berchtold külügyminiszter is óhajtotta. Ez esetben a szerb-görög szövetséget – akár béke, akár az egykori szövetségesek közötti háború esetén, – ellensúlyozhatta volna egy bolgár-román, s így a Vardar-balpart szintén megmaradt volna és talán az Enosz-Midia vonal is. A román-bolgár megegyezés már csak azért is fontos volt, mert a szerb-román szövetségnek is volt reális veszélye: a szerbek már 1913 februárjában a románokhoz fordultak a szövetségkötés ügyében, igaz ezt eleinte nem annyira Bulgária elleni támadáshoz kívánták felhasználni, mint a Monarchia esetleges agresszív lépései elleni védekezéséért.⁸ A harmadik esetben Bulgária elfogadhatta volna Oroszország vagy más hatalmak döntőbíráskodását. Fontos hangsúlyozni, hogy mind-három verzióknak volt politikai realitása, s mind kedvezőbb kimenetelt biztosított volna, mint az 1913. augusztus 10-én megkötött bukaresti béke. Ehhez képest a bolgár kormányzat a lehető legrosszabb, negyedik megoldást választotta.

A román-bolgár kompenzációs tárgyalások során a bolgár fél kezdetben azt a téves következtetést vonta le, hogy a román kompenzáció nem román-bolgár, hanem szövetségi ügy. A román fél korábban megígérte, hogy 10 millió frank kártérítést ad az általuk követelt Szilisztriáért cserébe, és ha ez nem elegendő, Bulgária kárpótlást kaphat Szerbiától, egészen pontosan Pirot városát. A román felfogás szerint ugyanis Románia a Balkán Szövetséggel tárgyalt és a szövetségi terheket illik megosztani.⁹ Bár a bolgárok elég sokáig hallgattak a román ajánlatot illetően, nem zárták ki a lehetőséget, hogy más kárán vásárolják meg Románia jóindulatát. 1913. május 24-én (június 6-án), három héttel a második háború kitörése előtt Szalabasev bécsi bolgár nagykövet Macchióval tárgyalt a Romániának semlegességéért nyújtandó kárpótlás ügyében: *„Megkérdeztem őt, hogyan milyen szemmel nézne arra Ausztria, ha Bulgária nem bolgár területekből ígérne oda egy részt Romániának, hanem szerb területeket adna – természetesen csak abban az esetben, ha háborúba keveredünk Szerbiával, és Bulgária győzne. Ő (Macchio) azt válaszolta, hogy a Monarchia semmi esetre sem ellenzi a megegyezést, és hogy Bulgária ezen az alapon tárgyalásokat kezdhet Romániával.”*¹⁰

⁸ SOSNOSKY, Th. von.,: *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*. Bd. 2., Berlin, 1914. 352.

⁹ ЦДДА, ф 568. к. оп. 1. а.е. 796. 4. Később már 100 millió frankot és katonákat is ígértek.

¹⁰ „*Popitah go kak bi poglednala Avstrija ako Bălgarija obeshatae da dade na Romăniya chast ne ot bălgarska, a samo ot sârbska territorija i to, razbira se, samo v sluchaj ako imame vojna s Sărbija i Bălgarija pobedi. Toj otgovori, che Avstro-Ungarija njama nishto protiv podobna spogodba, i Bălgarija mozhe da vlezhe v prigovori s Rumăniya vărhu tazi baza.*” In: ЦДДА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 219.

Ez a rövid telegram sok mindentről árulkodik: először is, a Monarchia örömmel látta volna Szerbia megcsonkítását, akárcsak a bolgárok, de nem ő maga akarta e csonkítást véghezvinni. Másodszer, Bulgária előzetes kárpótlást semmi esetre sem adott volna Romániának, amely további területekhez csak bolgár győzelem esetében jutott volna, így rászorult volna arra, hogy támogassa a bolgár törekvéseket. Előzetes kárpótlás esetében a bolgárok jogosan attól tartottak, hogy Románia cserbenhagyja őket. A javaslat viszont pontosan azért volt elfogadhatatlan a románok számára, mert úgy vélték, bolgár győzelem esetén nem jutnak kompenzációhoz.¹¹ És ez a megérzésük helyes is volt. Harmadszor, Bulgária egyáltalán nem a béke elkötelezett híve volt.

Amikor április végén Londonban ismét megkezdődtek a béketárgyalások, a helyzetelemzés tovább folytat; bolgár részről immár egyre nagyobb tétovasággal párosulva. Hogy halogató taktikát folytató szövetségeseit – akik a tárgyalások elhúzása közben csapataikat Macedóniába csoportosították át, míg a bolgár seregek Thrákiában, Csataldzsa alatt vesztegeltek – döntésre bírja, Danev kijelentette, hogy azok beleegyezése nélkül is békét köt a törökökkel,¹² jöllehet a különbékét az 1912-es szövetségi szerződés tiltotta. Így a szerbek alkalmat kaptak, hogy a bolgárokat rossz színben tüntessék fel. Ez alkalommal azonban a nagyhatalmak még a bolgárok pártját fogták. Szavov bolgár tábornok, a katonai párt vezére úgy vélte, a nagyhatalmak ennek ellenére sem értékelik kellőképpen Bulgária szerepét a nagyhatalmi csoportosulások közötti egyensúly módosításában. „*Szükséges tehát értesíteni a franciákat és az oroszokat, hogy eldöntöttük, a végsőkig elmegyünk érdekeink érvényesítésében.*”¹³ Szavov túlbecsülte Bulgária értékét az antant számára Szerbia és Görögország ellenében, s ez a téveszme Danev kormányra jutásától kezdve eluralta a bolgár politikát. Azt azonban jól látta meg, hogy a Balkán Szövetség egységesen nem csatlakoztatható az antanthez, mint ahogy azt Szazonov szerette volna, sőt helytállónak bizonyult az a megállapítása is, hogy a Balkánon egyik nagyhatalmi csoportosulás sem jut majd döntő fölényre 1914-re.

A londoni nagykövet, Madzsarov is azt tanácsolta, hogy Bulgária írja alá a

¹¹ A románoknak nem ez volt az egyetlen elképzelése a bolgár probléma megoldásáról. Lahovary román nagykövet Párizsban felajánlotta a bolgároknak a két állam szövetségét, sőt perszonálunióját, arra hivatkozva, hogy 1886-ban, az orosz-bolgár viszony mélypontján is ezt tervezték, s csak orosz tiltakozás miatt hiúsult meg. Kérdéses persze, hogyan fogadná most egy 12 milliós lélekszámú ország születését Oroszország, mely ráadásul elzárna a Balkánra vezető orosz utakat, s az ötlet Szerbia számára is nagy veszélyeket rejtett magában. BOGITSCHEWITSCH, I. Nr. 316, Nr. 355. és II. Nr. 832.

¹² ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 7. 1913. május 7./20.

¹³ ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 8. 1913. május 14./27. A szerbek pedig a bolgárokat osztrákbarátsággal vádolták.

londoni békemegállapodást, még szövetségesei ellenzése esetén is, mert ez esetben ők is követni fogják ebben, hiszen látni fogják, hogy Bulgária már nem tartja Csataldzsánál seregei zömét.¹⁴ A bolgár vezérkar sem ült ölbe tett kézzel, s már május 18-án (31-én, a béke aláírásának napján) kidolgozta elképzelését egy Szerbia és Görögország elleni egyidejű offenzívára – nagyjából abban az időpillanatban, amikor a szerbek és görögök megkötötték bolgárellenes szövetségüket.¹⁵

Gesov miniszterelnök azért aggódott, nehogy a katonai körök újabb háborúba sodorják Bulgáriát, mert ez esetben Románia bizonyosan újabb kompenzációkat kérne. Sokan azt is világosan látták, hogy nem lenne meglepő, ha Bulgária elutasító magatartása miatt Románia máshol keresne szövetségest, mégsem tettek ennek megakadályozására lépéseket. *„Ismélem, ezek a pillanatok rendkívül fontosak és sorsdöntők a Romániával való viszonyunkat illetően. Csak tőlünk függ, hogy kihasználjuk-e készségüket a szövetségekötésre, avagy szövetségeseink karjaiba taszítjuk őket...”* „...a lehetőséget biztosan kihasználják majd szövetségeseink, ha mi elszalasztjuk.” – írta a bukaresti bolgár követ, akit Maiorescu így tájékoztatott: *„Mondja meg barátilag: meg fogják-e adni nekünk azt, amit Danev Londonban megígért? Mert ebben az esetben kérhetnek tőlünk bármit, amire csak szükségük van.”*¹⁶ Ebből az derül ki, hogy 1913. május 29-én volt még esély a Romániával való megegyezésre, miközben a görögök elfogadták a demobilizációs javaslatot, és az antantot kérték fel a bolgár-görög vita eldöntésére,¹⁷ a szerb-görög katonai megállapodás pedig az aláírás előtt állt!

Nem csak a bukaresti bolgár követ küldözgetett kétségbeesett hangvételű táviratokat, de bécsi kollégája is ellátta tanáccsal a külügyminisztériumot. *„Berchtold úgy gondolja, hogy gyorsan és energikusan megegyezésre kell jutni Romániával, és biztosítanunk kell fellépésüket Szerbia ellen egy esetleges háborúban, de legalábbis jóindulatú semlegességüket. ... Mindenekelőtt megállapodást kell kötnie Bulgáriának és Romániának a jóindulatú semlegességről, és egyidejűleg egyezményt kell kötniük Románia kárpótlásáról és arról, hogy háború esetén segíti Bulgáriát. De ahhoz, hogy ezt a célt elérje, önként, barátian kell területi engedményeket javasolni Románia felé, például a Mangalia körüli tengerparton... Berchtold meg van győződve arról, hogy, ha Románia Szerbia ellen fordul, Bulgária oldalára állva, akkor a szerbek nem számíthatnak*

¹⁴ ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 12. 1913. május 14./27.

¹⁵ *Istorija na Bălgarite*, 1878-1944 v dokumenti. Tom 2. 1912-1918. Periodăta na vojinite. Sofija, Prosveta, 1996, Eds: TRIFONOV, S. – GEORGIEV, V. 187. Ebben Macedónia mellett szerb államterület elleni támadások is körvonalazódtak, jóllehet Niš nem volt célpontként említve.

¹⁶ ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 22. 1913. május 16./29.

¹⁷ ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 23. 1913. május 16./29.

Oroszország támogatására, mert Bulgária is szláv állam.”¹⁸ Ennek némileg ellentmond, hogy Oroszország 1912-1913 során a saját balkáni politikáját képviselte, nem a szláv államokét, alkalmanként a görögöket és a románokat is támogatva. A bolgárok számára elvben továbbra is nyitott maradt a lehetőség, hogy ne csak a román semlegességet, de a támogatást is megszerezzék!

Berchtoldnak igaza lehetett abban, hogy egy bolgár-román szövetség és egy Szerbia elleni bolgár-román háború esetén az oroszok semlegesek maradtak volna, amennyiben a Monarchia is így tesz, hiszen Romániát is szerették volna érdekszférájukba vonni. Viszont egy létrejövő bolgár-román szövetségnek is el kellett volna köteleznie magát vagy a Monarchia oldalán, vagy az oroszokén (ez szükségszerű volt ekkor a térségben). Mivel a potenciális préda – Szerbia – egyáltalán nem volt osztrákbárát, az oroszok valószínűleg pusztán számításból is melléje állnak, hogy megállítsák az osztrák (nagyhatalmi) előretörést a térségben, még akkor is, ha egyébként Bulgáriával és Romániával is szimpatizálnának, és a két állam szövetsége éppen orosz biztatásra jön létre. Azaz egy esetlegesen orosz égisz alatt kötött bolgár-román megegyezés aligha lett volna Szerbia ellen fordítható – a bolgárokat viszont Macedónia jobban érdekelte, mint egy új, de passzív szövetség. Ez viszont azt jelenti, hogy Bulgária és Románia törekvései csakis a Monarchiánál találtak volna meghallgatásra, s a két ország túlerejéből eredő győzelem valószínűnek tűnt egy magányos Szerbia felett – persze Görögország és Törökország módosíthatta a helyzetet –, s ez az osztrákok megerősödését hozta volna magával még semlegességük esetén is!¹⁹ Ebből következően Oroszországnak nem volt érdeke egy ilyen szövetség Szerbia elleni fellépése. Mivel egy Monarchia-bárát bolgár-román megegyezés esetleges létrejötte után Oroszország már csak fegyverrel inthette volna nyugalomra a feleket, ami világháborús veszélyt jelentett, az oroszok diplomáciai úton voltak kénytelenek megakadályozni egy ilyen szövetség létrejöttét. 1913 májusa után ezért sem léptek közbe békítőleg, és már nem feltétlenül támogatták Románia békés úton való kompenzációját Bulgária részéről, míg 1912 végén még éppenhogy ők szorgalmazták ezt a szorosok veszélyeztetése miatt. Berchtold számára pedig az vált létfontosságúvá, hogy a bolgár-román szövetség ne orosz védnökség alatt jöjjön létre – egyrészt, mert ezzel alapvetően romlana a Monarchia geostratégiai helyzete, másrészt, mert az egy új, a szorosokat is fenyegető Balkán Szövetség

¹⁸ ЦДНА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 38. 1913. május 16./29. Valójában, ha megkötetik a román-bolgár egyezmény, úgy Románia érdeke ebben az esetben inkább a béke fenntartása lett volna, mint egy bizonytalan kimenetelű háború a bolgárok oldalán.

¹⁹ Egy kisállam előretörése Oroszország és a Monarchia szempontjából még mindig jobb volt, mint nagyhatalmi riválisa hasonló lépése. Az viszont már veszélyes lett volna az osztrák érdekekre, ha Románia és Bulgária az osztrákok kihagyásával kebelezi be egész Szerbiát – ez túl jó pozíciót jelentett volna, hogy az oroszok érdeklődését is felkeltse egy ilyen szövetség.

alapját jelentené –, még akkor sem, ha ezért Oroszország feláldozza a szerbeket (ami nem volt valószínű), és ezzel a Monarchia kijut Szalonikiig. (Ez csak abban az esetben nem valósul meg, ha az oroszok Macedóniát Bulgáriának ítélik a döntőbíráskodás során; ha cserébe szövetséget kötnek Romániával). Mindezekkel valószínűleg a bolgár kormányzat is számolt. Berchtold úgy vélte, hogy Bulgáriát Törökország oldaláról nem fenyegeti veszély, mert semlegességet fog mutatni.²⁰ Ez utóbbira a bolgárok is úgy tekintettek, mint helyes helyzetértékelésre, és megerősítette őket tétlenségükben.

„A görögök már Szereszt és Kavalát is követelik, pedig korábban Bulgáriának ígérték ezeket a helyeket... – hívta fel a figyelmet a veszélyre Szalabasev bécsi követ a távirat végén – *A Monarchia és Olaszország pedig ezt a két várost Szalonikivel együtt a bolgároknak ítélte, egyedül a németek akarják Szalonikit a görögöknek adni... Anglia még nem nyilvánított véleményt e kérdésben, de félő, hogy a görögöknek adná a várost, hogy a franciák és oroszok oldalára állítsa őket. ... Ha a bolgárok aláírják a különbékét Törökországgal Londonban, úgy a szerbek egészen bizonyosan azzal vádolják majd őket, hogy megszegték a velük kötött megállapodást...*”²¹ Bár a követ reménykedett a Monarchia katonai támogatásában, Berchtold csak országa jóindulatú semlegességéről biztosította Szalabasev bécsi bolgár követet, és még csapaterősítésekre sem volt hajlandó a szerb határ mentén, hogy a szerbek erőik egy részét oda dobják át, mondván, hogy már így is elég sok katonát vezényelt a Monarchia a déli határaihoz.

A helyzet azonban csak látszólag volt ilyen egyszerű: R. von Mach szerint Ferdinánd abban a reményben adta ki a parancsot Szavovnak a támadásra, hogy az első lövések eldördülése után úgyszólván osztrák-magyar csapatok lépik át a Dunát és békét teremtenek.²² Mivel Berchtold meglehetősen korán (május 9-én) megdöbbenve az az nyilatkozta Tschirschky német követnek, hogy egy Bulgária felett aratott döntő szerb győzelem esetén a Monarchia katonai erejével avatkozik be az események menetébe – bár nem fogja anektálni Szerbiát,²³ – s mivel a német követ ezt Szalabasevvel is közölte, a bolgárok később, a második háború kitörése után kapott kedvezőtlen harctéri jelentések ellenére sem adták fel az osztrák segítségbe vetett reményüket, ami csak nehezítette helyzetüket. A bolgárok osztrák források alapján igazolták, hogy a Monarchia nem ellenezte Szerbia megtámadását, sőt okuk volt reménykedni a segítségében.²⁴ A franciák

²⁰ ЦИИИ, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 38. 1913. május 16./29.

²¹ Uo.

²² MACH, R. von.: *Aus bewegter Balkanzeit, 1879-1918*. Berlin. 1928. 235.

²³ Conrad von HÖTZENDORF: *Aus meiner Dienstzeit. 1906-1918. I-III*. Wien, 1922. III. 353.

²⁴ HHSStA Nachlass Baernreithers, Kt. 8. Tagebücher, 1913. 11. 23. Wien

később olyan képtelen nézeteket is hangoztattak, hogy maga a Monarchia készítette elő a háborút, hogy Szerbiát feldarabolja és Ferdinánd Szavovnak adott írásbeli parancsában biztosítékot adott a Monarchia a segítségnyújtásáról, s arról, hogy Károly román király a Duna-négyszög elfoglalása után a bolgárok segítségére siet!²⁵ Berchtold valóban nem utasította el Bulgária anyagi támogatását, amennyiben az háborúba keveredik Szerbiával²⁶ – s egészen 50 millió koronáig hajlandó volt elmenni – de, hogy a Monarchia készítette volna elő a támadást, nem bizonyított.

Tarnowski szófiai osztrák követ még május 23-án elemzést adott a Monarchia által követendő politikájáról. Kijelentette, hogy egy saját erejéből győztes Bulgária a Monarchia számára nem kívánt megoldás lenne, mert így a félszigeten erőfölénybe kerül az ország, és a legyőzött Szerbiát hamar a kezeibe kaparinthatja, és szövetségébe kényszerítheti. A legmegfelelőbb tehát az, ha elképzeléseit csak a Monarchia támogatásával tudja megvalósítani. A Monarchia számára az sem megfelelő, ha egy létrejövő Nagy-Bulgária újból csatlakozik a szerb-orosz szövetséghez, sokkal inkább kívánatos egy Monarchiával szövetségben lévő és tőle függő Bulgária, amely meg nem valósult tervei miatt a szerb-orosz blokk ellenfelévé válhat.²⁷

A bolgárok tehát május végétől komolyan fontolgatták a fegyveres leszámolás lehetőségét és ezt nyíltan más hatalmak tudomására is hozták. A szerbek minden újságban közzétették területi követeléseiket, így népszerűsítve azokat. Sztancsov párizsi bolgár követ azonban óva intette hazáját hasonló lépések megtételétől, mert szerinte ez visszasságot szülne.²⁸ Azaz a bolgárok maguk is elismerték igényeik túlzó voltát. További problémát jelentett, hogy valaki mégis nyilvánosságra hozta a bolgárok elképzelését Nagy-Bulgáriáról. Mivel a térkép felbőszítette a szövetségeseiket és az európai közvéleményt, nyilván nem a bolgárok ötlete volt a publikáció. Nagy-Bulgária ugyanis magába foglalta nemcsak a teljes Macedóniát, de Thrákiát is egészen a Márvány-tengerig, mindemel-

²⁵ BOURGEOIS, E.-PAGÉS, G.: *Die Ursachen und Verantwortlichkeiten des Großen Krieges*. Hrsg. Schwertfeger, B. Berlin, 1922. 356.

²⁶ „Erkundigt Euch sehr vorsichtig, wieviel Geld Bulgarien brauchen würde, um gegen Serbien kräftig aufzutreten und wenn nötig auch den Krieg zu führen.” In: *HHSStA*. Ad. Reg. F23. Kt. 64. 1913. 05. 17. Berchtold an Tarnowski és Popper an Fanta.

²⁷ *Österreich-Ungarns Aussenpolitik*. Eds.: BITTNER-SRBIK-PRIBRAM-ÜBERSBERGER, Wien, 1930. (Ö-U.A.) VI. Nr. 7133. A forrás alapján a Monarchia, de legalábbis Tarnowski kétszínű politikája azt célozta, hogy háborúba vigye Bulgáriát, amelyből, ha vesztesen kerül ki – márpedig a Monarchia megígért támogatásának elmaradásával ez valószínűsíthető – akkor végérvényesen a Monarchiához kötik a szomszédokkal való ellentétei. Lásd: LÖDING, D.: *Deutschlands und Österreich-Ungarns Balkanpolitik von 1912-14. unter besonderer Berücksichtigung Ihrer Wirtschaftsinteresse*. Hamburg, 1969. Phil. Diss. 83.

²⁸ ЦИЦА, ф 176 к. ор.2. а.е. 1369. 147.

lett a maradék területre, mind Koszovóra, mind a Szandzsákra, mind Epiroszra Albánia neve volt rávezetve, sőt az albánok még az Égei-tengerre is kijutottak volna Szalonikitől délre – azaz a szövetségesek semmit sem kaptak volna.²⁹ Sőt, a bolgár álmok még ezen is túlmentek. „*A montenegrói delegátus, mivel nem volt bátorsága nyíltan bepanaszolni a szerbeket, azt javasolta, hogy egyezzünk meg minden balkáni állammal, hogy osztozzunk meg Albánián, így nekünk jutna Berat és esetleg Valona is.*” – írta Danev, a szobranje elnöke a londoni tárgyalásokról.³⁰

Albánia életképessége erősen befolyásolta a Romániának adandó kompenzáció mértékét is. Danev már 1913. május 16-án (május 29-én) úgy nyilatkozott, hogy „*Ezideig minket Szerbia viselkedése érdekelt, másfelől, távolabbról Albánia sorsa, ha életképtelennek bizonyul. Az első esetben, ha Szerbia megsérti a megállapodást, és ránk támad, ennek következményeképpen Bulgária még kedvezőbb határokat kap vele szemben, míg a másik esetben, ha így Bulgária kijut az Adriai tengerig, véleményem szerint megígérheti Romániának a kárpótlást (ti. a bolgár Tutrakan-Balcsik vonalat), az első esetben azonban csak szerb területeket kaphat.*”³¹

1913. május 27-én (június 9-én) egy török küldött bizalmasan beszámolt Görögország szándékáról, hogy a két ország egy bolgárellenes katonai szövetséget óhajtott tető alá hozni, de a török kormány elhárította a kezdeményezést. „*Bulgária számíthat Törökország szimpátiájára és baráti semlegeségére, ha háború törne ki Szerbia, Görögország és Bulgária között*” – közölte Hilmi pasa.³² A távirat valóság tartalmáról a bolgár kormány elfelejtett meggyőződni. Különösen imponáló volt, hogy a törökök 50 ezer albán felkelőt ígértek a szerbek ellen. Ez a távirat azért befolyásolta különösen erősen az események tovább menetét, mert három nappal korábban, május 24-én (június 6-án) Misev athéni bolgár nagykövet arról tájékoztatta a külügyminisztériumot, hogy a görögök az iránt érdeklődtek, hogy a törökök hajlandók-e támadást indítani Drinápoly visszaszerzésére a bolgárok ellen. Korábban éppen a törökök ragaszkodtak szerb-görög-bolgár háború esetén a kompenzációhoz, és a görögök tiltakoztak a

²⁹ CASSAVETTI, D. J.: *Hellas and the Balkan Wars*, 1914. 314-316.

³⁰ ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 140. 1913. május 20. (június 2.)

³¹ „*Za sega nas ni interesuva povedenieto na Sărbija, a v po-dalechno bădeshte, sădbata na Albanija, ako tja se otkazhe ne zhiznenosposobna. V părvija sluchaj, ako Sărbija potăpche dogovora i ni napadne, i v rezultat, Bălgarija poluchi po-izgodna granica sprjamo neja, kaktó i v vtorija sluchaj, ako Bălgarija izleze na Adriaticeskoto more, spored moeto mnenie, mozhe da se obeshetae na Rumănija kompensacija, kato se gleda, shtoto v părvija sluchaj da obhvashta samo sărbska teritorija...*” In: ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 53.

³² ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 275. 1913. május 27./június 9.

kérdés illetően megtárgyalása ellen.³³

Mivel a két távirat némileg ellentétben állt egymással, és a bolgárok török jóindulatot véltek kiolvasni belőlük, Madzsarov londoni követ többször is javaslatot tett a törökökkel kötendő szövetségi szerződés kidolgozására. De ez is megghiúsult. Pedig Görögországból már május 9-én rossz híreket küldött Misev. A bolgár és görög sereget elválasztó vonal kijelölése idején a görög király audiencián fogadta a bolgár követet. „Az audiencia ideje alatt Őfelsége elővett egy vörös tollat és felrajzolta a térképre az átadandó területeket, melyeket Bulgária kap a felosztás kérdése során. Ez a vonal, mely Lefteránál indult ki, Szeresz mellett haladt el, de mindkét települést görög kézre eső területek közé sorolta. A király kijelentette, hogy nem fog aláírni egy olyan konvenciót, mely további területeket ad a bolgároknak. Éppen elég volt, hogy le kellett mondania Drámáról és Kavalárol”.³⁴ Az üzenet egyértelmű volt. Szalonikin túl a görögök immár Szereszt is követelték; másfelől a bolgárok még mindig megmenthették volna Drámát és Kavalát.

Heszapcsiev tábornok, a bolgár érdekek szaloniki képviselője további, szintén riasztó hírekkel szolgált május 21-én (június 3-án): a görög kormányzat a megegyezés „sine qua non”-jának tartja Szaloniki és Szeresz átengedésén túl, hogy közös határa legyen Szerbiával! Heszapcsiev felhívta a figyelmet a görög igények folyamatos növekedésére, amelynek célja úgymond, hogy a bolgár kormányzatot egy kétségbeesett és elhamarkodott lépésbe hajszolja. Éppen ezért úgy véli, hogy el kell fogadni a baráti nagyhatalmak döntőbíráskodását.³⁵

A görögök, mivel a bolgárok elutasították mind az orosz döntőbíráskodást, mind az antantét, új javaslatot terjesztettek be a bolgárok elé.³⁶ A terv szerint két döntőbíróvá választottak volna: Oroszország, az antantot, Németország, a hármasszövetséget képviselné.³⁷ Május 17-én (30-án) a szerbek is az antanthoz fordultak, illetve felmerült mind a hat nagyhatalom közös bíráskodása is. Venizelosz kihasználta, hogy Konstantin király Vilmos császár kegyeltje volt az 1913 eleji német politikai fordulat óta, míg a kormánya antantbarát volt. Misev bolgár

³³ ЦДДА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 223. 1913. május 24./június 6.

³⁴ ЦДДА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 84.

³⁵ ЦДДА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 150.

³⁶ LOREY, A.: *Frankreichs Politik während der Balkankriege 1912-1913*. Diss. Frankfurt. M. Dresden. 1941. 108. Azt az orosz javaslatot, hogy a döntőbíráskodást az antant hatalmai vállalják magukra a görög-bolgár határ ügyében, Pichon elutasította, mert félt, hogy mindkét fél elégedetlen lesz vele és eltávolodnak az antanttól és a hármasszövetség sem fogadja el ezt a megoldást. Ezért Pichon úgy vélte, hogy az összes hatalom döntésére kell bízniuk magukat a felek, vagy a hármasszövetségére, de Szazonov ebbe nem ment bele, mert a Monarchiát mindenáron ki akarta zárni egy ilyen helyzetből. Lásd: Documents diplomatiques français, (DDF). 1929- , 3. VI. Nr. 611., Nr. 631.

³⁷ ЦДДА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 272. 1913. május 27./június 9.

követ számára az derült ki a javaslatból, hogy Görögország, akárcsak Bulgária, ingadozik a két szövetségi rendszer között, de míg Görögországot mindkét csoportosulás ígéretekkel akarja megnyerni, addig Bulgáriát egyik sem favorizálja. A bolgár kormányzat sejtette, hogy a németek nem támogatják elképzeléseit, abban viszont reménykedhetett, hogy az oroszok, akik Misev szerint a szerb-bolgár vitában várhatóan a szerbek javára ítélik a Vardar jobb partját, a bolgár-görög vitában hajlandók lesznek a bolgárokat előnyben részesíteni; de csak akkor, ha szembe akarnak szállni a hármasszövetséggel, nem pedig rálicitálni a német ajánlatra. Az utóbbi esetben itt is Bulgária húzza a rövidebbet. Várhatóan nagy csábítást jelent az oroszoknak és a németeknek is a görög tengerpart stratégiai jelentősége, míg Bulgária égei-tengeri jelenléte nem kívánatos az oroszok számára annak a tengerszorosokhoz való túlzott közelsége miatt. Misev tehát az orosz-német döntőbíráskodás eluta-sítását javasolta, mint kockázatos tényezőt.

A bolgár követ ehelyett mind a hat nagyhatalom döntőbíráskodását javasolta, de azok többsége hallani sem akart erről; eltekintve a Zimmermann képviselte németektől. Ezzel a bolgárok elszalasztottak egy újabb lehetőséget, amivel eltávolíthatták volna a szerbeket görög szövetségeseiktől. A helyzetet tovább bonyolította Elliott athéni angol nagykövet téves helyzetértékelése, aki úgy tájékoztatta Misevet, hogy Venizelosz kiesett a görög király bizalmából, az uralkodó pedig békét akar.³⁸

Hogy az új bolgár kormányfő, Danev, véletlenül se nyugodhasson meg, másnap Kalinkov küldött egy figyelmeztető táviratot Bukarestből, közölve, hogy amennyiben a háború kiújul, Románia mozgósítja erőit, nem marad semleges.³⁹ Később, június 26-án, maguk az oroszok is erre biztatták a románokat. Sebeko, a bukaresti orosz nagykövet, akárcsak a franciák, azért javasolta a mozgósítást Romániának, mert abban reménykedett, hogy így megelőzhető egy szerb-bolgár konfliktus kialakulása. Sőt, ezen túlmenően Sebeko a Turtukaia-Balcsik vonal azonnali megszállását javasolta a románoknak, hogy elejét vegye a harcnak.⁴⁰ Ez azonban kiélezte volna a szerb-bolgár konfliktust, hiszen ekkor a szerbek sem engedtek volna elképzeléseikből, Romániát pedig semmi nem kötelezné

³⁸ ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 216. 1913. május 23./június 5. és ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 220-221. ill. ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 272. 1913. május 27./június 9.

³⁹ ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 285. 1913. május 28./június 10.

⁴⁰ SOSNOSKY, Th. von, 357. és LOREY, A., 112. Álláspontjukat még június 27-én tolmácsolták Danevnek a románok. DDF. 3. VII. Nr. 68., Nr. 73., Nr. 170., és *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette. (G.P.)* Eds.: THIMME, F.-LEPSIUS, I.-MENDELSSOHN-BARTHOLDY, A., Berlin, 1927. XXXV. Nr. 13435., továbbá Ö-U.A. VI. Nr. 7530. Pétervár eldöntötte, hogy válaszlépésként nem tűri el a Szandzsák osztrák megszállását. DDF. VII. Nr. 135., Nr. 86., BD. IX-2. 1111.

Bulgária támogatására továbbra sem. Az is elképzelhető, hogy a bevonulás miatt egy román-bolgár háború robban ki, amihez gyorsan csatlakoztak volna a szerbek és a görögök is (és így jóval dekoncentráltabbak lettek volna a bolgár erők, mint a valóságban a második háború idején, amikor is bolgár csapattek nem harcoltak a románok ellen). Ez még nagyobb bolgár katasztrófához vezetett volna. Lehet, hogy Sebeko úgy vélte, a román igények kielégülése után Szerbia nem számíthatott volna Románia politikai és katonai támogatására, de véleményünk szerint ez igen kétséges, és mivel a bolgárok a második háborúban egy katonát sem küldtek a románok ellen, így azok ekkor sem kötöttek le bolgár haderőt a szerbek javára (bár az összekötetési vonalakat kétségtelenül elvágták).

Az oroszok úgy vélték, ha Románia nekik köszönhetően jut hozzá az áhított Dél-Dobruzsához, úgy talán könnyebben átkerülhet az orosz érdekszférába, és megnyerhető a Balkán Szövetségnek (kicserélve Bulgáriáért, mely az oroszok szerint jószerevel a Monarchia szövetségeseinek tekinthető).⁴¹ Így Románia a Monarchia ellen fordítható Erdély ígéretével. Ha a Monarchia egyszer összeomlik, akkor a szerbek megkapják Albániát, a bolgárok pedig Macedónia nagy részét, így az új szövetség hosszú távon velük is bővíülhetne.⁴² Ez a terv, amit Sosnosky az orosz diplomácia szájába ad, tükrözi a Monarchia egyes köreinek félelmeit, másrészt feltűnő hasonlóságot mutat Milovanović és Gesov 1911-es felosztási tervével, ami azt mutatja, hogy az nem maradt elszigetelt jelenség, hanem hatott a diplomácia irányvonalára is.

A román viselkedés érthetően aggasztotta Bulgáriát, ezért érdemes megvizsgálni, hogyan reagáltak a vezető diplomaták a feszültség növekedésére. Május 16-án (28-án) Teodorov bolgár pénzügyminiszter Párizsból így tudósított: „... *Úgy vélem nem szabad új területi engedmények árán megvásárolni Románia barátságát. Ismétlem, hogy egy győztes háború esetén a szerbek és a görögök ellen (!) még rosszabb helyzetben találjuk magunkat Románia és Törökország követeléseit illetően... hagyjuk, hogy támaszt keressenek az ellenséges táborban.*”⁴³ „*Előbb vagy utóbb de meg kell kísérelni határozottan megegyezni a görögökkel a vita békés kimenetelét illetően, mint elfogadni a hatalmak, végső esetben az oroszok döntőbíráskodását. Ez nem lesz annyira rossz, mintha elkezdenék egy háborút... Meg kell tenni mindent, hogy elhárítsuk a vélhetőleg több napos konfliktust egyidejűleg két állammal, mert a két ellenfél felett aratott dicső győzelem esetén is számíthatunk arra, hogy még egy harmadik, majd egy*

⁴¹ LOREY, A. 113. szerint, miként Pétervár, úgy Párizs sem akarta Bulgária túlságos meggyengülését, nehogy a szófiai kormányzat revanspolitikába kezdjen és a Monarchia mellé álljon.

⁴² SOSNOSKY, Th. von, 357.

⁴³ ЦДДА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 54.

*negyedik támad meg szomszédaink közül. Az oroszok ma biztosítottak arról, hogy békülésre intették a szerbeket.*⁴⁴ Teodorov – bár nem mentesen a bolgár haderő túlértékelésétől – a görög kérdést illetően alapvetően jól világitotta meg a problémákat. Ehhez képest azt láthattuk, hogy a másnap Misevnek megtett görög javaslatot egyértelműen elutasították a bolgár vezetők.

Ami pedig Teodorovnak a románokról való véleményét illeti, érdemes azt összevetni Szalabasev szintén 17-ére datált táviratával, mely Tschirschky bécsi német követ véleményét fejt ki. A németek mihamarabbi megbékélést javasoltak Romániával. *„Ha Bulgária nagylelkűen ad valamit Romániának, ... akkor Románia segíteni fogja Bulgáriát a Szerbia és Görögország elleni harcában Macedóniáért.*”⁴⁵ Tschirschky véleménye egyértelműen arra utal, hogy Románia fegyveresen is támogatná a bolgár igényeket. Ez a megnyilatkozás, mely ellentétes megoldást sugallt, mint Teodorové elvileg arra készíthette volna a bolgárokat, hogy még egyszer komolyan megfontolják a szövetséget Romániával. Felvetődik persze a kérdés, hogy mennyivel lehetett tájékozottabb a német követ, mint a bolgár pénzügyminiszter. Tény, hogy Tschirschky eléggé sajátos véleményt alakított ki, és olybá tűnik, hogy sok esetben nem a hivatalos német álláspontot képviselné, hanem erősen hathatott rá Bécs légköre is. Felmerül a kérdés, hogy nem tudatosan játszott-e át információkat, amelyek valóságtartalma megkérdőjelezhető volt. A német véleményét nem vetették el azonnal, de a Monarchia egy ballépése később mégis Teodorov álláspontját igazolta a megállapodás szükségtelenségét illetően.

A bolgár kormányzat előtt június elején még mindig nyitva állt mind a három út a fegyveres konfliktus elkerülésére: a megegyezés Romániával vagy Törökországgal, a döntőbíráskodás elfogadása, és egyezkedés a görögökkel vagy a szerbekkel. S bár Teodorov fent említett megállapításai sok reálpolitikai elemet tartalmaztak – mint például a háború elkerülésének szükségességét, a szövetségesek követeléseinek várható fokozódását –, elképzelését, hogy megállapodásra jusson Görögországgal, szinte irreálissá tette túlzott bizalma a bolgár fegyverekben, valamint az a tény, hogy a szerb-görög megegyezés tiltotta a különegyezmények kötését. Teodorov stratégiája, hogy Görögországot kikapcsolja a szövetségből, kétségtelenül a legéletképesebb megoldások egyike lett volna (persze ez is a Szerbiával való leszámolás érdekében történt volna). Sikere esetén megmarad Bulgária manőverező képessége s nagypolitikai függetlensége, hiszen nem nagyhatalmi döntés kényszeríti rá a görögökkel való megállapodásra, és az ország nem kerül kényszerpályára sem, azaz ellen tud állni Berchtold betagolási

⁴⁴ ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 55.

⁴⁵ ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 107. 1913. május 17./30.

kísérletének a hármasszövetség rendszerébe.

A május 30-án aláírt londoni béke új helyzetet teremtett. Madzsarov felhívta a figyelmet a politika irányának várható változására. Álláspontja a bolgár politika agresszív arculatát képviseli, és tulajdonképpen ez vált végül a bolgár politika hivatalos irányvonalává is. *„Szerintem a háború megelőzésének (Szerbiával) egyetlen egy eszköze maradt, ha minél hamarabb áthelyezzük a seregeinket Szófiába, és ezután javasolunk a szerbeknek egy meghatározott időtartamot a nem vitatott zóna kiürítését illetően, természetesen, ha addig nem fogadják el az orosz döntőbíráskodást. Semmi szín alatt nem szabad beleegyezni a tárgyalásokba a konvencióban lefektetett alapokon túl. Ideje felemelni a hangunkat, hogy meglássa a világ, de főleg az oroszok, hogy nem félünk a szerbekkel való háborútól. Bármiféle javaslat egy szövetségesek közötti konferenciára: csapda. Én úgy gondolom, hogy a görögök megijedtek és ezért törekszenek megegyezésre velünk.... Meg kell állapodni Montenegróval is, mostantól Szerbia rovására. A szerbek viselkedése annyira őszintetlen, hogy ez felment minket mindenfajta kötelezettségtől velük szemben.”*⁴⁶ Fontos megjegyezni, hogy Madzsarov sem utasította el a görögökkel való megegyezést.

Berlinből ugyanekkor egészen más politikát sugalmazó távirat érkezett J. Sz. Gesov nagykövettől. A korábbi miniszterelnök rokona leírta, hogy a románok örülnek, hogy – a pétervári konvenció által nekik ítélt Szilisztrián túl – kedvező feltétel adódik számukra, hogy még több területet kapjanak, *„hiszen többekévsbé mindenki elégedetlen a pétervári konvenció eredményével. Ha nem lesz fegyveres konfliktus Szerbia és Bulgária között, a román elégedetlenség természetesen megmarad a belpolitika keretein belül, minden nemzetközi jelentőség nélkül. De ha háború lesz, a románok kompenzációt fognak követelni, ezért a mi érdekünk az lenne, hogy ez esetben előzetes megállapodást kötünk Romániával és odaígérünk nekik valamit... a szerbek már kétszer tettek ajánlatot Bukarestnek.”*⁴⁷ A követ szerint Bulgáriának a törökökkel való megegyezésre kell törekednie. A németek, bár a bolgároknek adnak igazat, nem fognak beleavatkozni az események menetébe, Görögország viszont élvezzi az antant támogatását. Bújtatva tehát, de itt is megjelentek a német érdekek, amelyek egy Törökországgal való szövetséget és Görögország megerősödését kívánták.

Bár a bizalom mindkét félből hiányzott, a Monarchia terveinek a román-bolgár megegyezés összekovácsolására mégis egy váratlan szerb politikai lépés vetett véget. Május 26-án (június 8-án) Tosev belgrádi bolgár nagykövet arról tájékoztatta felettesét, hogy egy nagy hatalom kompenzációt ajánlott fel a szer-

⁴⁶ ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 115. 1913. május 18./31.

⁴⁷ ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 130. 1913. május 19./június 1. és ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 140.

beknek Macedóniában, ha lemondanak az Adriára való kijutásról. Tosev Nyikolaj Hartwig orosz követet gyanúsította az ajánlattétellel, de ő cáfolta a vádakát. Egy Gesovnak küldött május 15-i (május 28-i) táviratból egyértelműen kiderült, hogy a Monarchia ajánlotta fel Szalonikit és a Vardar-völgyet a szerbeknek, ha önként elhagyják Albániát.⁴⁸ Pašić egy parlamenti felszólalásban úgy vélte, ezt a szerbek megtették, így jogos a szerződés felülvizsgálatának igénye. A Monarchia lépésének nyilvánosságra kerülése megrontotta a viszonyt a Monarchia és Bulgária között, továbbá a Monarchia és Oroszország között is. Ettől kezdve a bolgárok alapvető fenntartással kezelték az osztrákok összes javaslatát, így a Romániával kötendő szerződést is. A játszmából a szerbek kerültek ki győztesen, hiszen a szerződés revíziójának lehetőségét korábbi javaslatával maga a Monarchia önkéntelenül is elismerte, hiába tiltakozott Berchtold, hogy a szerbek nagyhatalmi nyomásra hagyták el Albániát, így a javaslat érvénytelen.

A bolgárok számára ezért a Monarchia támogatta román szövetség eleve gyanús volt, így kiesett a megoldási módok közül. Hasonló sokkot élhettek át, amikor 1913. május 18-án (31-én), a londoni béke aláírása után, Szazonov egy táviratában azt javasolta, hogy a „vitatott zóna” déli részén és részben azon túl elhelyezkedő Sztruga, Kratovo, Velez és Kruševo a szerbeké legyen. Ez egyértelműen azt jelentette, hogy orosz döntéshozás esetén a bolgárok nemcsak az úgynevezett „vitatott zóna” területéből nem jutnak hozzá egy négyzetkilo-méterhez sem, de további engedményeket is tenniük kell.⁴⁹

Még nyugtalanítóbb volt ugyanaznap (31-én) Misev beszámolója. A követ arról tájékoztatott, hogy Venizelosz szeretne találkozni Gesovval, szintén a területi kérdés rendezése érdekében. Ha pedig ennek nem lenne eredménye, akkor *mind a négy állam* képviselője utazzon Pétervárra. Misev személyes véleménye az volt, hogy a döntőbíráskodás ilyen hibás és kiszélesített értelmezése komoly károkat okozhat Bulgáriának. *„Ma az orosz követ nyíltan kijelentette helyeslését Pašić követeléseit illetően, és azt mondta, hogy mindig talál majd lehetőséget, hogy eleget tegyen a szerb és görög kívánságnak a közös határt illetően, amelyet mi úgy értelmezünk, hogy le kell mondanunk az Ohridi-tóról és a tőle keletre lévő területekről”.*⁵⁰ Ez újabb „bizonyíték” volt a bolgárok számára, hogy az

⁴⁸ ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 262. Lásd még: *Vojnata mezhdu Bălgarija i drugite Balkanski dărzhavi prez 1913g. (II/1)*. Prichinite i podgotovka na vojnata i voennite dejstvija do 21-i Juni. Sofija, 1941. Ministerstvo na Vojnata, Shtab na armijata. 25. és ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 82-83.

⁴⁹ ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 103.

⁵⁰ „... Dnes ruskija pālnomoshten ministār otkrito se izrazi udobritelno za deklaraciite na Pashicha, i kaza, che vse shte nameri vāzmozhnost... da se udovletvori grācko-sārbskoto silno zhelanie za obshti granici, koeto oznachava da se otkazhem ot Ohridskoto ezero i goljama chast ot teritorija na iztok ot tova ezero.” In: ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 127.

oroszkok nem fogják betartani az 1912-es szerződés előírásait a döntőbíráskodás során, ezért megkérdőjeleződött bizalmuk ebben a megoldási módban is. Vagyis megoldásként csak a különegyezmény maradt az egykori szövetségeseikkel.

A bolgárok nem titkoltan attól tartottak, hogy Szerbia nemzeti ideájának, Nagy-Szerbiának a megvalósításán túl, minden délszláv terület egyesítését tűzte ki célul. A bolgár politikusok azt hangoztatták, hogy politikájuk a bizalomra épült, (ugyanakkor láthatóan nem bíztak senkiben): *„Ha Bulgária nem lett volna elszánva arra, hogy hűséges marad a szövetséghez és a közös szláv ügy mellé áll, és ha egyedül egoizmusa és opportunizmusa vezette volna, folyamodhatott volna különböző eszközökhöz, hogy megvédje saját érdekeit. És akkor nem maradt volna izolált, körülzárva a szomszédok blokkja által.”*⁵¹ Bár a mondat – miként a bolgár politika – öszintesége vitatható, május végére a bolgárok rádöbentek, hogy teljesen elszigetelték saját magukat.

A bolgárok az első két megoldási módot, mely területi engedményekre kényszerítette volna őket – (1) szövetség kötését valamely szomszédjukkal, illetve (2) megegyezés egykori szövetségeseikkel döntőbíráskodás révén – elhárították, de közben egyetlen nagy hatalom támogatását sem sikerült biztosítaniuk maguk számára (3); ennek ugyanis egyetlen módja továbbra is a szomszédokkal vagy szövetségeseivel való megegyezés lett volna. A nagy hatalmi befolyás ekkor ugyanis csak áttételesen volt jelen a félszigeten, a szatellitállamok érdekeinek érvényesítése révén, hiszen bármelyik nagy hatalom megjelenése a térségben a többi ellenlépéséhez vezetett volna. Ezt figyelmen kívül hagyta a bolgár kormányzat, és ez súlyos tévedés volt. Most nem volt közvetlen nagy hatalmi beavatkozás, mint Durazzo vagy Szkutari esetében, a zsákmány felosztása ugyanis nem volt a nagy hatalmak elsőrendű érdeke, a béke biztosítása a két nagy hatalmi csoportosulás között annál inkább.

A bolgár politika döntéshozó képességét a beérkező információtömeg szelekciójának hiánya és valóságtartalmuk ellenőrizhetőségének korlátai is befolyásolták. Szalabasev május 24-én (június 6-án) ismét érdekes véleményt közölt Tschirschkytől. A bécsi német követ szerint *„Ausztria-Magyarország haladéktalanul és a végletekig (!) támogatni fogja Bulgária érdekeit Szerbia és Görögország ellenében. Olaszország már mindenben megegyezett a Monarchiával. Németország szolidáris Ausztriával és elismeri, hogy politikailag a Monarchia jogosult a hármasszövetség vezetésére a Balkán-félsziget minden kérdésében.”*⁵² Nem tudni, hogy mennyire befolyásolta ez a telegram Bulgária politikáját. Tschirschky mondanivalójának ugyanis minden mondat esetében éppen a

⁵¹ ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 105.

⁵² ЦДИА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 220.

fordítottja volt igaz. Nem tudni, mi volt a német célja ezzel: szándékos dezinformáció, gesztus a Monarchia háborús pártja felé, kísérlet a német politika irányvonalának befolyásolására, esetleg Szalabasev értett félre valamit? Ha a bolgár kormányzat hitelt adott ennek a jelentésnek, akkor a saját végzetét siettette. Szalabasev így folytatta Tschirschky üzenetét: *„Ezen kívül Németország azon a véleményen van, hogy Bulgáriának erősnek kell lennie, hogy fellépjen Szerbia ellen. Németországnak kísérletet kell tennie annak érdekében, hogy Görögországot leválassza az antanttól és kidolgoznia egy török-román-bolgár-görög szövetséget Szerbia ellen. E célból Bulgáriának meg kell egyeznie Görögországgal és Szalonikit átadni a görögöknek, de minden más település ettől keletre a bolgárokat illeti. Ily módon Bulgária háborúja könnyebbé válik Szerbia ellen”*.⁵³ A szövegrész megint csak féligazságokat tartalmaz: mert igaz ugyan, hogy a németek egy Balkán Szövetség kidolgozásán fáradoztak, de ebbe nem kívánták belevenni Bulgáriát. Berchtold viszont éppen ezt szerette volna elérni. Tschirschky úgy állítja be, hogy Berchtold elképzelésével a német politika is egyetértett, ami az eddigi ismereteink szerint nem igaz; a német ráadásul nyíltan a szerbek elleni háborúra ösztökelte a bolgárokat, ami a „hivatalos” német politikai vonalnak tökéletesen ellentmondott. Ismert, hogy a későbbi bukaresti béketárgyalásokon a németek egyáltalán nem támogatták Bulgáriát, még Kavalát is Konstantin király kapta meg. Az viszont igaz, hogy Bulgária megegyezése a görögökkel nemcsak német, hanem bolgár érdek is volt; a német követ itt nem Berchtold bolgár-román szövetségét részesítette támogatásában. Tschirschky szerint különösen Bulgáriának és Törökországnak kell kezet nyújtania egymásnak. Mindkettő közös érdeke, hogy a másik erős legyen. Leginkább persze Németországé, hogy Bulgária fedezze Törökországot; a török-bolgár szövetséget pedig a németek Tschirschky állítása ellenére inkább akadályozni akarták.

A bolgároknak ezen kívül már csak egy reményük maradt. Szalabasev táviratozott, hogy Hilmi pasa úgy tájékoztatta Berchtoldot, hogy Törökország megtámadja Görögországot, ha a nagyhatalmak Londonban a görögöknek ítélik oda az égei-tengeri szigeteket.⁵⁴ De a nagyhatalmak ez ügyben sem siettek el Londonban a döntést. Ami pedig a románokkal való viszony további alakulását illeti, május végén Kalinkov felhívta a figyelmet arra, hogy Bulgária vagy Romániával egyezik meg, vagy az összes szomszédjával új tárgyalásokba kell bocsátkoznia immár kiszélesített alapokon; más lehetősége nincsen. Véleménye szerint a románok bevonásával helyreállítható a liga megbomlott egyensúlya, így talán a szövetség sem hullik szét, vagy ha mégis, Bulgária számíthat Románia biztos

⁵³ *Uo.*

⁵⁴ ЦДДА, ф 176 к. оп.2. а.е. 1369. 260. 1913. május 25./június 7.

segítségére és támogatására még külső fenyegetés esetén is.⁵⁵

A bolgárok megtudták, hogy a mozgósítást az oroszok és a franciák tanácsolták a szerbeknek. Egy olyan megegyezés lehetősége, melyben Románia *aktív* támogatást nyújtott volna Bulgáriának, nagyjából ekkor vesztett el. Nagyhatalmi támogatóinak segítségével Románia erőteljesebben léphetett fel követelései képviselőjében. A háború kitörésekor, június 29-én, Danev már úgy vélte, hogy *„minden azt mutatja, hogy Románia nem akar megegyezni velünk, hogy háború esetén területeket követelhessen tőlünk, mert nyilvánvalóan nem akarja sem Bulgária megerősödését, sem a béke megőrzését.”*⁵⁶ E megállapítás teljesen helyes volt az adott szituációban, de korábban valóban kínálkozott volna alkalom a viszály békés rendezésére, s a lehetőség elszalasztása a bolgárok hibájaként róható fel. A románok ráadásul azt állították, hogy a bolgár-román megegyezésnek a Monarchián keresztül kell megtörténnie, amit viszont a Monarchia elutasított; így a bolgárok még kevésbé voltak tisztában a helyzettel, s lehetőségeik tovább romlottak. A románok ekkor már egyáltalán nem akartak megegyezni a bolgárokkal, hiszen érdekeik, mint ezt Danev is megállapította, immár mást diktáltak. Románia ugyanis egy háborúval csak nyerhetett Szerbia és Görögország oldalán.

Ennek ellenére Bulgáriának még mindig adatott egy utolsó esély: június 22-én (július 5-én) a románok értesítették Danevet, hogy a következő 10 nap során csapataik nem lépik át a határt, így Bulgáriának két lehetősége van az események következmények nélküli elhárítására. Vagy azonnal beszünteti a harcot a szerbekkel és görögökkel, és elfogadja az orosz cár döntőbíráskodását, vagy megegyezik Romániával a további területi kompenzációkat illetően, mely nem megy túl a Tutrakan-Balcsik vonalon. Ez esetben a románok nem avatkoznak be az események menetébe. Csakhogy Danev egy harmadik megoldást választott: 10 napon belül békét akart kényszeríteni a szerbekre és görögökre Macedónia elfoglalásával, mielőtt Románia beavatkozik.⁵⁷

Pedig Kalindero román követ nyilatkozata szerint Románia még július 8-án is megelégedett volna a Tutrakan-Balcsik vonallal, és ekkor is leállította volna a román mozgósítást – igaz ezzel segíteni a bolgárokon ekkor már aligha tudtak volna (és nem is akartak), hiszen szintén aznap eldőlt a Bregalnica menti ütközet a bolgárok vereségével. Vélhetően ennek a hírnek köszönhetően a román álláspont is változott Bulgária előzölését illetően; s a távirat második fele már azzal

⁵⁵ KALINKOV, G.: *Rumänija is nejnata politika sprjamo Bälgarija (1911-1913)*. Sofia, 1917. 206-207. Kalinkov távirata. Teodorov pénzügyminiszter viszont elutasította a román követeléseket, s inkább a görögökkel való megegyezés híve volt.

⁵⁶ Uő. 216-217. Danev Kalinkovnak

⁵⁷ Uő. 221. Kalinkov távirata Danevnek

a fenyegetéssel zárult, hogy ha Bulgária továbbra is makacskodik, akkor a románok Szófiából diktálnak majd békét, és a Rusze-Sumen-Várna vonalat követelik majd, beleértve a városokat, továbbá a vidini körzetet.

A válasz önmagáért beszélt: „*Bulgária nem ijed meg Románia semmilyen fenyegetésétől, és annak meg kell értenie, hogy amíg Macedónia sorsa forog kockán, Bulgária kész mindenféle áldozat meghozatalára*”,⁵⁸ kivéve Dél-Dobrudzsa átadását. Jóllehet korábban Bobcsev is figyelmeztetett arra, hogy Románia támadása esetén Oroszország semleges marad, és Oroszország elutasítja az 1902-es orosz-bolgár védelmi megállapodást, Danev csak június 26-án (július 9-én) egyezett bele a Romániával való tárgyalásba, mikor a katonai helyzet már eldőlt, és ismét az oroszok közbenjárását kérte.

A feltételek a következők voltak: (1) Bulgária Oroszország közvetítésével azonnal lemond a Tutrakan-Balcsik vonalról: ezzel Oroszország Románia jótevőjének szerepében tetszeleghetett, háttérbe szorítva a Monarchiát, (2) Bulgária azonnal felfüggeszti a katonai műveleteket. (3) Románia törekszik a krízis mielőbbi megoldására – ezzel Oroszország és Bulgária elismerte Románia vezető szerepét a félszigeten a békefolyamatban, inkább, minthogy a nagyhatalmak –, és így a Monarchia, amelynek egyszerre kellett volna védenie Bulgária érdekeit és visszanyerni Románia jóindulatát is, nyíltan beleszólhassanak abba.

Mind ezek azt bizonyítják, hogy a bolgár kormányzat tudatában volt a politikáját fenyegető veszélyeknek és sok elképzeléssel is rendelkezett a lehetséges megoldásokról, azok kockázatáról és a távlati következményekről. Mindemmel a politikai vezetés képtelen volt elkötelezni magát hosszabb időre bármelyik kríziskezelési mód mellett, még kevésbé vállalta fel annak alkalmazását. Túlértékelve hadseregének háborús sikereit, a bolgár kormányzat úgy ítélte meg, hogy fegyveres erejére támaszkodva elérheti az eredeti szerződés számára kedvező végrehajtását, jóllehet saját politikusai is figyelmeztették, hogy még az esetleges győzelem sem hozhatna békét.

A bolgárok úgy vélték, hogy a szövetségesek közötti háború veszélyezteti a nagyhatalmi erőegyensúly fenntartását, és felmerülhet egy európai háború lehetősége is, ezért a hat vezető állam semmiképpen sem engedné a konfliktus kitörését. Eközben megfeledeztek arról, hogy a nagyhatalmak be nem avatkozása éppen úgy a köztük lévő érzékeny egyensúlyi helyzet fenntartását garantálja.

A bolgár politika kétirányú volt: a Monarchia és Oroszország barátságát egyaránt kereste tényleges kötelezettségek vállalása nélkül.⁵⁹ A kormányzat az

⁵⁸ Uő. 223-224. Kalinkov az uralkodónak

⁵⁹ TUKIN, C.: *Die politische Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Bulgarien von 1908 bis zum Bukarester Frieden*. Hamburg, 1936. 176.

összes lehetőségét eljátszotta a megegyezésre. Sem Romániával, vagy rajta keresztül a Monarchiával, sem Törökországgal nem sikerült szövetséget kötnie. Bulgária elszalasztotta azt a lehetőséget is, hogy döntőbíráskodás nélkül egyezzen meg egykori szövetségeseivel, elmulasztott élni a görögök nyújtotta lehetőséggel, s hogy ezáltal csökkentse a szerb-görög blokk erejét, és az ország elidegenítette magát a nagyhatalmaktól. Az, hogy az ország politikai kényszerpályára került, nemcsak a szomszédok – jogos vagy jogtalan – igényeinek következménye, de a bolgár kormányzati politika felelőssége is.

Gábor Demeter

Bulgarian Attempts on Avoiding Isolation on the Eve of the Second Balkan War

This contribution – based on the materials from the Bulgarian archives – investigates the process which alienated Bulgaria from her former allies, and its consequences. After the Balkan League had failed to force peace on Turkey at the peace conference of London at the end of 1912, as the war was raging forth against the infidels, the pressure from the side of Powers of Triple Alliance and Rumania against the League grew and the controversies increased among the allies. After Turkey had accepted the peace terms, Bulgaria finally decided to oppose the pretensions of her allies with arms, which led to her defeat, still considered as a national catastrophe. This was the worst choice for Bulgaria. The article presents three other options Bulgaria refused or failed to seize several times – which could have however been more favourable – thus becoming unable to reach a peaceful agreement with her neighbours also proclaiming their pretensions on the contested territories of Macedonia. Bulgaria could have decided either to reach an agreement with Rumania or Austria-Hungary, in which case the claims of Serbia and Greece could have been refused; or, to come to an understanding with Greece, in which way to oppose Serbia and Rumania, or, to accept the Russian arbitration set in the Serbo-Bulgarian agreement of 1912.

Püski Levente

Festetics Sándor, a „nyilas gróf” politikai pályája

A XX. század első fele a magyar történelem legviharosabb időszakai közé tartozik, melynek során világháborúk, forradalmak, rendszerváltások, gazdasági válságok követték egymást rövid konszolidációs periódusokkal megszakítva. A sorozatos kudarcok és tragédiák következtében rendkívüli mértékben megnőtt azok száma, akik szélsőséges nézetekben, diktatórikus rendszerek ideológiáiban, téveszméiben vélték megtalálni a gyógyírt a nemzet gondjaira, s Festetics Sándor lényegében ezeknek a politikusoknak a sorát gyarapította.¹

Eleinte úgy tűnt, hogy Festetics gróf a monarchiabeli arisztokrácia klasszikus életpályájának egyikét fogja követni. Annál is inkább, mivel apja maga is a dualista Magyarország egyik nagy karriert befutó közéleti személyiségének számított, aki egy rövid időre – 1894/95-ben – a földművelésügyi miniszterségig vitte. Sándor fia 1882-ben látta meg a napvilágot a dégi kastélyban. Nagyrészt otthon folytatott iskolai tanulmányai után 1900-ban érettségizett a szombathelyi premontrei gimnáziumban, majd a budapesti egyetem jogi karán folytatta tanulmányait, míg végül doktorátust szerzett. Önkéntesi éve után, 1907-től már hadnagyként szolgált a közös hadseregben, és úgy tűnt, a katonai hivatás mellett kötelezi el magát. 1911-ben azonban megvált a katonaságtól, és – számos fiatal mágnáshoz hasonlóan – diplomáciai pályára lépett. Már 1911-ben a párizsi követségre került attasénak, majd rövidesen Bécsbe rendelték vissza, ahol gyakornok lett a közös külügyminisztériumban. 1913-ban, miután sikerrel letette a diplomáciai vizsgát, a szent-pétervári követségen helyezték el. Az első világháború kitörését követően katonai szolgálatra jelentkezett, és előbb a huszároknál, majd a gyalogosoknál szolgált. 1918-ban már a 17. honvéd gyalogezred zászlóaljparancsnoki beosztásában találjuk, századosi rendfokozatban, s a világháború befejeződésekor zászlóalját teljese egészében, zárt rendben vezette haza.

¹ Jelen tanulmány a dégi kastélytörténelmi konferencián – 2005. október 8-án – elhangzott előadás bővített változata.

A politika világa eddig sem volt teljesen ismeretlen számára, hiszen 1911-ben bekerült a magyar országgyűlés főrendiházába. Főrendiházi tagsága során végig passzívnak bizonyult, és igazából az őszirózsás forradalom kitörése, majd győzelme nyitott meg számára páratlan lehetőségeket. Bár Festetics Sándor szinte azonnal felajánlotta szolgálatait a Nemzeti Tanácsnak, a döntő tényezőnek mégis a rokoni kapcsolatok bizonyultak. Még 1911-ben feleségül vette gr. Károlyi Júliát, annak a Károlyi Mihálynak a féltestvérét, akik az 1918 őszi forradalom vezéregyénisége lett. Sógorának köszönhetően 1918. december 29-én hadügyminiszter lett a Károlyi-kormányban, s emiatt utóbb, az 1930-as években, számos támadásban részesült. Az tagadhatatlan, hogy kormányzati szerepvállalása valamilyen mértékben elkötelezettséget jelentett a forradalom, ill. a liberális demokrácia eszméi mellett. Ugyanakkor miniszteri kinevezése mögött eredetileg Károlyinak az a meggondolása húzódott meg, hogy a mágnás rokonnak jutott hadügyminisztérium feltétlen lojalitással viszonyul majd hozzá, és valamiféle ellensúlyt jelenthet a baloldali radikalizmust képviselő, s egyúttal nagy hatalommal bíró budapesti Katonatanácssal szemben. Miniszteri kinevezése után Festetics nagy agilitással látott munkához, és rövid miniszteri működését elszánt antikommunizmus jellemezte. 1919. január elején nagyszabású tervet készített elő az egyre erősebb hazai kommunista mozgalom felszámolására, vezetőik letartóztatására, de az akció végül kudarcot vallott, aminek következtében a január 19-i kormányátalakítás során – nagyrészt szociáldemokrata követelésre – kikerült a kabinetből.²

A Tanácsköztársaság alatt nem menekült külföldre, helyette inkább idehaza rejtőzködött. Az ellenforradalom győzelme után nem tűnt tanácsosnak, hogy ismét bekapcsolódjon a politikai életbe, miután a forradalom alatti hadügyminisztersége miatt túlságosan is támadhatónak tűnt. Ráadásul új feladatoknak kellett szembenéznie: 1924-ben meghalt atyai nagybátyja, Festetics Pál, akinek nem volt egyenes ági leszármazottja, így ő örökölte annak tekintélyes birtokait. Örökségével Sándor a nagybirtokos arisztokrácia leggazdagabb és legfelsőbb szűk rétegébe került be, s mindennapjait egyelőre a hatalmas, több mint 27 ezer holdas birtok igazgatásának teendői foglalták le.

Ez a visszahúzódó életforma azonban nem felelt meg igényeinek, ambícióinak, így 1931-ben, a bethleni Egységes Párt tagjaként országgyűlési képviselőséget szerzett az enyingi választókerületben. Képviselősége még mindig nem ütött el élesen a hagyományos arisztokrata karrierekétől, hiszen mágnás körökben megszokott dolognak számított, hogy valaki a birtokához, ill. annak köz-

² HAJDÚ Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Budapest, Kossuth K. 1968. 249-285.

pontjához kapcsolódó körzetben képviselőséget vállal. Festetics első politikai nyilatkozataiban a Bethlen névvel fémjelezhető konzervatív vonal mellett kötelezte el magát. Parlamenti szűzbeszédét 1931 november 18-án mondta el, melyben támogatásáról biztosította a Károlyi Gyula vezette kormányt, és elfogadta annak beszámolóját a gazdasági és hitelélet egyensúlyának megőrzése érdekében tett intézkedéseiről.³ 1932 májusában és júniusában, az esedékes költségvetés tárgyalásakor szintén lojalitását hangoztatta a kormány felé. Közben bírálta a „kereső osztályokat” sújtó magas adóterheket, kijelentette, az állami beavatkozás eszközeit csak mint legvégső és átmeneti megoldásokat fogadja el,⁴ és felszólalásaiban egyértelműen egyfajta agrárius politika mellett kötelezte el magát.⁵ 1931-33 között, saját bevallása szerint egyébként az Egységes Párt egyik konzervatív csoportját, az ún. „érdektelenek” táborát erősítette.⁶

A dégi gróf pályájában 1933-ban következett be látványos fordulat. Egyre erőteljesebb vonzalmat mutatott a fasizmus eszméi iránt, s az addig konzervatív nézeteket hirdető, bethlenista politikus a nemzetiszocializmus lelkes támogatója lett. Az egyre aktívabb gróf megvásárolta, és politikája szolgálatába állította a Mezőföld című, regionális hetilapot. A Mezőföldben rendszeresen vezércikkeket jelentetett meg aktuális politikai kérdésekről, és az augusztus 23-i számban már a Mussolini fasizmust dicsőítette. Amikor szeptember folyamán fellépése kiváltotta a polgári baloldal és lapjaik – elsősorban az Esti Kurir – támadásait, kész volt felvenni velük a küzdelmet.

Eredetileg valószínűleg úgy képzelte, hogy Gömbös Gyula miniszterelnök, aki 1933 elején első külföldi kormányfőként látogatott Hitlerhez, bizonyos megértéssel viszonyul majd új gondolataihoz, de csalódnia kellett. Gömbös szokásos vehemens stílusában határozottan és a parlament nyilvánossága előtt mondott bírálatot felette, kijelentve, hogy nem szereti a 30 ezer holdas nemzetiszocialistákat, és Festetics jobban tenné, ha szociális intézményeket létesítene a birtokán. A támadások következtében az enyingi képviselő válaszút elé került: vagy megtagadja nézeteit, vagy szembe fordul a miniszterelnökkel, és otthagyja a pártot. Végül az utóbbi megoldás mellett döntött, mellyel nemcsak kormányfőjétől, hanem egyúttal a bethleni konzervativizmustól is látványosan elhatárolódott, s 1933 decemberében kilépett a kormánypártból. Döntését valószínűleg egyedül és hirtelen elhatározástól vezetve hozta meg, melynek következtében

³ *Képviselőházi Napló* (továbbiakban *KN*) 1931-1935. II. k. 266-269.

⁴ „Igaza van Bethlennek, hogy nem lehet egy kapitalisztikus gazdasági rendszert fenntartani antikapitalisztikus intézkedésekkel.” *KN* 1931-1935. VII. k. 214.

⁵ Festetics szerint, ha a magyar gazdátársadalom két táborra szakad, akkor „ez nem vezethet máshova, mint oda, hogy ... egy harmadik uralkodjék felettünk: a nagyipar.” *KN* 1931-1935. II. k. 269.

⁶ *Mezőföld*, 1933. szeptember 30. 1.

lapja, a Mezőföld is érzékelhető fordulatváltásra kényszerült. Az 1933. december 10-i vezércikk⁷ még dicsérte, hogy a képviselő nem csatlakozott a Meskó Zoltán nevével fémjelezett és zavaros nézeteket hirdető nemzetiszocialista irányzathoz, majd a következő számban már látványosan igazodott a közben ellenzékivé váló grófhhoz.⁸

Az ellenzékbe vonulás után Festetics úgy döntött, hogy saját pártot alapít abban a reményben, hogy pártja hamarosan a politikai élet meghatározó tényezőjévé nőheti ki magát. Az 1933 végén létrehozott Magyar Nemzetiszocialista Párt élénk és részben sikeres szervezőmunkába kezdett. A Dunántúl számos településén alakultak meg helyi csoportjai, néhány nagyobb település – Kaposvár, Szombathely, Veszprém és persze a főváros – mellett eleinte főleg ott, ahol volt valamilyen helyi kötődése Festeticsnek, a választóközterében és birtokain: Enyingen, Dégen, Böhönyén. A mozgalom idővel kilépett regionális jellegéből, és országos szervezetté nőtte ki magát, melyben jelentős szerepet játszott, hogy fokozatosan magába olvasztotta a különféle kisebb nemzetiszocialista pártokat. A Böszörményi Zoltán vezette kaszásokeresztes mozgalom ekkorra már hanyatlóban volt, és hívei részben átpártoltak hozzá. Csatlakozott Festeticshez számos szélsőjobboldali politikus is, köztük Meskó Zoltán, Pálffy Fidél és Balogh István, akikkel jelentősen bővült a párt ereje. Balogh támogatásával például sikerült megvetni a lábukat a Hajdúságban és Debrecenben, de meg tudtak jelenni több más alföldi településen is: Mezőberényben, Karcagon, vagy Szegeden. Az, hogy miért éppen Festetics nőtte ki magát átmenetileg egyfajta vezéregyéniséggé, valószínűleg társadalmi helyzetében, pozíciójában keresendő. Országgyűlési képviselőségét jól lehetett kamatoztatni a párt számára, a Mezőföld révén saját sajtóval rendelkezett, s hatalmas birtokának jövedelmeiből tekintélyes összegekkel finanszírozta a mozgalmat. Tradicionális arisztokrata család sarjaként neve, társadalmi kapcsolatai nem elhanyagolható jelentőséget kölcsönöztek személyének, sőt azt is sikerült elérnie, amivel Szálasi később évekig hiábavalóan próbálkozott: 1934-ben személyes kihallgatáson fogadta őt a kormányzó, aki így első kézből informálódhatott a mozgalom helyzetéről.⁹

A párt első átfogó programja formailag viszonylag korán, már 1934 januárjában nyilvánosságra került, de ez valójában a Balogh István-féle csoport programjára épült. Politikai téren radikális változásokat sürgetett, benne a felsőház teljesen érdekképviseleti jellegű átalakításával, összekötve a hagyományos parlamentarizmus erőteljes bírálóival, valamint titkos és lajstromos választójog bevezetésével. Emellett antilegitimizmus jellemezte, s a királykérdés kikap-

⁷ *Mezőföld*, 1933. december 10. 1.

⁸ *Mezőföld*, 1933. december 17. 1.

⁹ *Mezőföld*, 1934. február 11. 1.

csolásának szükségességét hangsúlyozta, míg társadalmi síkon az állami kötött gazdálkodás bevezetését követelte: a nagyüzemek és nagybankok kisajátítását, a tőzsde megszüntetését, és az 500 holdon felüli földbirtokok szétosztását. Elsősorban az agrárnépesség helyzetét állította középpontba: sürgette a mezőgazdasági jellegű ipar fejlesztését, a társadalombiztosítási rendszer kiszélesítését és jelentős népegészségügyi reformok megvalósítását. A program szerves részét képezte az antiszemizmus, s ennek keretében olyan reformok meghozatalát sürgette, amely eltiltotta volna a hazai zsidóságot mindenféle érdemleges gazdasági és értelmiségi tevékenységtől, beleértve a föld tulajdonlását is.¹⁰

Ezt az igencsak radikális programot Festetics igyekezett általánosabbá tenni, valamint a későbbiekben valamelyest enyhíteni, és híveit bizonyos fokú óvatosságra intette. 1934. január 7-i cikkében pártja számára három fő alapelvet fogalmazott meg. Mindenekelőtt a szociális igazságosság elvén alapuló új gazdasági rend megteremtését tűzte ki célul, amely felettébb homályosan hangzott, a tagság számára a pártfegyelem betartását jelölte meg elsőrendű követelményként, és végül a mozgalom egységesítését és elvű vezetők által történő irányítását hangsúlyozta.¹¹ Bár a mozgalom irányítására önmagát tartotta a leginkább alkalmas személynek, de nem törekedett maga körül olyan vezérkultusz kialakítására, mint amit példaképeinél – Mussolininél és Hitlernél – lehetett tapasztalni. Nyilatkozataiban, írásaiban nagy súlyt fektetett liberalizmus-ellenességének demonstrálására, s ehhez képest viszonylag kevés konkrétabb követeléssel állt elől. 1934 áprilisában, a költségvetés tárgyalásakor elmondott beszédében a zsidóság cionista alapra helyezését, valamint Palesztinába történő kivándorlását szorgalmazta. Kemény hangon bírálta a bankok és kartellek tevékenységét, radikális földreform helyett olcsó agrárhiteleket és adócsökkentéseket sürgetett.¹²

A párt röviddel zászlóbontása után dinamikusan erősödött, de a remélt áttörés elmaradt. Az 1935. évi választásokon 17 egyéni és három listás – városi – körzetben tudtak jelölteket indítani. Valamivel több, mint 75 ezren voksoltak rájuk, s összességében a szavazatok 3,8 %-át szerezték meg.¹³ A választási rendszer jellegéből következően a töredékszavatok mind elvesztek és csupán két helyen sikerült mandátumhoz jutniuk, Egyingen és Debrecenben. E két mandátum megszerzése is inkább sajátos körülményekkel, semmint az irányzat

¹⁰ *Magyarországi pártprogramok 1919-1944.* Szerk: GERGELY Jenő, GLATZ Ferenc, PÖLÖSKEI Ferenc, Budapest, ELTE-Eötvös Kiadó, 2003. 303-313.

¹¹ *Mezőföld*, 1934. január 7. 1.

¹² *KN* 1931-35. XXI. k. 395-398. lásd még *Mezőföld*, 1934. január 21. 1.

¹³ HUBAI László: *Politikai pártok társadalmi támogatottsága a képviselőválasztásokon Magyarországon 1920-1947.* kandidátusi értekezés, kézirat, 1997. 71-74.

kiugróan nagy helyi népszerűségével magyarázható. Debrecenben a kormány-párt a kiscgazdákat tekintette fontosabb ellenfelének és sikerrel akadályozta meg indulásukat, melyet a nemzetiszocialisták kihasználtak, s az ellenzéki szavazatok megszerzésével a maguk javára fordítottak. Enyingen viszont a pártvezér lényegében hazai területen mozgott, komoly pozíciókat épített ki, és jelentős energiákat mozgósított a szavazók megnyerése érdekében, így győzelme inkább személyes sikernek semmint a párt népszerűségének köszönhető.

A választások után Festetics lényegében ott próbálta folytatni, ahol abbahagyta, s politikai téren három fő területre koncentrált tevékenységét. Rendszeresen jelentek meg politikai töltetű sajtócikkei, részben a Mezőföldben, részben az eredetileg Meskó lapjának tekinthető Nemzet Szavában, s írásait, nyilatkozatait önálló kötetekben is kiadta.¹⁴ Emellett több-kevesebb gyakorisággal járta az országot, és számos városban, településen tartott politikai gyűlést, próbálta népszerűsíteni eszméit, bővíteni pártja támogatottságát. Bár mozgalmának vezérkarát középosztálybeliek alkották, elsősorban a falusi agrárlakosság és a vidéki városok kispolgársága körében tudott sikereket elérni, s emellett – német példától ösztönözve – nagy hangsúlyt kívánt helyezni a fiatalság megnyerésére. Inkább vágyakat, mintsem realitást tükrözött egyik, 1937. június 17-i, pártja szegedi nagygyűlésén elhangzott mondata, miszerint „a nemzetiszocializmus pártján álláspontján áll a magyar ifjúság 80 %-a.”¹⁵ Egyik hívének vallomása szerint hetente adott ki körlevelet a tagság részére – egyfajta iránymutatóul – és heti rendszerességgel járt el a pártközpontba is.¹⁶ Tevékenységének harmadik területét az országgyűlés jelentette. Bár 1931-től 1939-ig folyamatosan képviselő volt, ellenzéki pozíciójából következően számottevőbb politikai feladatokat, bizottsági pozíciókat nem kapott, s képviselői munkájának döntő részét a plenáris üléseken történő felszólalásai jelentették. Nem tartozott a túlságosan gyakran szereplő politikusok közzé, akiknek minden tárgyról van véleményük, sőt, ha a törvényjavaslatokat vesszük figyelembe, akkor kifejezetten ritkán szólalt fel. A nyolc év alatt a költségvetési vitákban ötször, egyéb törvényjavaslatok tárgyalásakor négy alkalommal fejtette ki véleményét, igaz utóbbiak rendre kiemelkedő fontosságú ügyek – hitbizományi és választójogi reform, első zsidó-törvény – voltak. Gyakrabban került sor naprend előtti felszólalásokra és interpellációkra, annál is mivel ilyenkor minden kötöttség nélkül, bármilyen témáról lehetett beszélni. Festetics ezeket az alkalmakat ragadta meg, hogy szavá tegye a mozgalmát ért hatósági

¹⁴ *Új írások felé*, Budapest, 1934.

¹⁵ *Történelmi Hivatal*, (továbbiakban *TH*) 3.1.9. V-81671. Gróf Festetics Sándor dossziéja. Lásd még *KN* 1935-1939. XVII. k. 449.

¹⁶ *TH* 3.1.9. V-81671. Kirchner Béla vallomása.

retorziókat, hangot adjon nemzeti-szocialista meggyőződésének és németbarátságának. Aligha meglepő, hogy felszólalásai rendre nagy vihart kavartak és gyakran keveredett szópárbajokba – elsősorban baloldali – képviselőtársaival.

Festetics változatlan agilitása ellenére mozgalma viszonylag gyorsan hanyatlani kezdett. Azok a politikustársai, akik röviddel pártja megalapítása után csatlakoztak hozzá, 1935-36 folyamán egymás után hagyták ott – Meskó, Pálffy, Balogh – és velük együtt távozott a hívek egy része is. Addigi alvezérei közül egyedül az egyébként szerény képességekkel rendelkező Barcsay Ákos nyugalmazott csendőrtiszt tartott ki mellette. Az ipari munkásság körében amúgy sem túl erős bázisa egyre jobban fogyatkozott, és maga Festetics is keserűen tapasztalta, hogy radikalizmusa inkább az alsóbb kispolgári és paraszti rétegek körében talált meghallgatásra. Jellemző módon már 1934 elején az intelligencia tétovázó magtartását konstataálta egyik cikkében.¹⁷ A mozgalom teljes összeomlása és megszűnése lényegében 1938-39 folyamán következett be, éppen akkor, amikor politikai téren a nyilas irányzatok rendkívüli megerősödésének folyamata zajlott le. Ebben a nyilas mozgalomban azonban Festeticsnek már nem jutott hely, és az 1939. évi választásokon kibukott az addig biztosnak hitt enyingi képviselőségből is. Valójában persze a kudarcra számítani lehetett. 1935-ben egy nem túl ismert jelölt, Nagy István volt az ellenfele, akinek az erejéből – minden hatósági segítség ellenére – csak a küzdelem szorossá tételére futotta, de legyőzni nem tudta őt. Most viszont a kormánypárt Inántsy Papp Elemér helyettes pénzügyi államtitkár személyében fajsúlyos ellenfelet állított vele szemben. Ráadásul a kormányzat Inántsy támogatására, nemcsak a helyi hatalmasságokat – köztük az alispánt – mozgósította, hanem több országos személyiség, Tasnádi Nagy András igazságügyi és Hóman Bálint kultuszminiszter is lejött korteskedni mellette. A nagy erőket felvonultató kormánypártnak végül sikerült elűtnie Festeticset addigi mandátumától.¹⁸

A Festetics vezette párt kudarcára a helyi hatóságok részéről alkalmazott retorziók aligha adhatnak magyarázatot, hiszen ilyen nyomással más nyilas csoportoknak is szembe kellett nézniük. Utólag többször felmerült az a kézenfekvő válasz, hogy nem tudott rivalizálni Szálasival, aki módszeres taktikával, sikerrel hódította el tőle szavazóbázisát. Bár a megállapítás jogossága aligha vonható kétségbe, valójában összetettebb folyamatokról beszélhetünk. Mindenekelőtt a pártpolitikáért biztos katonatiszti karrierjét is feladó, elveiért a

¹⁷ *Mezőföld*, 1934. január 21. 1.

¹⁸ 1931-ben a szavatok 66,7 %-át, 1935-ben 52,2 %-át és most – vesztésként – 44,9 %-át sikerült összegyűjtenie. HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza. II. k.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2001.

börtönt is vállaló Szálasi valószínűleg hitelesebben tudott képviselni egy olyan mozgalmat, amely antikapitalizmust, a meglévő kiváltságok, a nagy vagyonok felszámolását hirdette. Festetics hiába hangsúlyozta, hogy az 1920-as évek elején – saját bevallása szerint – több ezer holdat osztott szét birtokából falusi nincstelenek között, és jövedelmének jelentős részét pártja támogatására áldozta, ez távolról sem elégíthette ki a radikálisabb változások iránt fogékony híveket. Ami pedig a földkérdést illeti, Festetics kifejezetten mérsékelt nézeteket hangoztatott, és láthatólag nehezen tudta összeegyeztetni nagybirtokos mivoltát pártja agrárköveteléseiével. Amikor a Gömbös-kormány 1936-ban törvényjavaslatot terjesztette elő a hitbizományi rendszer megszüntetése helyett, annak korszerűsítéséről és fokozatos csökkentéséről, a dégi gróf készséggel megszavazta azt. Több parlamenti felszólalásában is elhatárolódott mindenféle birtokosztogató politikától, külön kiemelve, hogy a náci vezetés sem osztotta fel Németországban a nagybirtokokat.¹⁹ Ellenzékiségének visszafogásában odáig ment, hogy 1939. február 23-án, Teleki Pál kormányfői bemutatkozó beszédére reagálva, már azt taglalta, hogy saját és a kormányfő programja között nincs éles különbség, és a konkrét lépésektől teszi függővé, hogy támogatja-e a kormányt, vagy szembefordul vele.²⁰

A Szálasi-féle mozgalom szociális radikalizmusa, harsányabb propagandája viszonylag széles támogatottságra talált a társadalom alsóbb rétegeiben, beértve az ipari munkásságot is, ahol Festetics pártja mindig is gyengén állt. Az egység jelszava, amely annak idején segítette a dégi gróf mozgalmát, most visszajára fordult, és a volt vezérkari tiszt szívós céltudatossággal igyekezett perifériára szorítani riválisát. Meskó szerint Szálasi visszatérően azzal vádolta Festeticset, hogy nem elég radikális, és utóbbi csak bizonyos területeken próbálta ellensúlyozni a vádakát. Ennek érdekében mindenekelőtt németbarátságát igyekezett hangsúlyosan demonstrálni: a képviselőházban több ízben felszólalt a német-magyar kapcsolatok szorosabbá tétele mellett, védelmébe vette a hazai nácibarát német kisebbségi mozgalmakat, és igyekezett markánsabbá tenni antiszemitizmusát. Az első zsidótörvény-javaslatot 1938-ban azért nem fogadta el, mert a zsidóságot az egyes foglalkozásoknál 20%-os kvótákat érvényesítő kormányzati elképzeléseknél erőteljesebb mértékben kívánta kiszorítani a gazdasági és közéleti pályákról. Korábbi álláspontját megerősítve azt is hozzátette, hogy nem vallási, hanem származási alapú elkülönítésre van szükség.²¹ Ezek a lépések azonban nem ellensúlyozhatták azt, hogy Festetics nem tudta felvenni a versenyt

¹⁹ KN 1931-35. XXI. K. 396. és KN 1935-39. V. k. 135-138.

²⁰ KN 1935-39. XXI. K. 535-537. Az már más kérdés, hogy Festetics képviselői mandátumát békülékeny fellépése sem mentette meg.

²¹ KN 1935-39. XVIII. k. 516-517.

Szálasi dinamikus terjeszkedő pártjával, annak radikálisabb programjával.

Festetics a pártszervezés terén a náci pártot tekintette mintának, de az igazolás inkább csak egyes külsőségekben – induló, pártegyenruha, demonstratív felvonulások²² – nyilvánult meg, s valójában nem tudott olyan karizmatikus vezetővé válni, aki erős kézzel fogja össze, vezeti híveit. Egy korabeli rendőrségi jelentés szerint 1936 után leginkább Festetics pénzügyi támogatásai jelentették pártvezéri pozíciója legfőbb hátterét.²³ A párt anyagi téren valóban az ő személyére épült, de ez a feladat idővel olyan súlyos terhet jelentett a számára, hogy kénytelen volt csökkenteni támogatásai mértékét, és Meskó Zoltánnal is elsősorban pénzügyi okok miatt különbözött össze.²⁴ A felsorolt tényezők – a kilátástalan verseny Szálasi pártjával, bizonyos vezetői képességek hánya és a növekvő anyagi gondok – egymást erősítő hatása vezetett el végül a párt megszűnéséhez, és az 1939. évi választási kudarc után Festetics személy szerint is végleg hátat fordított a politikának.

Az arisztokrácia idősebb generációja – egy-két kivételtől eltekintve – elsősorban konzervatívnak vallotta magát, de ez a nagyjából egységes szellemi orientáció idővel jelentősen oldódott és a fiatalabbak a ‘30-as évektől már különböző pártok és irányzatok oldalán politizáltak, s közülük néhányan a hazai nemzetiszocialista mozgalom felé orientálódtak.²⁵ Festetics politikai szerepvállalása tehát, ha nem is tekinthető példának, de mindenképp szokatlan jelenségnek számított, ill. annyiban mégis különlegesnek tekinthető, hogy a leggazdagabb, kortársaihoz képest is kiemelkedően nagy földbirtokkal rendelkező főurak közül egyedülként vállalt aktív szerepet a nyilasok oldalán. A jelenség magyarázata valószínűleg egyéniségben rejlett. Ellenfelei gyakran vádoltak kiegyensúlyozatlansággal, és nem alaptalanul. Úgy tűnik túlságosan is nagy ambíció, bizonyítási vágy dolgozott benne, és politikai téren – részben apja példájára gondolva – mindenáron ki akart tűnni, gyorsan, nagy teljesítményt szerzett volna felmutatni. Már hadügyminiszterként sem elégedett meg a pozíció megszerzésével, hanem kinevezése után azonnal kockázatos vállalkozásba kezdett, s kísérletének kudarcra után a teljes visszavonulás mellett döntött. Hosszú idő elteltével, 1931-ben került ismét a politika világába, de most sem vállalta a karrierépítés hagyományosabb útját, s viszonylag hamar egy olyan ellenzéki mozgalom élére került, melyről azt hitte, hogy rövidesen országos

²² Állítólag alkalmanként még a kastély alkalmazottainak is egyenruhába bújva fel kellett vonulniuk a parkban.

²³ TH 3.1.6. P-602. A Horthy-korszak rendőrségének anyagai.

²⁴ TH 3.1.9. V-81671 Gróf Festetics Sándor dossziéja.

²⁵ ROMSICS Ignác: A magyar arisztokrácia és a szélsőjobboldal a Horthy-korszakban. *Rubicon*, 2004/11. 56-61.

jelentőségű tényezővé válik. Jellemének másik fontos vonása, hogy mindenképp modernnek, az új irányzatok felé nyitottnak kívánt mutatkozni.²⁶ Meg volt győződve arról, hogy a frissen feltörekvő nemzetiszocializmus lesz az, amely Európa államait kivezeti a válságból, s ebbeli meggyőződésének kialakításában döntő jelentőségűnek bizonyult 1933. évi németországi utazása, amikor közvetlenül tapasztalta a hitlerizmus látványos térnyerését. Ebben egyébként nem állt egyedül, és számos hazai politikusra gyakorolt nagy hatást az, hogy személyesen vehette szemügyre a náci államvezetés teljesítményét, a párt demonstratív propagandáját.

Festeticsnek a választási kudarcot követő visszavonulása – miután nem kívánt Szálasi sokadik alvezére lenni – véglegesnek bizonyult. A háborús éveket döntően birtokai intézésének szentelte, és részben a dégi kastélyban, részben – főleg telente – budapesti házában tartózkodott. A szórakozás hagyományos formái iránt – kártya, kaszinó, bálók, színház – sem korábban, sem most nem mutatott különösebb érdeklődést, s ambícióit más, a korban modernnek számító tevékenységekben kívánta kiélni. Előszeretettel foglalkozott matematikával, sőt 1944-ben saját maga által írt szakkönyvet jelentetett meg, a logaritmusfüggvény címmel. Érdeklődésének másik területét a repülés jelentette. Előbb pilótakiképzésben részesült, majd repülőgépet vett, és egyfajta szórakozásként rendszeresen repült. Emellett szívesen támogatta a helyi futballsportot, pályát építtetett a faluban, és alkalmanként maga is szívesen játszott.

Viszonylag későn, 1944-ben hívták be katonai szolgálatra, Csákánydoroszlóra, s mint repülő-őrnagy testhezálló feladatot kapott: a kerületi repülőtér parancsnoka lett. A front közeledtével – 1945 tavaszán – alakulatával együtt nyugatra távozott, és Ausztriában került az angolszász szövetségesek fogságába. Itt állítólag előbb Grazban, majd Klagenfurtban tartózkodott, egyfajta összekötőként a 10. angol páncélos hadosztálynál. Tisztázatlan okokból 1946 tavaszán jött Budapestre, és hazaérkezése után azonnal jelentkezett a belügyminisztériumnál. Jóllehet már évek óta nem folytatott aktív politikai tevékenységet, múltja továbbra is kísértte. A rendőri szervek őrizetbe vették, és még ugyanabban az évben ügye a népbíróság elé került. Megismételt tárgyaláson korábbi németbarát politikai tevékenysége és a hazai nemzetiszocialista mozgalomban játszott szerepe miatt a Népbíróságok Országos Tanácsa 3 év és hat hónap börtönre, valamint politikai jogainak tíz évre történő felfüggesztésére ítélte. Az indoklás szerint – a többi szélsőjobboldali politikushoz képest – a viszonylag mérsékelt büntetés kiszabásánál figyelembe vették idős korát, valamint azt a tényt, hogy

²⁶ Lendvai István publicista egyik cikkében éppen azt hangsúlyozta, hogy a „labilis idegállapotú” gróf mindig az éppen aktuális „koráramlatért lelkesedett”. *Magyar Nemzet*, 1939. január 20. 4.

1939 után, a legválságosabb időkben már nem folytatott politikai tevékenységet.²⁷ Büntetését a váci börtönben és a Gyűjtőfogházban töltötte le, és 1949. szeptember 29-én szabadult. A hajdani arisztokrata élete ekkora teljesen megváltozott: gyermekei időközben nyugatra távoztak, ő maga pedig a feleségével Budapesten lakott, és – miután vagyonát teljesen államosították – alkalmi munkákból élt. Az Államvédelmi Hatóság – rendszerellenes szervezkedés vádjával – 1950-ben vette ismét őrizetbe vette: Kistarcsára internálták.²⁸ A vádból annyi valóban igaz volt, hogy több hajdani tisztviselővel találkozott, és magánbe-szélgetéseiken a fennálló kommunista berendezkedés bukásának lehetőségéről beszélgettek. Az ekkori politikai nézeteire vonatkozó információk felettébb ellentmondásosnak tűnnek. Egyes besúgói jelentések szerint elszánt kommunistaellenesség és angolbarátság jellemezte, és számos mágnás társával – köztük legitimistákkal – tartott fenn kapcsolatot. Más források szerint viszont megértőbb volt a rendszer irányába, és elsősorban azt kifogásolta, hogy túl sok zsidó származású személy található a kommunista párt vezetésében.²⁹ A politikai viszonyok enyhülése következtében 1953-ban sor került az internálótáborok felszámolására, így ennek részeként Festetics Sándor is kiszabadult. Hátralévő éveit már teljes visszavonultságban élte le. Szabadulásakor még úgy nyilatkozott, hogy Nagyrábén kíván letelepedni, de végül 1956. szeptember 12-én, Baltonrendesen hunyt el.

Levente Püski

The political career of Sándor Festetics, the „Arrow-Crossed count”

The first half of the career of Sándor Festetics was not in effect different from most of his magnate contemporaries, as he partly took part in the political public following conservative principles, and partly dealt with the management of his estates. It was the fact that in the 1930s he became a supporter of national-socialistic ideas, furthermore, in the years 1943-45, provisionally, rose to be a leading figure of the Hungarian Arrow-Crossed Movement that made his political activity exceptionally relevant. Festetics, originally wanted to become a great National-Socialistic party of a national-level significance, but his agility,

²⁷ TH 3.1.9. V-81671. Gróf Festetics Sándor dossziéja. A NOT ítélete, 1946. szeptember 14.

²⁸ Uo. 10-50182/1950. ÁVH határozat. Festeticset 1950 szeptember 22-én vették őrizetbe és szeptember 29-én internálták.

²⁹ Uo. Az 1952 október 24-i, november 24-i, 1953 január 8-i, január 19-i, és március 7-i beszámolók.

even in spite of his financial sacrifice failed. The study gives an overview of the major stations of Festetics's political career, laying a great emphasis on his role he had on the side of the Arrow-Crossed Party. Beyond, it also gives an analysis in detail of the factors as a result of which his schemes failed, and the Count of Dég was first put aside to the peripheries and chose to resign. It is little known in detail that because of his activity in the Arrow-Crossed Movement after World War II he was sentenced – in people's court proceedings – to imprisonment and forced to re-settle and leave his home.

Szerafinné Szabolcsi Ágnes

**Szabolcs vármegye és Nyíregyháza a Horthy-korszakban:
kulturális élet – könyvtári környezet**

A trianoni békekötés kedvezőtlen hatásai sokkal erőteljesebben jelentkeztek az ország keleti vidékein, mint hazánk egészében. Térségünk több szempontból is Magyarország legelmaradottabb területei közé tartozott. A mezőgazdasági export visszaesése a kifejezetten agrár jellegű Szabolcs vármegyét súlyosan érintette. Továbbgyűrűzött ez a hatás a kisipar és a kiskereskedelem területére is. Az ország általános fejlettségéhez képest megkésett kapitalista társadalmi-gazdasági viszonyok halmozottan nehezítették a térség lakosainak élet- és munkakörülményeit. „1920-ban a megye lakosságának 72,3%-a a keresők és eltartottak, összesen 246.026 ember az östermelés, a mezőgazdasági termelési ág területein élt.” A mezőgazdaságban a mezőgazdasági cselédek és munkások 59,4%-a nem rendelkezett földdel. Ebből kifolyólag ennek a rétegnek a legfőbb célja megélhetést kínáló föld szerzése, illetve bérlése volt.¹ A problémák megoldására a Nagyatádi-féle földreform lett volna alkalmas, de a törvény megvalósítása szűk keretek között történt, s a földhözjutottak gondjait nem oldotta meg, hisz fizetéseképtelenek voltak. A történeti összefoglalók szerint „a nagybirtokosok jó áron szabadultak meg gyenge minőségű földjeiktől, ugyanakkor a parasztság számára ez a földhöz juttatás nem hozott semmiféle változást.”²

A mezőgazdaságban meglévő és egyre növekvő gondokat az ipar nem tudta levezetni, hisz vizsgált térségünk iparilag elmaradott volt; Szabolcs vármegyében az összes foglalkoztatott 10%-át nem érte el a főleg vas- és fémiparban, a ruházati és élelmiszeriparban dolgozók száma. Az elkövetkező húsz évben ez az érték alig változott: 1930-ban 10,94%, 1940-ben 10,25%. A kereskedelem területén még ettől is kevesebb ember talált megélhetést biztosító munkát. A

¹ SZÁSZI Ferenc-VINNAI Győző: A Horthy-korszak 1919-1944. In: *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I. k. Történelem és kultúra*. Nyh. 1993. 392., 381-438.

² BEREND T. Iván – RÁNKI György: *Magyarország gazdasága az első világháború után 1919-1929*. Bp. Akad. K. 1966. 37. Idézi: SZÁSZI-VINNAI 1993. 398.

statisztikai adatok szerint szinte elenyésző a közlekedésben dolgozók száma, a foglalkoztatottak 1,67%-a.³

Nyíregyháza társadalma

A nyíregyházi lakosság 1921-ben a romló gazdasági körülmények, az infláció hatására az elszegényedés felé haladt. Bethlen István kormányának megalakulása után, 1921. áprilisától, lassan indult meg a város fejlődése. Nyersanyaghiány, fejletlen ipar, a mezőgazdasági dolgozók nehéz körülményei, a kereskedelem fejletlensége hozzájárult ahhoz, hogy nehezen induljon meg a konszolidáció. A város adósságokat törlesztett, nem voltak városias utak, vízvezeték, jó ivóvíz. Építkezésekre csak állami segélyek igénybevételével volt lehetőség. A szegénység együtt járt a lakosság rossz egészségi állapotával, magas gyermekhalandósággal, népbetegségek elterjedésével. A vármegye és a város több tekintetben eltért az ország más területeitől. Itt regisztrálták a legmagasabb születési arányt. Kimagaslónak számított a járások között a nyírbaktai 40,9, a ligetaljai 40,0 ezrelék, de Nyíregyháza város születési arányának 30,0 ezreléke is. Petrilla Aladár, az Országos Közegészségügyi Intézet adjunktusa tanulmányában említette, hogy a vármegye általános halálozása is a legmagasabb arányszámok között volt, e téren csak Hajdú vármegye értéke volt magasabb. Nyíregyházán ez az adat 20,8 ezrelék volt. Az első három legrosszabb csecsemőhalálozást mutató vármegye közé tartozott vizsgált térségünk, és sajnos ez az érték csak kevés csökkenést mutatott, 4,5%-ot, míg az országos átlag 10,9%-kal csökkent. A fertőző betegségek terén is Nyíregyháza meghaladta az országos átlagot. A városban a tuberkulózis okozta halálozás az országos átlag alatti, de a járások értékeitől magasabb volt. Kiemelkedett a vármegye szaporodási arányszáma is, melyet Nyíregyháza viszonylag alacsonyabb szaporodási aránya (9,3) mérsékelt az 1920-30-as évek elején.⁴ A város közegészségügyi ellátásáért sokat tettek az első világháború után. 1929-ben bővítették az Erzsébet kórházat, jól működött a Klekner-szanatórium és tüdőbeteg-gondozó intézet és a járványkórház. Építés alatt állt ekkoriban a zsidókórház is. Felújították a városi gőz- és kádfürdőt a Széchenyi úton, és a Sóstógyógyfürdő strandfürdővel való kibővítése is napirenden volt. Ezek mellett a bujtosi és az ökörítói nyári

³ SZÁSZI Ferenc-VINNAI Győző: A Horthy-korszak 1919-1944. In: *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája 1. k. Történelem és kultúra*. Nyh. 1993. 407., 409.

⁴ PETRILLA Aladár: Magyarország népesedési viszonyai 1920-tól 1932-ig. In: *Népegészségügy* 1936. évi 3. sz. melléklet. Bp. Athenaeum, 1936. 257-258.

szabad fürdő is kedvelt pihenőhellyé vált.⁵ A rossz életkörülmények felszínre hozták a társadalmi ellentmondásokat. Bérharcok, munkabeszüntetések, sztrájkok hírei jellemezték a korabeli lapokat. Tetőződtek ezek a súlyos problémák a gazdasági válság éveiben 1929 és 1933 között.⁶ A város éveken keresztül tolt maga előtt adósságait, megoldatlan problémáit. Az állami segélyek hatására néha megenyhült az építőipari munkások munkanélkülisége a megindult építkezések, iskolabővítések (pl.: Kálvineum) hatására, de ezek az akciók csak időlegesek voltak.⁷

A gazdasági élet nehézségei a politikai életre is hatással voltak. A szociáldemokraták igyekeztek a legszegényebb agrár rétegeket megnyerni programjukkal a megalakuló helyi szervezeteken keresztül. A kisgazdák is igyekeztek bővíteni táborukat a falusi gazdák körében. Mellettük a szélsőbaloldali irányzatok is hallatták hangjukat a gazdasági válság időszakában az 1931-es választások idején. Gömbös Gyula hatalomra kerülésekor meghirdette 95 pontját, a Nemzeti Munkatervet, melynek programját Nyíregyházán szinte elsőként hallhatták 1933. január 30-án. Az 1935. évi országgyűlési választásokig a politikai viszonyok átalakulásaképpen vizsgált területünkön is a kormánypárt, a Nemzeti Egység Párt győzött. Nyíregyháza városában ekkoriban enyhült a munkanélküliség az 1939 nyarán megindult katonai építkezések miatt. A nehézségek csökkenése azonban sajnos csak rövid időszakra tehető, mert fokozatosan növekedtek a város lakosságának a háború okozta terhei.⁸

A város népessége

A város az egykorú leírások szerint igen szorgalmas és fogékony lakossággal rendelkezett. Kardos István városi kultúratanácsnok 1926-os írása szerint Nyíregyháza „egy város, amely a maga életerejéből produkált rendkívüli eredményeket. Ez a Magyarországon népességre tizenkettedik (43.340), a földterület nagyságára nézve pedig tizennyolcadik (46.593 kat. hold) város a csoportos tanyagazdálkodás rendszerével biztosította itt a széleshatárú alföldi városok legnehezebb népművelési és népegészségügyi feladatainak megoldását...”⁹

⁵ Nyíregyházáról általában. In: *Szabolcs vármegye fejlődése és kortörténete*. Szerk. HÁGER László. Bp. 1929. I. rész. Nyíregyháza megyei város. 80.

⁶ HORVÁTH Sándor: Az ellenforradalmi rendszer 25 éve Nyíregyházán. In: *Nyíregyháza. 1918-1951. Tanulmányok*. Nyíregyháza. 1975. 33-58.

⁷ *TIREL* I. 299. d.6. Nyíregyházi városi egyházközség iratai. Igazgatási iratok 1928-1933.

⁸ SZÁSZI Ferenc-VINNAI Győző: A Horthy-korszak 1919-1944. In: *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I. k. Történelem és kultúra*. Nyh. 1993. 429.

⁹ KARDOS István: Nyíregyháza város fejlődése. In: *A Nyíregyházi Községi Jókai Mór Polgári*

A város lakossága az 1910-es 39.273 lélekszámról az 1941-es népszámlálás szerint másfélszeresére nőtt. A lakosság kétharmada városi, míg egyharmada tanyabokrokban és a város külső részein élt.

<i>Év</i>	<i>Fő</i>	<i>1910=100%</i>
1910	39.273	100,0
1920	44.850	114,2
1930	53.527	136,2
1940	61.493	156,5

Nyíregyháza népessége a népszámlálások idején (1910-1941)⁹

A XIX. század elején döntően szlovák népességgel újratelepített város egy 1929-ben született leírás szerint nyelvi szempontból már egységesen magyar anyanyelvűnek tekinthető, csupán 527 fő vallotta magát idegen anyanyelvűnek, s közülük csak 108 nem tud magyarul.¹⁰ A városlakók nyelvi megoszlását kísérhetjük nyomon a népszámlálási adatok alapján.

<i>Nyelv</i>	<i>1920</i>	<i>1930</i>	<i>1941</i>
Magyar	42.813	50.926	58.473
Német	186	142	112
Szlovák	206	-	124
Román	13	126	147
Horvát	2	3	2
Szerb	11	5	4
Rutén	15	-	-
Egyéb	94	8	227
Cigány	-	-	67

Nyíregyháza nyelvi megoszlása¹¹

A népesség vallási megoszlása a XIX. század közepén jellemző evangélikus túlsúlytól fokozatosan eltávolodott, egyre nagyobb arányú lett a katolikus lakosok száma.

fiúiskola értesítője az 1925-26. évről. Nyh. 1926. 3-12.

¹⁰ Hajnal Béla: Nyíregyháza népességfejlődése. In: *Nyíregyháza: Előadások a város újratelepítésének 250. évfordulóján.* Szerk: FRISNYÁK Sándor. Nyh. 2003. 162.

¹¹ Nyíregyházáról általában. In: *Szabolcs vármegye fejlődése és története.* Szerk. HÁGER László. Bp. 1929. I. rész. Nyíregyháza megyei város. 73.

Év	Összes Lakos (fő)	Vallási megoszlás					
		Evan-gélikus	Római kat.	Görög kat.	Refor-mátus	Izraelita	egyéb
1910	38.198	15.859	9.289	4.378	4.725	3.882	65
%		41,51	24,31	11,46	12,36	10,16	0,17
1920	43.340	16.182	11.043	4.860	6.024	5.066	165
%		37,33	25,47	11,21	13,89	11,68	0,38
1930	51.308	17.972	13.807	6.087	8.177	5.134	131
%		35,02	26,91	11,86	15,93	10,00	0,25
1941	59.156	18.534	17.713	7.928	9.746	4.993	242
%		31,33	29,94	13,40	16,47	8,44	4,09

*Nyíregyháza népességének vallási alakulása*¹²

A város 1929-ben megjelent leírása szerint az őslakosság 100%-ban földműves volt, az őstermelők aránya volt a legmagasabb a foglalkozási ágak közül. Eszerint a város társadalmá a következők szerint oszlott meg:¹³

Őstermelő 36,9%

Ipar és kereskedelem 29,0%

Közlekedés 7,9%

Közhivatalnok és szabad foglalkozású 8,5%

Katonaság, csendőrség 4,9%

Házicselédek, napszámosok 5,9%

Ismeretlen foglalkozású 6,9%

Ezektől az adatoktól részletesebb, precízebb az 1920. évi népszámlálás adatsora, mely szerint Nyíregyháza város foglalkozási statisztikája a következőképpen alakult:

¹² Az 1941. évi népszámlálás 2. r. Demográfiai adatok községek szerint. Bp. 1976. 268-269.

¹³ Magyar Statisztikai Évkönyv 1940. Bp. KSH 1942. 16, 269.

Foglalkozási ág	Kereső	Eltartott	Összes	%
Östermelés	7.045	8.922	15.967	36,84
Ipar	4.102	4.821	8.923	20,58
Kereskedő	1.516	2.160	3.676	8,48
Közlekedés	1.032	2.361	3.393	7,82
Közszolg., szabadfogl.	1.438	2.252	3.690	8,51
Véderő	1.685	441	2.126	4,90
Napszámosok	454	531	985	2,27
Nyugdíjas	769	832	1.601	3,69
Házi cselédek	1.410	132	1.542	3,55
Egyéb ismeretlen	255	1.182	1.437	3,31
Összes népesség	19.706	23.634	43.340	100

*Nyíregyháza foglalkozási statisztikája*¹⁴

A településen, mivel Szabolcs vármegye székhelye is egyben, számos közhivatal és egyházi hivatal működött. A város fejlődésében nagyon sokat jelentett a vasút, hisz az államvasút és a keskenyvágány vonalain Nyíregyházáról 9 irányba lehetett eljutni (Debrecen, Szerencs, Záhony, Tiszapolgár, Vásárosnamény, Mátészalka, Nyíradony, Dombrád, Balsa).¹⁵

A két világháború közötti településszerkezet vizsgálata során megállapítható, hogy a magyar városok között Nyíregyháza a középvárosok csoportjába tartozott, Szolnokhoz és Nagykanizsához hasonlóan. Ezekben a városokban 25% fölötti, Nyíregyházán 26,4% volt az értelmiség, a közlekedés és a kereskedelem részesedése a népességen belül. Ezek a városok a megyeszékhelyi szerepkörük mellett jelentős ipari vagy közlekedési funkciót töltöttek be, illetve e két funkciót együttesen is. Nyíregyháza esetében a fontos vasúti közlekedési szerep emelhető ki elsősorban.¹⁶ Ezekhez a jellemző vonásokhoz járult még a Nyíregyházát körülölelő bokortanyák léte, mely eltérővé teszi városunkat az említettektől.

¹⁴ Nyíregyházáról általában. In: *Szabolcs vármegye fejlődése és kortörténete*. Szerk. HÁGER László. Bp. 1929. I. rész. Nyíregyháza megyei város. 73.

¹⁵ *Az 1920. évi népszámlálás* 2. r. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 71. köt. Bp. Athenaeum 1926. 124.

¹⁶ Nyíregyházáról általában. In: *Szabolcs vármegye fejlődése és kortörténete*. Szerk. HÁGER László. Bp. 1929. I. rész. Nyíregyháza megyei város. 81.

Nyíregyházi lakóházak

Az 1920-évi adatok szerint Nyíregyházán összesen 9.302 lakóház volt, ezekből 9.182 földszintes (98,70%), 120 emeletes (1,30%). Térségünkben ekkor Debrecenben 11.682 (melyek 96,73%-a földszintes), Miskolcon 5.323 (melyek 94,43%-a földszintes) lakóház volt. A nyíregyházi lakóházak 89%-a vályog falazattal, 10,03%-a betonból vagy téglából, kisebb számban kőből, fából épültek, az esetek 26,85%-ban részben vagy egészben alapincézve. Városunkban összesen 13.274 lakás volt, melyek 68,9%-a egyszobás, 19,31%-a kétszobás volt. Az egy-két szobás lakások 14,49%-ában nem volt konyha. Az otthonok komfort-fokozatát jelzi felszereltségük is: csak 5,97%-os volt vízvezetékekkel, 42,02%-os villannyal ellátott.¹⁷

A nyíregyházi lakások a használati jogcím szerint főleg a tulajdonosok, illetve a főbérletkezelésében álltak az alábbi részletezésben:¹⁸

<i>Használati jogcím</i>	<i>Összesen</i>	<i>%</i>
Tulajdonosi	7.310	55,07
Főbérleti	4.614	34,75
Szolgálati	1.192	8,97
Egyéb	158	1,19
Lakások összesen	13.274	100,00

Nyíregyháza lakásaiban összesen 53.582 lakót regisztráltak, akik a család tagjaiból kerültek ki elsősorban. Csak 2,15%-ra tehető a háztartási alkalmazottak, 0,44%-ra (239 fő) a kosztos diákok száma.¹⁹

Kulturális színvonal

Nyíregyháza kulturális életében fontos szerepet játszott a megyei születésű Bessenyei György emlékének ápolása. 1896-ban megalakult a Bessenyei Kör, amely a két világháború között aktívan szervezte a város kulturális életét. 1940-ben nevét Bessenyei Társaságra változtatta, s napjainkban is aktívan működik.²⁰

¹⁷ TIMÁR Lajos: *Vidéki városalakók: Debrecen társadalma 1920-1944*. Bp. Magvető, 1993. 45.

¹⁸ *Az 1920. évi népszámlálás*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 73. k. 5. r. Részletes demográfiai adatok. Bp. KSH, 1928. 103, 242.

¹⁹ Ua. 418.

²⁰ Ua. 418.

A művelődés iránti igényt alapvetően megszabta az a tény, hogy a vármegyében 1930-ban a 6 évnél idősebb lakosság 20%-a volt analfabéta. Nyíregyháza város lakóinak egynegyede tartozott szellemi téren ebbe a kategóriába.²¹ Az iskola-kötelezettség előírásainak a tanyavilág gyermekei szegénységük miatt, gyakran a hiányzó csizma, cipő miatt nem tudtak eleget tenni. 1922. október 23-án a városi tanács határozatot hozott: a szegény gyerekek cipővel való „felsegítésére” gyűjtést szerveztek. Bencs Kálmán polgármester november 6-án felhívást adott ki, mivel 800-1000 pár cipőre volt szükség. Felekezeti hovatartozástól függetlenül az iskolák ingyen cipőt kaptak. A tanyabírák is gyűjtést folytattak, s 223.763 korona adomány gyűlt össze. Karácsony előtt így 179 pár cipő kiosztására került sor. A Horthy-akcióból 1.018.283 koronát ilyen célra fordítottak.²²

A problémák megoldását célozta a református Nőegylet alapszabálya is, mely céljaik között jelölte meg a kiskorúak felruházását, élelemmel való ellátását.²³ Számos egyházlátogatási jegyzőkönyv tanúsítja, hogy a református Nőegylet 1923-ban kiosztott 32 cipőt, 18 fehéreneműt, 10 fiúruhát, 38 lányruhát, 38 harisnyát. 1927-ben cipősegély volt újra, 1928-ban 30 pár cipő és 416 könyv, 54 írószer került a rászorulókhöz.²⁴

Számos esetről értesülünk a tanfelügyelői jelentésekből is. Ilyen például az 1926. január 7-én kelt irat, melyből tudjuk, hogy Bodor Zsigmondné 170 szegény tanulót ruházott fel, akik csak így tudtak iskolába járni.²⁵ A szegénység együtt járt az analfabéták magas számával is.

Az iskolán kívüli népművelés programja épp ez ellen a roppant magas érték ellen, a műveltség terén jelentkező óriási hátrány ellen vette fel a harcot különböző előadások, analfabéta tanfolyamok, népkönyvtári akciók szervezésével.

Nyíregyháza kulturális színvonala

Kulturáltság foka	1930	1941
Ír-olvas	40.665	49.025
Analfabéta	4.044	3.956

*A 6 éves és idősebb népesség megoszlása*²⁶

²¹ Belohorszky Ferenc: Bessenyei György és a Bessenyei-örökség. In: *Szabolcs vármegye*. Szerk. DIENES István. Bp. 1939. 288-292.

²² *Szabolcs vármegye szociográfiája*. szerk. DIENES István. Bp. 1939. 285. (Vármegyei szociográfiák 4.)

²³ *SZSZBMÖL* V.B. 186. 831.d. XIII.878/1922.

²⁴ *TIREL* I. 299. D. 7.d.

²⁵ *TIREL* I.34. Középszabolcsi egyházmegye iratai. F. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek 4.d.

²⁶ *SZSZBMÖL* IV. B. 404. 167.d. 1926. Királyi Tanfelügyelői jelentés

A lakosság számához viszonyítva igen alacsony volt a magasabb képzettségű lakosok száma: 1930-ban a város 51.273 lakosa közül csak „731 egyetemet vagy főiskolát végzett férfi, 53 ugyanilyen végzettségű nő élt, középiskolát 1.484 férfi és nő végzett” – olvashatjuk a Nyírvidék 1939. évi írásában.²⁷

Tíz évvel korábbi adatunk van térségünkben ilyen vonatkozásban. Eszerint Debrecen 1920. évi 103.186 fős összes népességéből 1.621 férfi (2,54%) és 66 nő (0,06%) rendelkezett főiskolai végzettséggel. Miskolc 56.982 lakosából 1.020 férfi (1,79%) és 84 nő (0,14%) főiskolai végzettségű volt.²⁸

Az 1941. évi népszámlálás szerint Nyíregyháza 6 évnél idősebb 52.981 lakója közül 951 (1,79%) főiskolát végzett, viszont 3.956 fő (7,46%) nem ír, nem olvas. Debrecen 114.781 6 évnél idősebb lakója közül 2.531 (2,2%) főiskolát végzett, 7.824 (6,81%) analfabétát regisztráltak.²⁹

Az analfabétizmus területi megoszlását nézve már Kovács Alajos 1924-es tanulmánya is felhívta a figyelmet a külterületek különösen rossz helyzetére, valamint a közép- és nagybirtokok tanyáira, pusztáira. A város belső kerületei között csak csekély különbség volt ebből a szempontból kimutatható.³⁰

A művelődési hátrányok ellenére számos közművelődési egyesület, mint pl. a Magyar Olvasó Társaság (későbbi neve Casino Egylet), a Polgári Olvasó Egylet, a 48-as Honvédek Egylete, a Kereskedő Ifjak Egylete, az Iparos Ifjak Egylete, a Szabolcs Vármegyei Általános Tanáregylet, a Jótékony Nőegylet kínált igényes rendezvényeket, összejöveteleket tagjai számára.

Nyíregyháza könyvtárai az 1930-as években

A város első könyvtártörténeti összefoglalóját dr. Marssó József írta meg egy 1931-ben megjelent monográfia számára.³¹ Tanulmányában megkülönböztette az

- a) egyházi
- b) társadalmi egyesületi
- c) iskolai
- d) hatósági alapítású

könyvtárakat.

²⁷ *Népszámlálási adatok*. Bp. KSH. 1941. 370.

²⁸ VERNES Gyula: Nyíregyháza hivatása a magyar kultúrában In: *Nyírvidék*. 1939. jan. 1. 5-6.

²⁹ *Az 1920. évi népszámlálás*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 73. k. 5. r. Részletes demográfiai adatok. Bp. KSH, 1928. 54.

³⁰ *Az 1941. évi népszámlálás* 2. r. Demográfiai adatok községek szerint. Bp. 1976. 345., 370.

³¹ KOVÁCS Alajos: Nyíregyháza város népességének fejlődése. In: *Magyar Statisztikai Szemle* 1924. 353-363.

Az egyházi alapítású könyvtárak alapjai az 1800-as években az ágostai hitvallású evangélikus és a római katolikus kezdeményezéseknek köszönhetőek. A XIX. század közepétől a reformkori törekvések városunkban is olvasóköri, egyesületek létrejöttének kedveztek. Ezeknek a közművelődési egyesületeknek a birtokában folyamatosan gyarapodó könyvtárak voltak (pl. Kereskedők és Gazdák Köre, Tiszti Casino, Turáni Kör, Kereskedő Ifjak Egylete, Iparos Ifjak Önképző Egylete). Az 1890-es évektől az 1920-as évek közepéig a különböző felekezeti iskolák alapítottak könyvtárakat. Az elemi iskolák népkönyvtárakat hoztak létre, de az első világháborúban sok elpusztult, fejlesztésük feltétlenül fontos volt. „A középfokú iskolák könyvtárai – a Marssó tanulmány szerint – általában fejlődnek ma is.”

A hatóságok könyvtáralapítása a huszas évek közepétől kezdődött. Így jött létre 1926-ban Szabolcs vármegye könyvtára 12.000 kötetel, 1927-ben Nyíregyháza város könyvtára, 1929-ben a Királyi Törvényszék 2.000 kötetes gyűjteménye. Meg kell még említeni a járásbíróóság 800 kötetes, a Királyi Ügyészség 693 kötetes és a Fogház 500 kötetes állományait is. Különleges az Újságbolt 3.000 kötetes, csak szépirodalmi könyveket tartalmazó gyűjteménye, amelyet kölcsönkönyvtárként működve bárki igénybe vehetett használati díj befizetése ellenében. Korabeli divatosnak tartott magyar, német és francia regények forogtak az olvasók kezei között, ezért eléggé elhasználódott az állomány.

Érdeemes megtekintenünk Marssó teljes kimutatását, mely szerint Nyíregyházán 1931-ben 36 könyvtár működött 67.567 kötetel.

*Nyíregyháza nagyobb közkönyvtárai (1931)*³²

1. Szabolcs vármegye könyvtára	12.000 kötet
2. Ágostai hitv. Ev. Kossuth Lajos Reálgymnázium könyvtára	9.993 kötet
3. Királyi katolikus főgymnázium (ifjúsági) könyvtára	3.772 kötet
4. Nyíregyháza Casino könyvtára	3.737 kötet
5. Ágostai hitv. ev. városi és bokriskolák könyvtára	3.568 kötet
6. Újságbolt kölcsönkönyvtára	3.000 kötet
7. Felsőkereskedelmi iskola (tanári) könyvtára	2.857 kötet
8. Községi Jókai Mór polgári fiúiskola (tanári)	2.738 kötet
9. Polgári Olvasó Egylet könyvtára	2.400 kötet
10. Kereskedők és Gazdák Köre könyvtára	2.300 kötet
11. Nyíregyháza város könyvtára	2.200 kötet

³² Marssó József: A nyíregyházi könyvtárak. In: *Nyíregyháza és Szabolcs vármegye községei*. Szerk. HUNEK Emil. Bp. 1931. Magyar városok monográfiája VIII. 281-286.

12. Szabolcs vármegyei Turáni Kör könyvtára	2.000 kötet
13. Királyi Törvényszék könyvtára	2.000 kötet
14. Állami Tanítóképző (tanári) könyvtára	1.839 kötet
15. Római Katolikus plébánia könyvtára	1.600 kötet
16. Önkéntes Tűzoltó Egylet Konthy könyvtára	1.500 kötet
17. Kereskedő Ifjak Egylete könyvtára	1.285 kötet
18. Ágostai hitv. ev. leányreálgymnázium (tanári) könyvtára	1.188 kötet
19. Római katolikus elemi iskola (tanítói) könyvtára	1.188 kötet
20. Leánykálvineum könyvtára	919 kötet
21. Járásbíróház könyvtára	800 kötet
22. Iparos Ifjúság Önképző Egyesület könyvtára	700 kötet
23. Királyi Ügyészség könyvtára	693 kötet
24. Izraelita elemi iskola (tanítói) könyvtára	550 kötet
25. Iparos tanonciskola (tanítói) könyvtára	542 kötet
26. Fogház könyvtára	500 kötet
27. Közigazgatási Tanfolyam közkönyvtára	432 kötet
28. Kereskedő Tanonciskola (tanítói) könyvtára	350 kötet
29. Görög Katolikus elemi iskola (ifjúsági) könyvtára	330 kötet
30. 36 kisebb könyvtár	

Marssó 1924-es összeírására utalva, ezután is megállapította, hogy hét év alatt a város könyvállománya kb. 23.000 kötettel gyarapodott. Tanulmánya végén azonban felhívta figyelmünket a pénzügyi gondokra, melyek gátlói lehetnek a tervszerű könyvvásárlásoknak. Szükségesnek tartotta továbbá a jól összeválogatott könyvállománnyal rendelkező közkönyvtárak létrehozását a város és a bokortanyák lakói számára. Hasznosnak találta az adományozásokat is, de a tervszerűség csak a megfelelő anyagi fedezettel valósítható meg. Tanulmánya végén felsorolta a város és a megye nagyobb magán könyvgyűjteményeit. Megyei vonatkozásban kiemelte az akkor hatvanéves múltú nagykállói Királyi Állami Szabolcsvezér Reálgymnázium kb. 9.000 kötetes főleg tanári, valamint a kisvárdai Magyar Királyi Állami Bessenyei György Reálgymnázium 3.200 kötetes könyvtárát.³³

Marssó József összeállításában nem szerepel, de a levéltári kutatások igazolták, hogy városunkban orvosi tudományos szakkönyvtár is működött. Az 1918. decemberi jegyzőkönyv igazolja ezt:

„Szabolcsvármegye törvényhatósága dr. Klekner Károly kórházi igazgató főorvos jelentését tudomásul veszi, dr. Kállay Rudolf nyugalmazott

³³ U. a.

*kórházigazgató főorvos nemeslelkű és a tudományt szolgáló adományát köszönettel elfogadja, és elhatározza, hogy az Erzsébet közkórházban orvosi művekből álló tudományos könyvtárt létesít, s a könyvtárt dr. Kállay Rudolf nevére, mint aki adományával a könyvtár alapját vetette meg, Dr. Kállay Rudolf könyvtárnak nevezi el.*³⁴

Nem szabad tehát egyetlen könyvtárunkról sem megfeledkezni, hisz tudjuk azt, hogy az első világháborút követő országos statisztikai feldolgozások egyértelműen kimutatják, hogy könyvtáraink több mint felét elveszítettük, s a könyvtári kötetek száma is közel felére csökkent.

Könyvtárak száma						
Könyvtártípus	Összesen (1920 előtt)		Átcsatolt		Megmaradt	
Népkönyvtárak	5.961	100%	3.426	56,3%	2.535	43,7%
Tudományos- és közművelődési könyvtárak	1.348	100%	743	55,2%	605	44,8%
Együtt	7.309		4.169		3.140	
Kötetek száma						
Könyvtártípus	Összesen (1920 előtt)		Átcsatolt		Megmaradt	
Népkönyvtárak	1.111.033	100%	618.638	55,6%	492.395	44,4
Tudományos- és közművelődési könyvtárak	9.328.306	100%	486.489	43,8%	5.241.817	56,2%
Együtt	10.439.339		4.705.127		5.734.212	

*Könyvtárak és kötetek Magyarországon*³⁵

A különböző könyvtártípusok adatainak elemzése során megállapítható, hogy a népkönyvtári kötetek száma jelentősebb mértékű csökkenést mutat, mint a tudományos – és közművelődési könyvtárak állománya. Ennek oka abban kereshető, hogy legnagyobb könyvtári gyűjteményeink, az ország erősen centralizált

³⁴ Ua. 285.

³⁵ SZSZBMÖL IV 402 1918. dec. 30. Jegyzőkönyv 31302 K. 727 Bgy/1918. Idézi KÜHRNER Éva: *A nyíregyházi kórházi könyvtárak története*. Elhangzott a Dr. Kállay Rudolf Orvostudományi Szakkönyvtár fennállásának 85. évfordulójára rendezett tudományos ülésen. Nyíregyháza, 2004. jan. 12.

fejlesztése miatt, Budapesten működtek, múzeumok, felsőoktatási intézmények, közhivatalok és egyházak fenntartásában. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által felügyelt népkönyvtárak és a Földművelésügyi Minisztérium gazdakönyvtárainak jelentős része elpusztult. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1923-ban indította el a népkönyvtárak újjászervezését.

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa és Főfelügyelősége által alapított és felügyeletük alá tartozó népkönyvtári szervezet az első világháború alatt teljesen felbomlott. Kezelőik egy része katonai szolgálatra vonult be, nem helyettesítette őket senki, így az állomány gyakran eltűnt vagy megrongálódott. Az újjászervezéshez szükséges anyagi fedezetet 800.000 pengő népszövetségi kölcsön tette lehetővé, így a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1.555 új községi közkönyvtárat szervezett Glatz Ferenc szerint.³⁶ Szabó-András Endre adatai szerint 1924-ben a népszövetségi kölcsönből tartalékoltak népkönyvtárak létesítésére, de a korona inflációja és a rossz gazdasági helyzet miatt a felhasználásra csak 1927-ben került sor. 650.000 pengőből 1.500 új népkönyvtárat adományoztak.³⁷

A szélesebb népréteg műveltségi színvonalának emelését nem ok nélkül tették a népkönyvtárak feladatává. Ennek a könyvtártípusnak már kialakult hagyományai voltak, melyekhez vissza lehetett nyúlni. Már a XIX. század második felében, 1870 körül felmerült az igény egyesületek, olvasókörök részéről saját céljaikra felállított, majd kölcsönzésre is alkalmassá tett könyvtárakra. Ezeket a könyvtárakat tekinthetjük a népkönyvtárak előhírnökeinek. 1882-ben a VKM körlevele a községi hatóságokat népkönyvtárak alapítására szólította fel. 1885-ben a EMKE (Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület) létesített népkönyvtárat. A népiskolák fejlesztésével együtt jelent meg az állami támogatással létesített népkönyvtárak igénye. A kultúregyesületeket az állam először 1895-ben támogatta 4.000 koronával. 1896-ban az államsegélyt 30 ezer Koronára emelte Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter, s az összeg szétosztását a Múzeumok és Könyvtárak Országos Bizottságára bízta. Jelentős esemény a magyar gyakorlatban a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa és Főfelügyelősége létrehozása 1897-ben, mivel így a népkönyvtárak ügye, állami gondozása szervezett keretek közé került. Wlassics Gyula éveken keresztül elnökként vezette az intézményt. Támogatásával Gulyás Pál tanulmányutakon vett részt Franciaországban, Olaszországban és Németországban. Tapasztalatait

³⁶ Nyíreő István: A megcsonkított Magyarország könyvtárai és múzeumi közművelődésügye. Társadalomtudomány. 1921. 597-602. In: Szabó-András Endre: Könyvtári adatok (1884-1962) Bp. NPI, 1966. 76.

³⁷ Glatz Ferenc: Tudomány, kultúra, politika: Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917-1932). Európa K. Bp. 1990. 235.

figyelembe véve a hazai népkönyvtárügyet a német példa követőjének szánták. Kezdeményezésükre az első világháborúig 1.457 népkönyvtár megalakításáról számol be Nevelős Gyula tanulmánya a Pestvármegyei Népművelés lapjain.³⁸

Barna Jenő másfélezer népkönyvtár szétosztásáról írt a Nyírvidék 1927-es lapjain. Cikke szerint Szabolcs vármegye hatvan ingyen népkönyvtárat kap. (Nyíregyháza város, Polgár, Kisvárda, Nyírbátor, Nagykálló, Újfehértó, Kemece – 250 kötetes nagykönyvtárak; Rakamaz, Dombrád, Tiszalök, Ibrány, Balkány, Nagyhalász, – 170 kötetes középkönyvtár; Tiszaeszlár, Gáva, Tiszabercel, Vencsellő, Ajak, Gyulaháza, Nyírtass, Nyírabrány, Nyíradony, Nyírmihálydi, Nyírgelse, Biri, Érpatak, Napkor, Nyírbakta, Ófehértó, Ór, Petneháza, Ramocsaháza, Rohod, Nyírbogát, Nyírgyulaj, Piricse, Kék, Kótaj, Nyírpazony, Nyírszőlős, Tiszarád, Mezőladány, Nagyvarsány, Tornyospálca, Záhony, Nagylónya, Tiszakerecseny, Nyírbogdány – 140 kötetes kiskönyvtár; Nyíregyháza-Salamonbokor és -Sulyánbokor, Királytelek, Nagyhalász-Telektanya, Tiszanagyfalu-Virányostanya, Gáva-Premontrei papok tanyája, Polgár-Kengyelköz tanya, Nagykálló Ludas tanya, Újfehértó Mezős tanya, Nyíradony-Szakolykert tanya, Nyírabrány-Szentanna – 130 kötetes tanyai könyvtár. Így 9230 kötet kiosztására került sor.)³⁹

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól függetlenül 1898 óta a Földművelésügyi Minisztérium is foglalkozott gazdasági jellegű népkönyvtárak létesítésével, valamint a Honvédelmi Minisztérium is létrehozott könyvtári gyűjteményeket a honvéd legénység és az altiszti olvasókörök részére. A határon kívül a Julián Egyesület gondozásában működtek még népkönyvtárak a magyarság megőrzése érdekében.

Ilyen előzmények figyelembe vételével indult meg a népkönyvtárak újjászervezése a Népművelési Ügyosztály irányításával. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium céljai a következők voltak:

1. A kulturális értékek minél szélesebb körű terjesztése
2. A népkönyvtári, közkönyvtári intézményrendszer átfogó kiépítése
3. A szakszerűség megteremtése a könyvtárosi szakmában.

A könyvtárak állománya szempontjából négy különböző méretű könyvtár létre-

³⁸ SZABÓ-András Endre: *Könyvtári adatok (1884-1962)*, Bp. NPI. 107.

³⁹ NEVELŐS Gyula: A népkönyvtárak élete és a magyar népkönyvtárak továbbfejlesztése. *Pest vármegyei Népművelés: Közművelődési folyóirat*. VI. évf. (1934) 6-7.sz. 242. Wlassics Gyula (1852-1937) egyetemi tanár, jogász, kultúrpolitikus. 1895-1903 között közoktatás- és vallásügyi miniszter. Gulyás Pál (1881-1963) bibliográfus, könyvtáros, irodalomtörténész. 1923-tól az OSZK főkönyvtárosa, 1934-től igazgatója.

hozását kezdték meg Jenev István 1928-as adatai szerint a következőképpen:⁴⁰

- nagy könyvtár 264 kötet
- közepes könyvtár 172 kötet
- kicsi könyvtár 146 kötet
- tanyai könyvtár 136 kötet

A korabeli sajtótól kicsit eltérő adatokat közölt Glatz Ferenc jegyzetében:

- nagykönyvtár (városok, 250 kötet)
- közkönyvtár (nagyobb község, 170 kötet)
- kiskönyvtár (kisebb község, 140 kötet)
- tanyai könyvtár (130 kötet)⁴¹

Ezeket a könyveket alapállománynak szánták, folyamatos továbbfejlesztésük – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Népkönyvtári Bizottságának hivatalos jegyzéke alapján, melyet évente 10-10 kötetrel gyarapítottak – a községek és intézmények feladata volt. Az alapjegyzék összeállítását Kornis Gyula vezetésével három szakbizottság végezte 8 hónapon keresztül. A művek ismeretterjesztő és szépirodalmi csoportokba oszlottak. Az ismeretterjesztő művek felölelték a lélektan, etika, egészség, gazdálkodás, természet-tudományos ismereteket. Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter megindította a Magyar Népművelés Könyvei c. sorozatot, hogy a szakirodalmi ismereteket népszerűsítő módon tegyék elérhetővé a nagyközönség számára.

A sorozatban 15 kötet jelent meg. A szépirodalmi művek között kevés kivétellel csak magyar írók művei találhatók. Külföldi írók művei csak a „nagykönyvtárakba” jutottak, ha már világhírnévre tettek szert. Az 1927-ben alapított népkönyvtárak száma Nevelős Gyula tanulmánya szerint megközelítette az 1.600-at a következő megoszlásban:

- 160 nagykönyvtár
- 180 középkönyvtár
- 950 kiskönyvtár
- 310 tanyai könyvtár⁴²

⁴⁰ BARNA Jenő: Másfélezer népkönyvtárat oszt szét a kultuszminisztérium az országban... *Nyírvidék* 1927. 258. sz. nov. 13. 6.

⁴¹ JENEV István: A népkönyvtárak térhódítása. *Nemzetnevelés*. X. évf. (1928) 8. sz. (ápr. 15.) 113-114.

⁴² GLATZ Ferenc *i. m.* 235.

Glatz Ferenc jegyzetei szerint 1927-ben a VKM 1.555 új községi közkönyvtárt szervezett a következő megoszlásban:

- I. nagykönyvtár 143
- II. közkönyvtár 175
- III. kiskönyvtár 930
- IV. tanyai könyvtár 307⁴³

Ezekkel az adatokkal szemben áll kb. 2.400 község, ahol nincs népkönyvtár. Az adatok közötti csekély eltérést okozhatja az is, hogy néhány településen nem csak egy népkönyvtár működött. Nevelős Gyula megállapítja azonban, hogy 4.000 községből 1.140 tekinthető ellátottnak, 2.860-nak nincs népkönyvtára és „Csonka Magyarország községeinek több mint egyharmada könyvtár nélkül van.” Szerinte kellene 3.000 új népkönyvtár, 500 P/egy könyvtár, összesen 1.500.000 pengő.⁴⁴

A könyvek adományozásánál a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a lakosság számát és az igényeket figyelembe véve megszabta, hogy egy-egy vármegye hány népkönyvtárat kaphat. A vármegye művelődési viszonyait jellemző sorokat idéz Benkő András tanfelügyelő a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 198 606-921. sz. rendeletéből a szokásos havi jelentésében 1922. júliusában: „Szabolcs vármegye a népoktatásügy tekintetében Csonkamagyarország legelmaradottabb megyéje... A nagykállói és ligetaljai járás nem csak a megye, hanem az egész ország legműveletlenebb részei. E járásokban vannak községek, amelyekben az analfabétizmus megdőböntő.”⁴⁵

Szabolcs és Ung vármegyének 59 népkönyvtárat adományozott a VKM 1927-ben. Ez összesen 9.073 kötet könyvet jelentett. A népkönyvtárak nagyságát és településenkénti megoszlását az alábbi összesítések segítségével vizsgálhatjuk László Géza levéltári kutatásaiból merítve.⁴⁶ Jákváry Kálmán (az Iskolánkivüli Népművelési Bizottság titkára) egyik írásában hasonló adatról, 58 községben megindított könyvtárszervezésről számolt be.⁴⁷

⁴³ NEVELŐS Gyula *i. m.* 245.

⁴⁴ GLATZ Ferenc *i. m.* 235.

⁴⁵ NEVELŐS Gyula *i. m.* 246.

⁴⁶ *SzSzBMÖL* Szabolcs Vármegye Közig. Biz. Iratai IV.B 404. III.56/1922. Kir. tanfelügy. havi jelentése

⁴⁷ László Géza: Szabolcs és Ung közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék népkönyvtárügye a Horthy-korszakban. In: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I-II. k.* Szerk. GYARMATHY Zsigmond. Nyiregyháza, 1979. 187-190.

**Szabolcs és Ung k.e.e. vármegyéknek adományozott
(VKM) népkönyvtárak (1927-1928)**

Nagykönyvtárak

Sorszám	Község	Kötetszám	Adományozás ideje
1.	Kemecse	250	1927.
2.	Kisvárdá	250	1927.
3.	Nagykálló	250	1927.
4.	Nyírbátor	250	1927.
5.	Nyíregyháza rt. város	250	1927. X. 24. előtt
6.	Polgár	250	1927.
7.	Újfehértó	250	1927.

Közepes könyvtárak

Sorszám	Község	Kötetszám	Adományozás ideje
1.	Balkány	170	1927.
2.	Dombrád	170	1927.
3.	Ibrány	170	1927.
4.	Nagyhalász	170	1927.
5.	Nagybánya	130	1928. VI. 22. előtt
6.	Nagyvarsány	123	1928. III. 30. előtt
7.	Rakamaz	170	1927.
8.	Tiszalök	170	1927.

Kiskönyvtárak

Sorszám	Község	Kötetszám	Adományozás ideje
1.	Ajak	140	1927.
2.	Biri	140	1927.
3.	Érpatak	140	1927.
4.	Gáva	140	1927.
5.	Gyulaháza	140	1927.
6.	Kék	140	1927.

7.	Kótaj	140	1928. IX. 2. előtt
8.	Mezőladány	140	1927.
9.	Napkor	140	1928. III. 7. előtt
10.	Nyírábrány	140	1927.
11.	Nyíradony	140	1927.
12.	Nyírbakta	140	1927.
13.	Nyírbogát	140	1928. II. 15. előtt
14.	Nyírbogdány	140	1927.
15.	Nyírgelse	140	1927.
16.	Nyírgyulaj	140	1927. XI. 30. előtt
17.	Nyírmihálydi	140	1927.
18.	Nyírpazony	140	1927.
19.	Nyírszöllős	140	1927.
20.	Nyírtass	140	1927.
21.	Ófehértó	140	1927
22.	Őr	140	1927.
23.	Piricse	140	1927.
24.	Petneháza	140	1927.
25.	Ramocsaháza	140	1927.
26.	Rohod	140	1927.
27.	Tiszabercel	140	1927.
28.	Tiszaeszlár	140	1927.
29.	Tizsakerecseny	140	1927.
30.	Tiszarád	140	1927.
31.	Tornyospálca	140	1927.
32.	Vencsellő	140	1927.
33.	Záhony	140	1927.

Tanyai könyvtárak

Sorszám	Község	Kötetszám	Adományozás ideje
1.	Gáva Premontrei papok tanyája	130	1927.
2.	Nagyhalász Telektanya	130	1927.
3.	Nagykálló Ludastanya	130	1927.
4.	Nyírábrány Szentanna puszta	130	1927.
5.	Nyíradony Szabolcs-kert	130	1927.
6.	Nyíregyháza Királytelek	135	1927. VIII.
7.	Nyíregyháza Salamonbokor	120	1927. VIII.

8.	Nyíregyháza Sulyánbokor	135	1927. VIII.
9.	Polgár Kengyelköz	130	1927.
10.	Tiszanagyfalu Virányostanya	130	1927.
11.	Újfehértó Mezős tanya	130	1927.

Összesen

		1927-28	Kötet
1.	Nagy	7	1.750
2.	Közepes	8	1.273
3.	Kis	33	4.620
4.	Tanyai	11	1.430
		59	9.073

A VKM szervezőmunkájával párhuzamosan 1925-ben a Földművelésügyi Minisztérium is újraindította a gazdasági könyvanyaggal ellátott gazdasági népkönyvtárak alapítását. Ezek száma Vértesy Miklós könyvtártörténeti adata szerint elérte az 1.227-et.⁴⁸ A gazdasági népkönyvtárakat a községek illetve a helyi gazdakör, hitelszövetkezet kapta. Az adományozás a megyék lakosainak száma és a felmerülő igények szerint történt. A könyvállomány szép- és szakirodalmi részből állt. A szakirodalmon belül mezőgazdasági (növény- és állattenyésztési) közgazdasági, jogi kereskedelmi, egészségügyi kiadványokat olvashattak a gazdák. A szépirodalmi művek között Arany, Petőfi, Jókai, Mikszáth, Gárdonyi egy-egy műve található. A nagykönyvtáraknak szánt állományban található olyan műveket, melyek a módosabb gazdák érdeklődését kívánták felkelteni. A Szabolcs- és Ung vármegyének adományozott gazdasági népkönyvtárak településenkénti adatait követhetjük nyomon az alábbi kimutatásból, melyet László Géza levéltári kutatásai nyomán közlünk.⁴⁹

⁴⁸ Jákváry Kálmán: Iskolánkívüli népművelés Szabolcsban. In: Szabolcs vármegye. Szerk. Dienes István. Bp. 1939. 287.

⁴⁹ Csapodi Cs.–Tóth A.–Vértesy M.: Magyar könyvtártörténet. Bp. Gondolat 1987. 389.

**Szabolcs és Ung k.e.e. vármegyéknek adományozott
gazdasági népkönyvtárak 1926-31⁴⁹**

Ssz.	Község	Testület	Kötet	Mikor	Helye
1.	Apagy	Község	152	1929. XII. 31.	Faluszöv. fkja
2.	Buj	Gazdakör	152	1929. XII. 31.	
3.	Büdszentmihály	Földművelők szövetsége	110	1929. VII. 23 előtt	
4.	Dombrád	Község	152	1929. XII. 30.	Polg. iskola
5.	Eperjeske	Község	152	1929. XII. 30.	Ref. népis- kola
6.	Gáva	Gazdakör	153	1929. XII. 31.	
7.	Ibrány	Község	152	1929. XII. 30.	
8.	Kállósemjén	Község	152	1929. XII. 30.	
9.	Kemecse	Gazdakör	153	1929. XII. 30.	
10.	Kisléta	Község	153	1929. XII. 30.	
11.	Kisvárdá	Felsőszabol- csi Gazdakör	152	1930-1934 között	
12.	Mándok	Gazdakör	153	1929. XII. 30.	
13.	Nagykálló	Gazdaszövet- kezet	107	1929. XII. 24.	
14.	Nagykálló	Mezőgazd. szakiskola	153	1929. VII. 23. előtt	
15.	Nyírábrány	Község	153	1929. XII. 30.	
16.	Nyírbátor	Földmlűv. és Gazdakör	153	1929. XII. 20.	
17.	Nyíregyháza	Gazdálkodók ifj. egy.	107	1929. XII. 24.	Egyesület
18.	Nyíregyháza	Gazdaszövet- ség	152	1929. XII. 20.	Gazda- szövetk.
19.	Nyíregyháza	Salamonbo- kori ifj. leven- te egyesület		1926. IX. 20.	
20.	Nyíregyháza	Vármegyei gazd. Egy.	152	1929. XII. 20.	Gazd. Egy.
21.	Nyírmihálydi	Község	153	1929. XII. 30.	
22.	Ófehértó	Község	152	1929. XII. 20.	Falufiók

23.	Oros	Község	153	1929. XII. 30.	
24.	Pátroha	Község	153	1929. XII. 30.	Elemi isk.
25.	Piricse	Gazdakör	153	1929. XII. 30.	
26.	Polgár	Gazdakör	152	1929. XII. 31.	
27.	Polgár	Római kat. olvasókor		1927. I. 20.	
28.	Prügy	Gazdakör		1927. I. 20.	
29.	Rakamaz	Faluszövet- kezet	107	1929. XII. 24.	Faluszöv.
30.	Tiszaladány	Gazdakör	107	1931. VII. 14.	
31.	Tiszaladány	Hitelszövet- kezet	51	1931. VII. 8.	
32.	Tiszalök	Gazdakör	152	1929. XII. 30.	
33.	Újfehértó	Község	152	1929. XII. 30.	
34.	Vaja	Község	107	1930. XII. 12.	Községháza

A könyvvállomány kiegészítéseként folyóiratokra sehol sem fizettek elő. A könyvek nagy része bekötetlen, fűzött állapotban érkezett meg a községekbe. Emögött a kultuszminiszter azon elgondolása húzódott meg, hogy „az ezen célra rendelkezésre álló összegből minél több kiadvány legyen beszerezhető és ezen összeg ne csökkentessen a bekötés költségeivel”, illetve az a szándék, hogy „a vidék teljesen pangó és elszegényedett könyvkötőipara munkához jusson”.⁵⁰ A településeknek azonban gondot okozott a kötetés költségeinek biztosítása.

A könyvtárak gondozói leggyakrabban a tanítók köréből kerültek ki. Munkájukat speciális szakismeret nélkül, hivatalukból eredő kötelességként kellett végezniük. Ritkábban papok, jegyzők, gazdaegyleti titkárok is ellátták a könyvtár vezetését. A kultuszminiszter szakmai elvárásai így nem tükröződtek a könyvtárőrök, könyvtárnokok munkájában. A könyvtárak elhelyezésére is jellemző volt, hogy a két világháború között a falusi könyvtárak nem rendelkeztek önálló helyiséggel. Ládákban, szekrényekben helyezték el a könyveket az iskolákban, községházán, népházban, parókián, a tanító lakásán.

Ezek alapján Nevelős Gyula (az Iskolánkízüli Népművelési Ügyosztály vezetőjeként) a harmincas évek közepén megállapította, hogy az első világháborút követő évtizedben az alapítás ideje szerint ötféle népkönyvtár működött az ország területén:⁵¹

1. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa és Főfelügyelősége há-

⁵⁰ LÁSZLÓ Géza *i. m.* 182-186.

⁵¹ JENEY István *i. m.* 113.

ború előtti népkönyvtárai.

2. A Földművelésügyi Minisztérium háború után létesítet népkönyvtárai.

3. A VKM 1927-ben létesített új népkönyvtárai.

4. A Földművelésügyi Minisztérium háború után létesített új népkönyvtárai.

5. A leventekönyvtárak (a levente intézmény megalkotásával alapították, melyek ismeretterjesztő és szépirodalmi műveket adtak a leventeegyesületnek. Klebelsberg Kunó a létesítéseket időközben megszüntette).

Joggal merült fel tehát a korabeli és a mai kutatókban egyaránt a kevésbé széttagolt népkönyvtári szervezet működtetésének igénye. Vértesy Miklós és Kosáry Domokos az adatok, statisztikák elemzését követően megállapította, hogy népkönyvtáraink az első világháborút megelőző helyzethez képest is visszafejlődtek.⁵² Véleményem szerint a VKM a *népkönyvtárak újjászervezésével törekedett a kulturális értékek minél szélesebb körű terjesztésére.*

T. Kiss Tamás gondolataival *egyetértve megállapíthatjuk, hogy „A népkönyvtárak a könyvekhez való hozzáférhetőség biztosításával mégis csak elősegítették az önművelést, az önálló ismeretszerzést és lehetőséget nyújtottak a művelődéshez. Még ha csekély mértékben is, de hozzájárultak ahhoz a közművelődési könyvtári hálózathoz, amely a későbbiek során kiépült és intézményesült Magyarországon.”*⁵³

Örömmel tudósított a tanfelügyelő 1943-ban mindenkit arról, hogy a hónap folyamán összeállította a Vármegyei Népművelési Bizottság a vármegye területén lévő összes könyvtár állományát. Eszerint „megyénkben 51.974 kötet van közkönyvtárakban. A VKM, illetve a törvényhatóságok népművelési bizottságai rendelkeznek 24.383 kötet fölött (16.413 kötött, 7.920 kötetlen könyv). Az összes könyvtár száma 254, ebből 153 a VKM, illetve a törvényhatóságok népművelési bizottságai alá tartoznak.”⁵⁴

Szabolcs és Ung népkönyvtári vonatkozásait átgondolva külön ki kell emelnünk a térség művelődési hátrányai közül elsősorban az analfabéták magas arányát. Az 1920-as népszámlálás hat évnél idősebbek körében végzett kimutatása szerint Szabolcs vármegyében a lakosság 29,0 % analfabéta.⁵⁵ Földes Ferenc 1930-as adatai szerint az írástudatlanok országos átlaga 10,8 % volt, de néhány vármegyében magasabb az arány. Szabolcs és Ung vármegyében 1930-ban az

⁵² NEVELŐS Gyula *i. m.* 243.

⁵³ CSAPODI-TÓTH-VÉRTESY *i. m.* 393.

⁵⁴ KISS Tamás, T.: *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években: Gróf Klebelsberg Kunó kultúrát szervező munkássága.* Mikszáth K. Bp. 1998. 136.

⁵⁵ SZSZBMÖL IV B 404 III. 47. 316/1943. Kir. tanfelügyelő havi jelentése

írastudatlanok aránya 20,0 % volt.⁵⁶ Ezeket az adatokat mérlegelve *értékelhetünk minden olyan kezdeményezést, amely a nép széles rétegeit próbálta olvasásra, könyvtárhasználatra szoktatni.*

Ágnes Szabolcsi Szerafinné:

**County Szabolcs and Nyíregyháza in the Horthy-period:
cultural life – library environment**

The demand for culture was fundamentally determined by the fact that in 1930 twenty per cent of the population over 6 years in County Szabolcs was illiterate. The program of popular education outside the classroom strove to struggle against this huge disadvantage in culture by way of organizing different lectures, courses for illiterates, folk library actions. As opposed to the cultural drawbacks several cultural associations offered high-standard programs and various activities for its members. The first library history overview of the city classified libraries as ecclesiastical, those belonging to social associations and the ones founded by schools and public authorities. According to this, there were 36 libraries in Nyíregyháza in 1931, having 67.567 volumes. The national statistical surveys following the World War I showed it unequivocally that the country lost more than the half of its libraries, furthermore, the holdings decreased near to the half of the volumes. The financial means necessary for the reorganization was only made possible by the 800.000 pengő loan from the League of Nations, thus the Ministry for Religious and Educational Affairs could establish 1.555 new public libraries in villages. In terms of the scope of the holdings, there were four different types of libraries that were to be established. The Ministry donated the counties Szabolcs and Ung 59 peoples' libraries in 1927. This meant 9.073 volumes altogether. Parallely with the reorganizational work of the Ministry for Religious and Educational Affairs, in 1925 the Ministry of Agriculture also launched its program again to establish economic peoples' libraries with holdings of economic interest. It ran to 1227. The Ministry for Religious and Educational Affairs, reorganizing the peoples' libraries in the country endeavoured to spread cultural values at an even larger scale.

⁵⁶ *Közművelődés* 1924. I. évf. 1-2. sz. 68.

Szombat Tamás

**A Magyar Néphadsereg és
a debreceni forradalmi események 1956-ban**

Az 1956-os események teljes körű megismerése – noha a rendszerváltás óta több száz cikk, tanulmány és monográfia jelent meg róla – a mai napig nehézségekbe ütközik. A debreceni események több szempontból is fontosak, és ennek a tizenkét napnak a története még ma sem tekinthető maradéktalanul feldolgozottnak. Az október 23-i felvonulás ugyanúgy megelőzte a budapesti tömegtüntetést, miképpen sortűz is Debrecenben dördült el először. A forradalom katonai története 1989-1990 előtt kissé háttérbe szorult, leginkább a Vezérkar számára a Hadtörténelmi Intézet által készített elemző tanulmányok dolgozták fel a fegyveres erők 1956-os történetét.¹ A debreceni forradalom történetével többen is foglalkoztak már, ezek azonban inkább a köztörténet felől közelítették meg az eseményeket és a helyőrség szerepére csak annyi hangsúlyt fektettek amennyi szükséges volt az elmondottak megértéséhez. Ezért tanulmányommal a debreceni forradalmi eseményeket a helyőrségi csapatok szempontjából próbálom bemutatni.

A fegyveres erők forradalomhoz való viszonyulása országszerte eltérő volt: voltak olyan csapattestek, amelyek önként álltak a forradalom mellé, voltak olyanok, amelyek a Nagy Imre kormány megalakulása után, mint a törvényes rend védelmezői és immár a nép valódi hadseregeként folytatták a napi teendőket; és voltak olyanok, melyek nem csak a szovjet segítségben bízva nem teljesítették a kormány parancsait, hanem a tömegek ellen fordultak.² Ez

¹ Pl.: *A Magyar Néphadsereg története az 1956-os ellenforradalom idején.* – Hadtörténelmi Levéltár, 1956-os gyűjtemény, 8. doboz, 1. őrzési egység, 3-121. oldal. A tanulmány, mint „tüneti elemzés” megállja a helyét ma is. Azonban a mélyebb társadalmi elemzésekbe annyira merül bele, miszerint a forradalom alatt a hadsereg dezorganizációja és egyes csapattestek kiállása az „ellenforradalom” mellett a sztálinista-rákosista berögződések továbbélése miatt következett be, amit a reakció ki tudott használni a tisztikar sok éves elkeseredése miatt.

² A debreceni Pf. 9127. sz. híradós tanezred az első naptól kezdve a forradalom mellett állt. Már 23-án az egyetemen 17 órakor megtartott tömeggyűlésen ők szereltek fel hangosító berendezést.

utóbbira Gyurkó vezérőrnagy tökéletes példa, mert a kecskeméti hadtest parancsnoka mivel „*megrögzött sztálinista és politikai helyettesével Suczin József alezreddessel együtt mindvégig ellenforradalminak ítélték a kialakult helyzetet*”, Csongrádon és Kecskeméten nemcsak a szárazföldi csapatokat vetette be a tüntetők ellen, hanem vadászgépek alacsony repülésben való támadását is elrendelte.³ A Budapest után vidéken is sorra megalakuló forradalmi bizottmányok élén viszont optimális esetben a helyőrség parancsnokok vezető tisztségeket töltöttek be. Így történt Szolnokon is, ahol a légvédelmi tüzér tiszti iskola és helyőrség parancsnok lett a megye forradalmi tanácsának a katonai biztosa, aki így fenn tudta tartani a rendet.⁴ Debrecen is hasonló utat járt be, hiszen a helyőrség parancsnoka, Csorba László alezredes, a Pf. 8736. sz. 48. lövészes ezred parancsnoka a Debreceni Forradalmi Bizottmány 3 tagú elnökségének egyike lett.⁵

A dolgozat két legfontosabb forrása a Hadtörténeti Levéltár 1956-os gyűjteménye és az Állambiztonsági Szolgálatok Levéltárában található vizsgálati dossziék közül Csorba László és társai anyaga, melyek alapján az események kellőképpen rekonstruálhatóak. A levéltári források mellett a Néplap korabeli számaint is illetve korábbi feldolgozásokat is felhasználtam, hogy a történeteket a helyi sajtó szemszögéből is bemutassam.

1956-ban, a debreceni helyőrségben két ezred állomásozott: a Pf. 8736. sz. 48. lövészes ezred és a Pf. 9127. sz. Technikai tiszthelyettes képző tanezred, más néven a „lokátorosok”. Emellett itt volt a Hajdú-Bihar megyei Kiegészítő parancsnokság is és alárendelt kiegészítő parancsnokságok,⁶ valamint elhelyezési felügyelet, katonai szállítási vezetőség, egyetemi katonai tanszék és ruházati anyagraktár. A helyőrség parancsnoka Csorba László alezredes volt, a lövészes ezred parancsnoka (a Pf. 9127. alakulat parancsnoka Újvári Imre őrnagy volt). A város másik fegyveres ereje a Karhatalmi zászlóalj volt, Simon őrnagy parancsnok-

In: *A debreceni Városi Kiegészítő Parancsnokság története 1956. 10. 23-tól, 1957. 5. 1-ig terjedő időszakban.* – HL 1956-os gy. 6/a doboz 9. őrzési egység 681. Erről általában minden a témával foglalkozó munka megemlékezik. Pl. FILEP Tibor: *A debreceni forradalom. 1956. október. Tizenkét nap krónikája.* Debrecen, k. n. 1990. Továbbiakban: FILEP 1990. Simon Zoltán visszaemlékezése... *gondoskodni kellett a tér kihangosításáról... a katonaságot kellett segítségül hívni. Lementünk a katonai tanszékre, és annak párttitkárát, Perey főhadnagyot kértük meg, hogy segítsen. Rendkívül készséges volt, azonnal vette a telefont, felhívott valakit. Egy fél óra múlva már meg is érkezett egy műszaki szakasz, és építették ki a vezetékét.* Uo. 17-18.

³ BERKI Mihály: *Hadsereg vezetés nélkül.* Bp. Magyar Média, 1989. 73. Továbbiakban: BERKI 1989.

⁴ BERKI 1989. 87.

⁵ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára V–143105 Csorba László és társai 48. illetve *Néplap* 1956. október 27.

⁶ A városi és a Debreceni járási kiegészítő parancsnokság.

sága alatt, aki a későbbiekben a Debrecenben történtek egyik negatív főszereplője lett.

Október 23-án az eseményekbe eleinte a helyőrségi csapatok a lehető legminimálisabban avatkoztak be; ha egyáltalán beavatkoztak. Az első napon leginkább csak tájékozódás céljából figyelték az eseményeket, és a megyei PB utasításaira figyeltek. Az egyetem 8. számú katonai tanszékének oktatói viszont minden debreceni egységnél hamarabb találkoztak a forradalmi gondolatokkal. Az október 20-i az egyetem aulájában megrendezett gyűlésen Gados László főhadnagy is jelen volt, és az ott elhangzottak egy része, mely a tanszékot is érintette, nem nyerte el a tetszését.⁷ A hallgatók követelték, hogy a katonai oktatást csökkentsék le heti két órára, és ne számítson be az átlagba. 22-én továbbra is folyamatosan zajlottak az előadások, ahol a tanszék oktatói a tervezett reformok egy részének elvetése érdekében agitáltak: Gados főhadnagy például a TTK IV. éveseinek kifejtette az irányú álláspontját, miszerint ha nem számít bele az átlagba a katonai oktatás, akkor nem lesz semmi, ami ösztönözze a hallgatókat. A politikai és gazdasági követelésekkel nagyjából egyetértett, azonban óva intett mindenkit a felelőtlen és erőszakos cselekedetektől.⁸ 23-án a felvonuló egyetemisták 12-13 óra körül vonultak el a kiegészítő parancsnokság épülete előtt, és hangos szóval kérték az ablakból figyelő katonákat, hogy csatlakozzanak hozzájuk, azonban senki nem hagyta el az épületet.⁹ A parancsnokság 1959-ben készített összefoglaló jelentése szerint a vélemények megoszlottak a felvonulásról: egyesek szerint féltő volt, hogy „provokátorok” keverednek az egyetemisták közé, de mások szerint ebből még nem lehet baj. Az 1957-ben a Vezérkari Főnök számára készített jelentések legtöbbször, illetve a vonatkozó szakirodalom mind hasonlóképpen írja le az eseményeket, így annak történetével csak a munka szempontjából foglalkozom. Aznap jónéhány egyetemista volt berendelve a kiegészítő parancsnokságra, akik a nyilvántartók szerint meglehetősen cinikusan reagáltak az eseményekre, és úgy kommentálták a történeteket, hogy „majd meglátják mi lesz ezután”, mindezt azonban az ott dolgozók csak a fiatalok felelőtlen kijelentéseiknek tekintették.¹⁰

A 23-i délutáni egyetemi gyűlésen több egységből is részt vettek: a katonai tanszékot bezárták, biztosan voltak a 4. Elhelyezési és Felhasználási felügye-

⁷ HL 1956-os gy. 1. d. 36. ö. e. 606. A tanszéken egyébiránt sem volt zavartalan a munka: október 23. előtt a tanszékvezető tiszti továbbképző iskolán volt, helyettese Nagy István százados szeptember végén tartalékállományba került. Utóda Gados László fhdgy. tanszéki főelőadó lett. A Honvédelmi Minisztériumban történt őszi átszervezésekről a tanszékot nem értesítették, így az nem volt tisztában azzal, hogy ki a közvetlen és közvetett elöljáró. – uo.

⁸ Uo.

⁹ HL 1956-os gy. 6/a d. 9. ö. e. 681.

¹⁰ HL 1956-os gy. 6/a d. 9. ö. e. 680.

lőségről illetve a Technikai tanezredtől és a Debreceni Kiegészítő parancsnokságtól.¹¹ A 48. lövészezrednél kb. egy zászlóaljnyi egyetemista teljesített szolgálatot, akik Gerő Ernő beszédét követően kértek és kaptak engedélyt rendkívüli DISZ gyűlés megtartására.¹²

A Kossuth utcai tüntetésen ketten, egyes források szerint hárman meghaltak,¹³ hatan megsebesültek. A sortűzet a karhatalmi zászlóalj adta le, miután a tüntetők állítólag kövekkel is megdobálták a BM Főosztálya épületét.¹⁴ Garab Imre főhadnagy, a Pf. 9127. törzsfőnöke kihallgatása során azt vallotta, hogy miután 17 óra után valamikor tájékozódás céljából felhívta a megyei PB-t, ahol Komócsin Zoltán I. (sic!) titkár arra utasította, hogy az egységet vezényelje ki tűzparancssal, ám ő ezt arra hivatkozva, hogy népellenes cselekmény, nem hajtotta végre. A rendőrség épülete felől érkező lövések miatt végül Nagy Ferenc főhadnagy vezetésével kiküldött 40 embert, de ők már csak a sortűz után értek oda, majd segítettek a feldühödött tömeget visszaszorítani.¹⁵ 24-re virradóra megalakult a Honvédelmi Tanács.¹⁶ Tagjai a város és a megye magasabb rangú párt-és katonai vezetői lettek, akik gyülekezési és kijárási tilalmat rendeltek el.¹⁷ A Helyőrségi parancsnok, a BM Főosztály vezetője és a PB közösen megegyeztek abban, hogy a belső rendet továbbra is a rendőrség és a karhatalmi zászlóalj lássa el a honvédség pedig addig nem avatkozik be, amíg fegyveres provokációra nem kerül sor.¹⁸ Ezen kívül utasították a honvédségi csapatokat a legfontosabb objektumok őrzésére (Megyei PB, Megyei Tanács, Gázművek, Posta, nyomda és a lőszerraktár), illetve rádió hálózatot építettek ki a 48. lövészezred, a BM Megyei Főosztálya és PB között; leszerelték a bent lévő egyetemi hall-

¹¹ HL 1956-os gy. 4. d. 12. ö. e. 139.: A Pf. 9127-től nem lehet tudni név szerint, csak azt, hogy a küldöttei is ott voltak, nem csak a kihangosítást végző műszaki szakasz. Az Elhelyezési feű. részéről: Kárándi János szds., Árvai Imre szds., Makra Károly fhdgy., Szegedi Mihály párttitkár és Németh Ilona irodavezető. – HL 1956-os gy. 5. d. 31. ö. e. 217. Kiegészítő parancsnokság részéről: Déri Miklós alhdgy. és Gelencsér Miklósné törm. – HL 1956-os gy. 6/a d. 9. ö. e. 681.

¹² HL 1956-os gy. 4. d. 12. ö. e. 139.

¹³ Ezt végül Filep Tibor oldotta meg: az állítólagos 3. halott egy szovjet katona áldozata lett, de november 1-jén az ÁVH-s sortűz két áldozatával együtt temették, ezért lehet olvasni több helyen is a három áldozatról. – FILEP Tibor: *Debrecen 1956*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2000. Továbbiakban: FILEP 2000.

¹⁴ HL 1956-os gy. 6/a d. 9. ö. e. 680.

¹⁵ ÁSZTL V-143105/2 19.

¹⁶ *Néplap* 1956. október 23. A tagjai: Megyei PB VB titkárai, Városi és Megyei Tanács elnökei, BM Főosztály vezetője, Karhatalmi egység parancsnoka, Megyei Kiegészítő parancsnokság parancsnoka, 48. lövészezred helyettese (mint a helyőrségi parancsnok képviselői). – HL 1956-os gy. 4. d. 12. ö. e. 140.

¹⁷ *Néplap* 1956. október 25.

¹⁸ HL 1956-os gy. 4. d. 12. ö. e. 139.

gatókat megbízhatatlanságukra való hivatkozással.¹⁹ A Megyei PB kérésére tartalékos tiszteket hívtak be (50 főt, de más források szerint csak 35-t) a védelmére, illetve fegyverekkel látták el őket.²⁰ Kiküldték Korcsinszky Imre és Ádám Sándor főhadnagyokat egy szakasszal a GÖCS-ben lévő szovjet katonai lakások védelmére, az alakulatot később szovjet alegységek váltottak fel.²¹ Időközben a pesti események arra készítették a szovjet vezetőket, hogy csapatokat vezényeljenek a forradalom leverésére a Kárpáti Katonai körzetből. A csapatokat a vasutasok folyamatosan figyelték – így az 5. Katonai szállításvezetőség is, amely folyamatosan tájékoztatta a Vezérkart és a Debreceni Honvédelmi Tanácsot majd a Forradalmi Bizottmányt –, mivel a 4. számú főút, mint fő felvonulási terület elégtelen lett volna a csapatok szállítására. A határátkelő záhonyi Tiszahidat a szovjet műszakiak lepallózták, hogy a gépesített erők ott és a szintén felállított pontonhídon keresztül tudjanak vonulni Budapest irányába.²² Az átvonuló szovjet csapatok a várost is érintették, amely természetesen irritálta a lakosságot, de atrocitások nem voltak. Már csak azért sem történhetett ilyesmi, mert az első napokban nem csak a katonaság, hanem még az ÁVH és szovjet páncélosok is cirkáltak város szerte.²³ Összességében elmondható, hogy 23-án az egyetemisták délelőtti felvonulása nem érintette a hadsereget. A délután és este folyamán a Pf. 9127-es alakulat volt aktív, részt vett a Kossuth-utcai tüntetés feloszlásában illetve az egyetemi nagygyűlésen. A különböző alakulatok egységesen megerősítették a védelmüket, a fegyvereket biztonságba helyezték, illetve az őrséget éles lőszerrel látták el. A pártbizottságokat szerte a megyében és a városi középületeket védelmi erőkkel látták el. A Pf. 8736-os alakulat és a Kiegészítő parancsnokság egyelőre a PB és Honvédelmi Tanács intézkedéseit követte.²⁴ A helyőrségi alakulatok kivétel nélkül megegyeztek abban, hogy a védelmet tekintetik elsődlegesnek, és az átvonuló szovjet csapatokkal és a békés tüntetőkkel semmiféle konfrontációba nem keverednek.

A 24-i az események a csapatok szempontjából viszonylag nyugodtan teltek

¹⁹ HL 1956. gy. 4. d. 12. ö. e. 140.

²⁰ HL 1956-os gy. 6/a d. 9. ö. e. 681. illetve HL 1956-os gy. 6. d. 87. ö. e. 587. A két forrás különböző adatot közöl, aminek talán az időpont az oka, hiszen az előbbi, amely az 50 fős adatot közli, 1957 elején készült, az utóbbi 1959-ben. A jelentésekből megtudjuk azt is, hogy nem csak tartalékosokat – főleg egykori partizánokat –, de fegyvereket – 6 géppisztolyt és 2 golyószórót – és azok használatának betanítására 3 hivatásos katonát is küldtek a kiegészítő parancsnokságról, név szerint: Kóti Elemér szds.-t, Száldobágyi József fhdgy.-t és Birizdó Sándor törm.-t.

²¹ ÁSZTL V-143105/2 19.

²² HL 1956-os gy. 5. d. 7. ö. e. 32.

²³ Filep Tibor: Az 1956-os forradalom és hatalmi szervezetei Debrecenben. In: *Debrecen története* 5. szerk.: VERESS Géza, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997. 332. Továbbiakban: *Debrecen története* 5.

²⁴ HL 1956-os gy. 1. 4. 5. 6. 6/a. dobozokból a vonatkozó részek.

el. Az alakulatok próbáltak az előjáró parancsnokságokkal kapcsolatot keresni. Az egyetem katonai tanszéke a minisztériumból Józsa századostól kapott parancsot, védjék meg a tanszéket és maradjanak a helyükön. Ezután Gados és Perey főhadnagy a Honvédelmi Tanács ülésére siettek.²⁵ Az utcákon továbbra is szovjet és ÁVH-s járőrök cirkáltak, atrocitások nem történtek.²⁶

A Forradalmi Bizottmány és hadsereg

Október 25-én alakult meg a Forradalmi Bizottmány, aznap már megérkezett Csorba László alezredes is Budapestről és lelkesen nyilatkozott a pesti tüntetésekről.²⁷ Előzetesen a fegyveres erők megegyeztek abban, hogy a megalakuló Forradalmi Bizottmány vezető erejének az MDP-nek kell lennie, és a hadsereg, a rendőrség és a karhatalom a párt mögött áll, annak tekintélyét növelendő, azonban Simon őrnagy a karhatalom parancsnoka bejelentette, hogy az irányukba kialakult ellenséges hangulatok miatt az egysége nem csatlakozik a Bizottmányhoz.²⁸ A megalakuló Bizottmány egyik vezető ereje a katonaság lett. Csorba szerint (a vallomásában az ülést 26-ra teszi, de ez valószínűleg tévedés) a 25-i, a pártbizottságon tartott vezetőségi ülésen Garab állítólag ki is fakadt: „*Itt már a Pártnak nincs létjogosultsága, itt már a tömegeké a szó.*” Csorba elmondta, hogy benne már ekkor tudatosult, hogy a Pf. 9127-re nem lehet számítani! És ez a hozzáállás odáig vezetett, hogy végül az „ellenforradalmi elemek” nem féltek a hadseregtől.²⁹ Mint ismeretes, az elnökség tagja és kimondatlanul elismert elnöke Csorba alezredes volt, és javaslatára Garab Imre a karhatalmi szekció tagja lett.³⁰ Ám ha Csorba már tudta, hogy a lokátorosok és Garab nem megbízható, akkor kérdés, hogy miért jelölte a szekció tagjává. Több lehetőség szóba jöhet:

²⁵ HL 1956-os gy. 1. d. 36. ö. e. 607.

²⁶ HL 1956-os gy. 5. d. 31. ö. e. 218.

²⁷ FILEP 2000. 47.

²⁸ ÁSZTL V–142105/2 20. Ezt alátámasztja a 48. lövészezred jelentése is: „*26-án a reggeli órákban a Honvédelmi Tanács ülést tartott és megvitatta, hogy milyen legyen a viszonya a Forradalmi Bizottmányhoz. A Honvédelmi Tanács úgy döntött, hogy továbbra is a Megyei Pártbizottság irányításával tevékenykedik.*” – HL 1956. gy. 4. ö. e. 140.

²⁹ ÁSZTL V–143105 66.

³⁰ Uo. Csorba alezredes azért került a vezetőségbe, mert Komócsin Zoltán megtudta, hogy Szolnokon is a Helyőrség parancsnoka a Bizottmány vezetőségének tagja lett. *Lásd: 4. jegyzet.* Csorba az elnökségi tagságáról azt vallotta, hogy ő a Megyei PB, pontosabban Komócsin Zoltán megbízásából ment oda az alakuló ülésre is, és csak az ő tanácsára fogadta el a Bizottmányi pozíciót, fő feladatként szem előtt tartva, hogy akadályozza meg a vérengzéseket, és védje a Párt vezető szerepét. – ÁSZTL V–143105 70.

1. Esetleg nem lehetett kihagyni Garabot, mert köztudott volt, hogy Garab 23-án nem volt hajlandó lövetni a felvonulókra, és a Pf. 9127. elsőként csatlakozott a néphez;
2. Csorba a per során Garab rovasára akarta magát kimosdatni és elhallgatni, hogy ezzel egyetértett, holott ő is lelkesedve beszélt a pesti eseményekről;
3. Csorba nem mondott igazat, és nem volt ilyen felszólalás.

A szekció feladatait Für Lajos egyetemi tanársegéd és Garab közösen határozták meg, majd Garabot 26-án a szekció elnökévé választották. A szekció feladatai:

- A rendfenntartás megszervezése a városban a rendőrséggel együttműködve.
- Objektumok őrzése.
- Üzemőrségek megszervezése.
- Karhatalom, polgárőrség megszervezése és biztosítása; rendezavarók megfékezése.³¹

Csorba a Bizottmány elnökségén belül a forradalmi katonai és védelmi ügyekkel foglalkozott.³² Katonai segítője Herczku József százados, a Megyei PB illetve saját alakulata között az összekötője Zara Pál őrnagy politikai helyettes lett.³³ Mind Csorba, mind Garab elsőrendű feladatnak azt tekintették, hogy helyreállítsák a rendet a városban, illetve a megyében. Ez a meglehetősen nagy és összetett feladat természetesen megkívánta a helyőrség képzett tisztjeinek bevonását a munkába, amit segített az a tény is, hogy Filep Tibor szavaival élve, mikor Garab 23-án megtagadta a tüntetőkkel való fegyveres szembeszállást, és a forradalom mellé állt, akkor a Néphadsereg debreceni alakulatai a forradalom szolgálatába álltak.³⁴ Az erőteljes párt-és kommunista ellenes hangulat miatt a Megyei PB és Járási Bizottságok részére fegyvereket adtak ki, illetve a későbbiekben a falvakban kitört zavargások miatt az egyetemi századoktól katonákat küldtek ki pl. Hajdúszoboszlóra, Hajdúnánásra stb.³⁵ Ezek az egységek több feladatot is elláttak: meg akarták előzni a zsidóüldözéseket, a pártfunkcionáriusok elleni atrocitásokat és szétszlatni a tüntető tömegeket. A vonuló szovjet csapatoknak polgárőrökből álló sorfalat állíttatott ki (mármint Garab) a provokációk

³¹ ÁSZTL V–143105/2 20-21.

³² *Debrecen története* 5. 326.

³³ HL 1956-os gy. 4. d. 12. ö. e. 141.

³⁴ FILEP 2000. 47. Néhány katonatiszt, akik részt vettek az események alakításában a megtorlás áldozatai lettek: Boér Lajos, Gengeliczy Lajos, Hegyesi Árpád, Tarcali Dezső, Kővári László, Nagy Miklós, Szilágyi Imre stb.

³⁵ HL 1956-os gy. 4. d. 12. ö. e. 141.

elkerülése végett.³⁶ Az apafai lőszerraktárt Borovác százados vezetésével megerősítették.³⁷ Garab megszervezte a város és a fontosabb középületek védelmét esetleges szovjet vagy ÁVH-s támadástól tartva. Katonákat küldött ki a Városházához és Megyei PB-hez, és a lövészezred három működőképes rohamlövegét állandó készenlétben tartotta – minden bizonnyal, mint mozgó tartalékot. 27-én berendelte az üzemőrségek parancsnokait és utasította őket a rongálások és a népvagyon széthordásának megakadályozására, illetve tudtukra adta, hogy aznap felfegyverzik őket. Klár Miksa rendőr századost megbízta a rendőrség, a honvédség és a még fegyvertelen polgárőrségből álló járőr alakulatok megszerzésével. 29-én, az ÁVH feloszlása napján direktívát adott ki egy „Belbiztonsági tanács” felállításáról, megszervezésével Fiák József százados és Bagi Balázs főhadnagy államvédelmi tiszteket bízta meg. A Belbiztonsági tanács egyfajta forradalmi hírszerző és kémelhárító testület lett volna a becsületesnek vélt operatív tisztek, munkások és diákok bevonásával és az ÁVH technikai eszközeinek felhasználásával. Azonban a Bizottmány elnöksége – vélhetően a plénum nyomására, mivel a forradalom alatt Csorbát többször is megvádolták a sztálinisták védelmével – elvetette, és meg kellett vonni a megbízást.³⁸ Korcsinszky Imre főhadnagy tanúkihallgatásában azt nyilatkozta, hogy később mégis alakult egy operatív csoport, amely az ő vezetésével 4-én kezdte volna meg a munkáját, elhárítási feladatokat ellátva a Belbiztonsági tanács helyett, de a szovjet támadás miatt már nem került rá sor.³⁹

Miután megalakult a Forradalmi Bizottmány, néhány napon belül a város minden katonai egysége és kiszolgáló alegysége – kivéve a karhatalmi alakulat vezetőit és az operatív tiszteket – csatlakozott hozzá, és alárendelte neki magát.

A következő napokban a konszolidációra törekedett a vezetés, amiben a katonaság is tevékeny részt vállalt. Ebbe beletartozott a forradalom vívmányainak a védelme, a központi és más vidéki városok vezetésével való kapcsolat felvétele, stb. Az egyetemi katonai tanszék vezetői is megnyugvással fogadták a 26-i eseményeket, és úgy jellemezték a Bizottmány megalakulását követő napokat, hogy az emberek és a vezetés megtalálta a közös hangot.⁴⁰ 27-én délben az egyetemi diákküldöttség felkereste a tanszékvezetést, akik kijelentették, hogy ők is elfogadják a diákság követeléseit, és csatlakoznak a Bizottmányhoz, majd ezt Kosik és Gados jelenlétében Perey a Benczúr diákszállóban is bejelentette az

³⁶ ÁSZTL V–143105/2 21.

³⁷ HL 1956-os gy. 4. d. 12. ö. e. 141.

³⁸ ÁSZTL V–143105/2 21.

³⁹ ÁSZTL V–143105/2 182. Korcsinszky azt vallotta, hogy a feladatuk az ellenforradalmárok elleni operatív munka lett volna.

⁴⁰ HL 1956-os gy. 1. d. 36. ö. e. 607.

ott lévő hallgatók meglegedésére. A nyugodtabb hangulatot kihasználva Kosik és Gados főhadnagyk már hosszabb időre is megjelentek az utcán. A Kossuth utcán egy kisebb csoport körbe vette őket, és követelték a csillag levételét a sapkájukról, amit ők teljesítettek, majd a magyar katonák éltetése közepette kokárdát tűztek a helyére. A délután folyamán a tanszék utasításokat kért a Bizottmánytól, amely elrendelte az egyetemisták bevonását az egyetem védelmébe.⁴¹ 27-én hallgatók érkeztek, hogy a megszer-vezendő egyetemi őrséghez fegyvereket akarnak, azonban a használható tiszti pisztolyokat nem kapták meg. Még az örök is csak gyakorló puskát kaptak. 11 óra körül Néway őrnagy jelentkezett a minisztériumból ám szétkapcsolták őket, és az események ideje alatt többé nem is volt vele kapcsolatuk. Aznap délután Dede László azzal a követeléssel lépett fel, hogy a hallgatókból védelmi erőt kell szervezni, melynek az élén 3 fő legyen: két hallgató és egy tiszt. 3 osztag felállítását tervezték: KLTE, Mezőgazdasági Akadémia, Diákszálló. A tanszék tisztjei részt vettek a szervezésben a nyugalom megőrzése érdekében, de nem tudták:

1. milyen és mekkora erők támadásától kell tartani
2. milyen célból jönne a támadás
3. mivel védekezzenek.⁴²

A diákszállóban lévők kaptak néhány gyakorló puskát és egy gyakorló golyószórót. 28-án kész volt a szakaszok névjegyzéke, de délután megjelent Dede és Tóth híradó főhadnagy, hogy ezredet kell szervezni az egyetemistákból, ami ad hoc alapon meg is indult. 29-én a parancsnok bejött, és ismét figyelmeztetett a fegyveres konfliktusoktól való távolmaradásra.⁴³

A kiegészítő parancsnokságon a katonai vezetés még mindig hezitált a helyzetet illetően, noha Mityán Pál parancsnokot beválasztották a Bizottmány Karhatalmi szekciójába, és ez a későbbiekben zavart idézett elő a parancsnokságon. A parancsnokság polgári alkalmazottai, élükön Csábri Istvánnal, aki a szakszervezet elnöke volt, követelték a munkástanács megalakítását és a sztrájkhoz való csatlakozást a szovjet csapatok kivonulásáig. A főleg a Nyilván-tartó osztályon és a Katonai Ügyészségen dolgozó polgári alkalmazottak arra hivatkoztak, hogy a parancsnok is vállalt funkciót a Bizottmányban, ezért kell nekik is csatlakozniuk.⁴⁴

A munkástanács végül 30-án megalakult, Csábri István elnökletével, aki ezt követően fokozottan követelte a tájékoztatást a Bizottmánytól; Mityán Pálon keresztül. Időközben a pártvezetés „illegálisba” vonult, ami azt jelentette, hogy

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ HL 1956-os gy. 6/a d. 9. ö. e. 685.

kimentek a szovjet repülőtérré, ahol Komócsin még fel is ajánlotta a szovjet parancsnoknak, hogy vegye át a város ellenőrzését. Ezt azonban Sabanov ezredes nem teljesítette; és november 3-4-ig nem is avatkozott bele az eseményekbe, miután a Dede László egyetemi tanársegéd (aki napi rendszerességgel tárgyalt vele) vezette küldöttség ígérete szerint biztosította a szovjet csapatok élelmiszer és üzemanyag ellátását.⁴⁵

Az ÁVH felbomlása és hadsereg

A pártvezetés visszavonulása után az ÁVH felbomlása is megindult. A bomlási folyamat több lépcsőben zajlott. Ennek folyamatát Filep Tibor már feldolgozta, azonban néhány pontban röviden érinteni kell, miként ment végbe a „Párt öklének” megszűnése Debrecenben. Azok után, hogy Simon János bejelentette a távolmaradásukat a Bizottmány működésétől (lásd: 28. jegyzet), a rendőrség bejelentette a BM Főosztálytól való különválását és elhatárolódását, és csatlakozott a Bizottmányhoz.⁴⁶ 28-án Garab utasította Lovas Zoltán századost, hogy a kiürült Kossuth utca 20-ból vitessen minden lőszert és robbanóanyagot a Gábor Áron laktanyába.⁴⁷ Csorba pedig utasította az Elhelyezési és felhasználási felügyelőséget az ÁVH épületeinek és berendezési tárgyainak számba- és átvételére. Ezt azonban másnap leállította, mert az épületet jelölték ki a megalakuló Nemzetőrség jövődi laktanyájául.⁴⁸ A Főosztályon munkástanács alakult, és az operatív tisztek eltűntek a színről, és csak november 4. után jelentkeztek újra. 29-én a Karhatalmi zászlóalj is bejelentette csatlakozását a Bizottmányhoz, és katonatanácsot alakított. 30-án este a Karhatalmi zászlóalj katonatanácsa ülését követően – amikor Simon őrnagy körbevette az épületet – a Bizottmány elhatározta, hogy egyes vezető ÁVH tiszteket le kell tartóztatni. 30-án összesen nyolc tiszteket vettek őrizetbe.⁴⁹ A letartóztatottakat Ménes Jánoshoz és Tatár Kis Lajoshoz hasonlóan minden nap meglátogathatták a családtagok,

⁴⁵ FILEP 1990. 54.

⁴⁶ FILEP 2000. 65. Klár Miksa rendőr századost leváltották, helyét Szóts Sándor vette át, mint Megyei Rendőr főkapitány.

⁴⁷ ÁSZTL V–143105/2 22-23. és 41.

⁴⁸ HL 1956-os gy. 5. d. 31. ö. e. 219.

⁴⁹ ÁSZTL V–143105 59.: Simon őrnagy, Gaál őrnagy, Fridrik Ferenc százados, Egyed főhadnagy, Mészáros János főhadnagy, Mezei Tibor hadnagy. Ezek után még a Főosztály két vezetőjét, Surman őrnagyot és Makai századost is letartóztaták. Az őrizetbe vételeket Garab hajtotta végre Csorba utasítására; e két többi lakásukon. Uo. 57. Kovács Béla szerint a Bizottmánynak 31-én vagy 1-én jelentette be Csorba a letartóztatásokat, mint a körülmények által megkövetelt szükségintézkedést: ez alatt értett védőőrizetet és a forradalomra veszélyes elemek távoltartását az eseményektől egyaránt. ÁSZTL V–143105/1 33.

fűtött szobákban helyezték el őket, ahol könyveket és újságokat kaptak.⁵⁰ Ennek ellenére Csorba az 1957-es kihallgatásakor azt vallotta, hogy a későbbiekben annyiban érezte magát hibásnak, hogy engedte őket a Gábor Áron laktanyába vitetni, mert ott nem védőőrizeteket kaptak, hanem börtönbe kerültek!⁵¹ Ehhez még azt is hozzátette, hogy Garab a letartóztatásokat önkényesen hajtatta végre.⁵² Meg kell jegyezni, hogy a lövészezred – főleg Csorba vallomására alapozva – nem igazán „értékelte” a Pf. 9127. ekkori tevékenységét. Véleménye szerint a lokátorosok hajsztát indítottak a párhú és ÁVH-s tisztek ellen.⁵³ 30-án felállítottak egy 10 tagú bizottságot az ÁVH fegyverei és anyagai átvételére fele-fele arányban a két ezredtől. 1-én azonban jelentették Csorbának, hogy a lokátorosok nemcsak, hogy nem engedik be őket a laktanyába, de szét is hordják az ott találtakat.⁵⁴ Az ÁVH és Belső Karhatalom vezetőinek őrizetbe vételében nem csak a két lövészezred katonái vettek részt. A Városi Kiegészítő parancsnokság, mely még mindig inkább a párhúség felé húzott, felkereste Mityán alezredest, mint a Karhatalmi szekció tagját és parancsnokot, és kérték, hogy vegyék igénybe szolgálataikat a rend fenntartásához, amennyiben szükség van párhú munkatársakra. Ezt végül Garab, a szekció vezetője elfogadta, és 30-án már Less Sándor és Groska István főhadnagyok, illetve Nagy Ferenc hadnagy jelentkezett is szolgálatra. Azonban amikor, elmondásuk szerint lakások és személyek megfigyelésére akarták őket felhasználni, ők ezt nem voltak hajlandók végrehajtani, majd miután azt tapasztalták, hogy a *„reakciós, sovíniszta uszítás jegyében folyik a rendfenntartás... és a bizottmány épületében felelőtlen elemek, dologkerülők, diákok vannak felfegyverkezve... tovább ilyen feladatokra nem vállalkoznak”*, visszamentek a parancsnokságra.⁵⁵ A Megyei Kiegészítőről Boér Lajos főhadnagy és Sándor János alhadnagy, Déri Miklós alhadnagy (Városi Kiegészítő parancsnokság) társaságában szintén 30-án jelentkezett, azonban a jelentések szerint 3 ÁVH-s tiszt letartóztatása után a továbbra is hasonló jellegű feladatok kerülése miatt nem vállalták tovább a szolgálatot.⁵⁶ A jelentés tehát részleges felmentést jelenthetett volna mindhármuknak, mivel az első letartóztatások után lemondtak a folytatásáról, ennek ellenére Boért, mint a Csorba László és társai per XII. rendű vádlottját bűnösnek találták,

⁵⁰ ÁSZTL V–143105/2 23.

⁵¹ ÁSZTL V–143105 60.

⁵² ÁSZTL V–143105 62.

⁵³ ÁSZTL V–143105 41.

⁵⁴ ÁSZTL V–143105 43. A Pf. 8736 részéről a tagok: Bánkuti László fhdgy., Dobi T. István fhdgy., Virág Kálmán fhdgy., Hrabacsik Mihály hdgy., Papp Ferenc hdgy.; a Garab által kijelölt Pf. 9127-ből csak Lovas Zoltán szds-ra emlékezett Csorba.

⁵⁵ HL 1956-os gy. 6/a d. 9. ö. e. 689.

⁵⁶ HL 1956-os gy. 6. d. 87. ö. e. 589.

háromrendbeli személyes szabadság megsértésének és többrendbeli magánlaksértés büntetében.⁵⁷

A hadsereg konszolidációban betöltött szerepe és a katonatanácsok

Az október 28-i és 29-i eseményeket tekintve elmondható, hogy a hadsereg aktívan vett részt a helyzet konszolidálásában. *„Az országban nem volt még egy olyan város akkor, ahol a katonák olyan fontos szerepet játszottak volna, mint Debrecenben, ahol polgári, közigazgatási feladatokat is elláttak. Járőreik ügyeltek kezdetben arra, hogy meggátolják az atrocitásokat, rongálásokat, rendbontást. Esetenként a környéken is vállalkoztak a rend fenntartására.”*⁵⁸ A katonaság tartott fenn rádiót is a Gábor Áron laktanyában, több olyan hír innen származott, amit a polgári rádió leadott, azonban a Szabad Debrecen a civil rádiótól függetlenül működött.⁵⁹ Ezenkívül a kialakuló pénzbőség és áruhiány miatt – ami inflációval fenyegetett – a honvédségi javak egy részét a közületek, iskolák és alakulatok között szétosztották, csökkentendő az ellátási nehézségeket.⁶⁰ A dolog ironiája az, hogy Garab Imre ellen ezt is vádként sorolták fel a per során, amit ő a következőképpen indokolt: *„Elég sok gond volt a közel-látással, a kenyér és a tej terítésével. Sztrájk volt, de az élelmiszercikkekre szükség volt. Kivezényeltem az alakulatom gépkocsijait és gépkocsivezetőit, tejet, kenyeret hordtak az üzletekbe. Vádpontként szólt ellenem, hogy visszaéltem a hatalommal. Persze, hogy visszaéltem, honvédségi eszközöket polgári célokra nem szabad felhasználni. De csak így lehetett biztosítani a város és a megye élelmiszer-ellátását.”*⁶¹ A katonai egységek vezetői ekkor már a civil politikusokhoz hasonlóan kezdtek a jövővel is foglalkozni, holott még a jelen sem volt biztosítva. A 27-e után elmenekülő, korabeli szóhasználatlaltal „illegalitásba” vonuló MDP helyett a Kommunista Párt újjáalakítást tűzték ki célként néhányan, azonban a Bizottmány elnöksége ezt egyelőre elvetette, a többi, volt koalíciós párt törekvéseivel együtt. A Megyei Kiegészítő parancsnokság 1959-es elemzése annyit rögzített csupán, hogy a Kommunista Párt Városi szervezetének megalapítást „erőszakkal” akadályozták meg; elhallgatva azt a tény, hogy nem

⁵⁷ HL A Debreceni katonai bíróság iratai. B II 258/1957. illetve ÁSZTL V–143105 158-161.

⁵⁸ *Debrecen története* 5. 331.

⁵⁹ ÁSZTL V–143105/4 13. A rádiót 1956 tavaszán hozták létre kiképzési célokra. Gengeliczi Lajos százados parancsára üzemelték be: Orosz István hadnagy és egysége, az I. zászlóalj volt az üzemeltető. Név szerint a kezelők: Király hdgy., Antal Pál hdgy., Tóth László fhdgy., Kovács János hdgy., Blagyk Gyula hv. – ÁSZTL V–143105/4 33.

⁶⁰ ÁSZTL V–143105/2 25.

⁶¹ FILEP 1990. 119.

volt erőszak, és, hogy a többi párt sem kapott rá engedélyt, a pillanatnyi egység megőrzése érdekében.⁶²

27-én délelőtt a Pf. 9127-től küldöttség érkezett a lövészezredhez és követelte a katonatanács megalakítását, mely tulajdonképpen logikusan kellett, hogy kövesse a már működő munkástanácsok létrejöttét. Ezt azonban Csorba és Nagy Miklós törzsfőnök, megbízott parancsnok elutasította azzal az indokkal, hogy a törzs jól működik, nincs szükség új irányító szervre az egység élén. Ez a jelentés szerint aztán szakadást idézett elő a lövészek és a lokátorosok között.⁶³ A Pf. 9127. Katona Tanácsa már 27-én reggel megalakult az ezred tiszti gyűlésén (előzetes engedély nélkül!), ahol Gengeliczki százados tartott párt-és szovjet-ellenes beszédet, majd Tarcali Dezső orvos százados felolvasta a követeléseiket:

1. Csatlakoznak a Forradalmi Bizottmányhoz
2. A munkások követelései jogosak
3. Új, a nép bizalmát élvező pártvezetőket
4. Új, a magyar hagyományoknak megfelelő egyenruhát a hadseregnek
5. A kormány kezdjen tárgyalásokat a szovjet csapatok kivonásáról
6. Ha a kormány nem teljesíti a nép követeléseit, az alakulat a nép mellé áll.⁶⁴

Ezek után Kővári László százados és társai naponta jártak agitálni a Kossuth laktanyába, amit Csorba igen sérelmezett, mert a katonatanács megalakulása „kivenné kezéből a parancsnoklás jogát”.⁶⁵ 29-én a Bizottmányon keresztül Janza altábornagy honvédelmi miniszter utasítást adott a katonatanácsok megalakítására, amely megvalósítása a Helyőrség összes alakulatánál aznap és másnap meg is történt, majd rendszeresen tartottak tanácskozásokat. A Pf 9127-t követően, 30-án megalakult a lövészek katonatanácsa is.⁶⁶ Ezt követően előbb a Megyei kiegészítőn,⁶⁷ majd 1-én a városi és járási kiegészítőn is, majd sorra a többi kiszolgáló alegységnél.⁶⁸

A katonatanácsok szerepéről megoszlanak a vélemények, annak ellenére, hogy,

⁶² HL 1956-os gy. 6/a d. 9. ö. e. 691.

⁶³ HL 1956-os gy. 4. d. 12. ö. e. 141.

⁶⁴ ÁSZTL V–143105/2 61. Az utolsó pontot többek követelésére úgy változtatták meg: *Ha a kormány nem teljesíti a munkások követeléseit, fegyveres támogatást nyújtunk a népnek.* A tanács tagjai: Gengeliczki Lajos szds., Tarcali szds., Kővári szds., Tankovits fhdgy., Kállai fhdgy., Longa őrv. – ÁSZTL V–143105/2 63.

⁶⁵ ÁSZTL V–143105 66.

⁶⁶ HL 1956-os gy. 4. d. 12. ö. e. 141.

⁶⁷ HL 1956-os gy. 6. d. 87. ö. e. 590. Tagjai: Kékes Elemér őrgy., Kóti Elemér szds., Nagy Jenő szds., Csordás Albert tórm., Drabek Frigyes tórm.

⁶⁸ HL 1956-os gy. 6. d. 87. ö. e. 595.

ahogy már szó volt róla, logikus volt megalakulásuk, hiszen így a forradalom ellenes tiszteket – mivel miniszteri rendelet volt – kellő joggal le lehetett váltani. Ennek köszönhetően Herczku József századost el tudták távolítani Csorba közeléből, aki a városházáról titokban folyamatosan informálta Komócsint.⁶⁹ Garab Imre vallomása érdekes szempontból világítja meg a történeteket: szerinte megválasztásuk helytelen volt, mert a jól működő Karhatalmi szekció rovására történt, még ha nem is volt idejük érdemi munkát végezni, csak elméleti szinten. Továbbá hozzátette, hogy túlságosan „nacionalista” jellegűek voltak⁷⁰ és félreállította a parancsnokokat és politikai tiszteket. „Mivel túlfűtötték a hangulatot, a csapatok demoralizálódtak, és a parancsnokok munkája erősen akadályozva volt.”⁷¹ Ezen okoknál fogva tett is lépéseket az anarchikus állapotok elhárítására. Miután 29-én mind Janza országos parancsa, mind az OLP (Országos Légvédelmi Parancsnokság) utasítása erre kényszerítette – utólagosan! –, engedélyezte a saját alakulatánál megalakult katonatanács működését azzal a feltétellel, hogy alárendelik magukat a Karhatalmi szekciónak, és fenntartják az egység harckészültségét.⁷² 30-án értesült arról, hogy az egység katonatanácsa követeli Zara Pál őrnagy politikai helyettes és két elhárító tiszt eltávolítását. A tanács fokozódó aktivitását vissza akarta fogni, ezért bekérte az OLP-től a leszerelésre várók listáját, amelyek alapján Gengeliczkít, akit a fő hangadónak tartott, el tudta volna távolítani, ám a parancs már nem érkezett meg. 27-től kezdve Gengeliczki egy hangszórós kocsival járt a városban (állítólag még a PB épületének ostromát is kilátásba helyezte, ha a tagjai nem mondanak le) és folyamatosan támadták a Bizottmányt kiáltványaik által.⁷³ Amikor Garab egy alkalommal ezt a kiáltványt meghallotta, személyesen húzott ki két pontot a kiáltványból időszerűtlenségére való hivatkozással:

- Gerőista-rákosista vezetők eltávolítása
- Fegyveres segítség a munkásoknak a kormány ellenében.⁷⁴

Ezt egyébiránt maga Gengeliczki is megerősítette.⁷⁵

Október 29-én hivatalosan megalakult Debrecenben is a Nemzetőrség.⁷⁶ A

⁶⁹ *Debrecen története* 5. 332-333.

⁷⁰ ÁSZTL V-143105/2 24. Uo.: Garab azt vallotta, hogy 2-án azt is kilátásba helyezte, hogy a további jobbratolódást már nem tűri és kész bevetni a Karhatalmi szekció erőit is az ellenforradalmi irányzatok visszaszorítására.

⁷¹ ÁSZTL V-143105/2 26. Pl. Újvári örgy. az ezred parancsnoka csak tisztí őrsggel tudta lefekvésre kényszeríteni az állományt.

⁷² ÁSZTL V-143105/2 44-45.

⁷³ ÁSZTL V-143105 66.

⁷⁴ ÁSZTL V-143105/2 44-45.

⁷⁵ ÁSZTL V-143105/2 63.

Nemzetőrség, mint polgári egyénekből álló milícia rendszerű katonai- és rendfenntartó szerv működött. Velük párhuzamosan, bizonyos helyeken már hamarabb is, üzemőrségek alakultak. A gyárőrségek megalakítására és felfegyverzésére 30-án a HM Főügyeletese adott parancsot, azaz kormánydöntés alapján jártak el Csorbáék. Az utasítása alapján Nagy Miklós alezredes intézkedett: 560 db. puskát és karabélyt adott ki, fegyverenként 30 db lőszerrel; ami az igényelt mennyiség 50 %-a volt.⁷⁷ Az üzemőrségek felfegyverzését Szilágyi Imre szerint a plénum előtt Nagy Gábor „vagongyárista” vetette fel.

Mindkét esetben feltétel volt, hogy katonaviseltek láthatnak csak el fegyveres szolgálatot, de időnként⁷⁸ – a járőrözéseknél mindig – katonákkal és rendőrökkel együtt. Az üzemőrségek tagjai a nemzetőrökkel együttesen a rájuk vonatkozó szabály szerint a fegyvereiket csak szolgálatban viselhették illetve további kiképzésen kellett részt venniük.⁷⁹ Ellátásukat főleg a lövészezred készleteiből fedezték, hiszen az ezred nem volt teljesen feltöltve, így feltehetőleg rendelkeztek nélkülözhető felszereléssel.⁸⁰ A Forradalmi Bizottmány által adott utasítások alapján a Kiegészítő parancsnokság részéről 30-a és 2-a között Szalai Sándor százados és Agárdi László főhadnagy az ÁVH pótlására az üzemekben nemzetőröket toboroztak a rendfenntartására. Ennek eredményeként a Járműjavítóból 60 fő, a Gördülőcsapágygyárból 60 fő, a Dohánygyárból 30 fő, a Bútorgyárból 30 fő, a Vasipari Vállalattól szintén 30 fő lett felvéve. Miután a munkástanácsok átvizsgálták őket, az alkalmasnak találtakat fegyveres rendfenntartásra és őrszolgálatra rendelték.⁸¹

Az egyetemi őrség mellett, mely már 29-én kapott néhány géppisztolyt feladatuk ellátásához, a teljes diákság fegyverrel való ellátása egy későbbi álhír miatt történt meg; ebben a források kivétel nélkül megegyeznek.⁸² A 31-i ÁVH-s

⁷⁶ *Néplap* 1956. október 30.

⁷⁷ ÁSZTL V–143105 42.

⁷⁸ Például a MÁV-nál a szolgálatot teljesítő nemzetőrök mellé az Igazgató Tanács kérésére Horváth alez. két tisztet is kirendelt őrszolgálatra. – HL 1956-os gy. 5. d. 7. ö. e. 33. Az alezredes ellen 29-én vagy 30-án feljelentés érkezett a Bizottmányhoz, miszerint Horváth feltehetőleg információkat szivároztat ki, mert a szovjet csapatmozgásokról szóló jelentéseit néhány óra múlva már a nyugati rádióadók is leadják. Ezért Garab a figyeltetését rendelte el. – ÁSZTL V–143105/2 24. o

⁷⁹ ÁSZTL V–143105/1 70.

⁸⁰ HL 1956-os gy. 4. d. 12. ö. e. 141. A jelentés szerint a szervezést a lokátoros ezred végezte, a Nemzetőrség kijelölt, ideiglenes laktanyája a Bocskai volt.

⁸¹ HL 1956-os gy. 6. d. 87. ö. e. 589.

⁸² ÁSZTL V–143105/1 72. Szilágyi Imre szerint a diákvezér Dede László a forradalom alatt végig követelte az egyetemisták felfegyverzését, ami ellen Csorba eleinte tiltakozott, de 31-én már ő is szükségesnek látta. A felfegyverzett egyetemi diákságnak egy állítólag Debrecen ellen vonuló ÁVH-s ezreddel kellett volna felvennie a harcot.

egység Debrecen ellen való vonulásának híre valótlan volt, azonban arról, hogy arra hogy reagáltak, és miképpen próbálták megvédeni a várost, illetve, hogy hogyan akarták elkerülni a harcot a katonai-és politikai vezetők, már nem mindenhol ugyanazt olvashatjuk. Az egyetemisták felfegyverzésére a Gábor Áron laktanyában került sor, amit a tanszék tisztjei felügyeltek; minden bizonnyal ellenőrzés céljából, hogy olyanok kapjanak fegyvert, akik már kaptak kiképzést, bár a jelentés szerint csak figyelték az eseményeket, mert a fegyver kiosztást a Pf. 9127. végezte.⁸³ Amikor kiderült, hogy maximum egy zászlóalj állítható fel (csak két századból állt), (Dede nyomására) Csorba utasítására Nagy Miklós alezredes felállította a törzset, és kijelölték a körleteket, melyek a Pávilon laktanya, a Sámsoni úti laktanya és a Benczúr lettek, századparancsnokok: Hegyesi Árpád százados és Kovács Nándor főhadnagy; mindkettő a Pf. 8736-tól.⁸⁴

A dolog végül megoldódott, hiszen nem volt szó semmilyen ÁVH alakulatról, de a források különbözősége alapján arra következtethetünk, hogy egyesek megegyezéssel akarták rendezni a dolgot, és kiküldtek a város határába néhány tisztet motorkerékpárral, hogy beszéljenek az alakulat parancsnokával. Mások szerint azonban a felfegyverzett egyetemistákat már kocsikra rakták, és az egyik rohamlöveget is útra készen várakoztatták, arra az esetre, ha összetűzésre kerülne sor. Mindenesetre a diákok a fegyvereket már nem adták le, és csak a szovjet csapatoknak adták át.⁸⁵ 1-én mind az egyetemi alakulat, mind a lövészezred a forradalom áldozatainak temetésére küldött díszszázadot. Aznap fejeződött be a szovjet csapatok kivonása a városból, az átvonulás pedig a városon kívül folytatódott, de már megkezdték a város körbezárását.⁸⁶ A körülszűrés 2-ra befejeződött, bár a telefonösszeköttetés még nem szakadt meg a szomszédos településekkel.⁸⁷

2-án a katonatanácsok a HM rendeletére megalakították a Helyőrségi Katona Tanácsot.⁸⁸ A HEŐ Katona Tanácsban nemcsak a két ezred tisztjei vettek részt, hanem a kisebb alakulatok is delegáltak tagokat: pl. az Elhelyezési felügyelőség részéről Kárándi százados⁸⁹, a Megyei Kiegészítő parancsnokság részéről Kékes Imre őrnagyot stb.⁹⁰ A Katona Tanács átvette a forradalomhű (tehát az összes) katonai alakulat irányítását, így Garab és Csorba – úgy mondván – már nem tehetett azt, amit akart. Utóbbi nem választották be a vezetőségbe, és ezt azzal

⁸³ HL 1956-os gy. 1. d. 36. ö. e. 608.

⁸⁴ ÁSZTL V–143105 43.

⁸⁵ HL 1956-os gy. 1. d. 36. ö. e. 608.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ HL 1956-os gy. 5. d. 7. ö. e. 33.

⁸⁸ ÁSZTL V–143105 68.

⁸⁹ HL 1956-os gy. 5. d. 7. ö. e. 33.

⁹⁰ HL 1956-os gy. 6. d. 87. ö. e. 590.

magyarázta, hogy a szabadabb mozgás érdekében a Pf. 9127, amely a nyílt ellenforradalom mellett állt, nem akarta, hogy akadályozza őket.⁹¹

2-3-án a város körülrzése teljessé lett, majd 4-én megindult az orosz támadás: hajnali 4 óra 4 perckor az utcán megszólaltak a szovjet fegyverek és csapataik elfoglalták a stratégiai pontokat.⁹² Az összeköttetések megszakadtak, a kisebb alakulatok a helyükön maradtak, mint például a Szállítási vezetőség, akiknél a bejárat tűz alatt volt, hiszen az MÁV Főigazgatóság is az elfoglalandó objektumok között volt.⁹³ A Városháza előtt posztoló két rohamlöveget azonnal kilőtték, és a nagyobb laktanyák vele egy időben támadás alatt álltak. A laktanyák bejáratainál az őrseget általában szó nélkül legéppuskázta az élen haladó harcokcsi, annak ellenére, hogy mindenütt a fegyverletételre adtak ki utasítást a parancsnokok.⁹⁴ Hasonlóképpen cselekedtek az üzemőrsegek és az egyetemisták is.⁹⁵ A támadás gyors volt és hatásos; megsemmisítő is lehetett volna, de nem volt ellenállás, amit a katonai vezetők már előzőleg elhatároztak, de ez a probléma mélyebb vizsgálatra érdemes. A tisztek legtöbbjét letartóztatták, fogolyként kezelték, és a rendszer szempontjából nyilvánvalóan kompromittálódottakat a repülőtéren egymást követően kihallgatták. Legtöbbjüket azonban néhány nap után hazaengedték.

Az ellenállás kérdése a megtorlás időszakában

Az események ismertetése tulajdonképpen ezen a ponton befejeződik, de van néhány dolog, amire még ki kell térni. Be szeretném mutatni, hogy milyen elképzelések voltak – illetve, mint kiderül, nem voltak – az ellenállásra szovjet támadás esetén. Mint már arról szó volt, a forradalom első napján a város összes katonai egysége eldöntötte, hogy a fegyvertelen tüntetőkre és a szovjet csapatokra nem fognak löni. Ennek ellenére a forradalmat követő megtorlás során görcsösen próbálták bizonyítani, hogy igenis készült a Bizottmány az ellenállásra.

⁹¹ ÁSZTL V–143105 68.

⁹² HL 1956-os gy. 5. d. 7. ö. e. 33. A várost a zömmel Erdélyben diszlokáló 8. szovjet gépesített hadsereg egységei támadták. Parancsnok: Golikov tábornok.

⁹³ Uo.

⁹⁴ HL 1956-os gy. 4. d. 12. ö. e. 142. A lövészezredből egy tartalékos tiszt és két honvéd meghalt, tizenketten megsebesültek.

⁹⁵ Mire felfegyverezték az egyetemi zászlóaljat, már nem volt értelme az ellenállásnak. A tisztek lebeszélték őket az értelmetlen ellenállásról, így 4-én hajnalban letették a fegyvert. Miután megjött a hír, hogy a Kossuth laktanyát harccal foglalták el, a tanzék ügyeletesei Kozma István főhadnagy és Laborczy László hadnagy lezárták a tanzéket. – HL 1956-os gy. 1. d. 36. ö. e. 608.

Azon felül, hogy a harcok a civil lakosság veszélyeztetésével jártak volna⁹⁶, értelmetlenek is tűntek, és ezt tudták a katonai vezetők is. Kovács Béla szerint a plénumi ülések alkalmával voltak szovjetellenes hangok, melyek követelték az ellenállás megkísérlését és a szovjet csapatok Budapest felé vonulásának megakadályozását, de azt mindig elvetette az elnökség.⁹⁷ Kiss Ferenc vallomása szerint Für Lajos azt mondta neki, hogy a Bizottmánnyal egyetértésben ő is ellenezte a harcot.⁹⁸ Csorba László szerint sem létezett semmiféle terv a szovjetek ellen, amit az is bizonyít, hogy Dede László robbanó palack készítésére vonatkozó ötletét is elvetették; mindezek után 4-én hajnalban utasította Garabot, Borovecz és Laczkó századosokat a megadásra, sőt Garab már 3-án kiment a Benczurba és a Mezőgazdasági Akadémiára, hogy az egyetemistákat lebeszélje az ellenállásról.⁹⁹ Csorba szerint 3-án Nagy alezredes jelentette neki, hogy Hegyesi százados két tehergépkocsinyi, fegyvert, lőszert és gránátot szállíttatott a Fazekas gimnáziumba, Garab a vallomásában azt mondta, hogy csak a letartóztatása után tudta meg Hegyesi fegyvereket rejtetett el a Fazekasban.¹⁰⁰ Csorba ezért bekérte, és utasította azok elszállíttatására, erre viszont már nem került sor.¹⁰¹ Mint ismeretes, 1957 szeptemberében fegyvereket és lőszert találtak a Fazekas gimnáziumban. Ennek eredménye lett az ún. Diákper, azaz a Hornyák Antal és társai ügy.¹⁰²

Garab ellen az egyik legfőbb vád az volt, hogy partizánharcot akart szervezni, noha ő maga azt vallotta, hogy amellet, hogy gyakorlati lépésekre nem került sor, ő nem is támogatta azt, objektív indokokra alapozva véleményét.¹⁰³ Kővári László azt vallotta, hogy 3-án állítólag Garab azt mondta a HEŐ Katona Tanácsa ülésén, hogy intézkedett a felszerelések elszállíttatásáról egy előzetesen már Csorbával egyeztetett helyre, és Lovas századost már utasították, hogy álljon elő két kocsival. Erre azt válaszolta Garab, hogy valóban kért Lovastól két kocsit; de

⁹⁶ Ne feledjük, még csak 12 év telt el az 1944-es bombázások és a debreceni csata óta.

⁹⁷ ÁSZTL V-143105/1 34.

⁹⁸ ÁSZTL V-143105/4 13.

⁹⁹ ÁSZTL V-143105 45-46. és V-143105/2 59. Laczkó a Pavilon laktanya parancsnoka volt.

¹⁰⁰ ÁSZTL V-143105/2 59.

¹⁰¹ ÁSZTL V-143105 43.

¹⁰² FILEP 2000. 128.

¹⁰³ ÁSZTL V-143105/2 24. Garab ellenérvei:

- Itt volt két teljes szovjet hadsereg
- A városból kivezető utak le voltak zárva és nem volt már elég idő a szervezésre
- Csak a Bükk lett volna alkalmas a környéken partizánharcra
- A teljes konspiráció is hiányzott
- Fegyver-lőszer és élelmezési központok hiánya
- Több kisebb (20-30 fős) csoportot kellett volna létrehozni.

személyautókat kért, a 4-i Budapestre való utazáshoz.¹⁰⁴ Ráadásul Lovas is azt vallotta, hogy Garab tényleg kért 1 vagy 2 személygépkocsit, és sem ő, sem más nem utasította fegyverszállításra.¹⁰⁵

A fegyveres ellenállás kérdése során a másik kardinális vádpont az volt, hogy Csorbáék rohamlövegeket ásattak be vagy akartak beásni a Kossuth laktanya kerítése mentén. Ha az előző kérdés több ellentmondást hozott a felszínre, akkor ehhez képest ez az ügy tisztázottnak tekinthető. Kovács Béla szerint nem volt szó róla, és ő nem is tudott arról, hogy ilyen megtörtént volna, márpedig neki, mint az elnökség tagjának, tudnia kellett volna róla.¹⁰⁶ Nagy Miklós alezredes pedig azt vallotta, hogy azért sem lehetett róla szó, mert 3 löveg a sámsoni lőszerraktárt védte, 1 pedig üzemképtelen volt, majd később azt mondta, hogy 1 védte a Megyei PB-t is. Ez már rögtön kétséges, mert mint tudjuk, 2 a városháza védelmében semmisült meg; illetve azt is tudjuk, hogy 4 db volt egész Debrecenben.¹⁰⁷ Csorba maga azt mondta, hogy ő nem ásatott be rohamlövegeket, mert egyik sem volt 4-én a Kossuth laktanyában: 1 működésképtelenül a Pávilon lakta-nyában volt, 2 pedig már 25. óta Herczku százados parancsa alapján a Postát védelmezte (nem a Városházát).¹⁰⁸ Garab szerint a 3-án megtartott HEŐ Katonai Tanácsa ülésen – a Megyei Tanács épületéből – Nagy alezredes felhívta a Kossuthot, és közölte az ügyeletes tiszttel, hogy Csorba utasítása alapján be kell ásni a rohamlövegeket. Ezt Garab nehezményezte a civil lakosság veszélyeztetése miatt. Ráadásul, tette hozzá, 3-a óta Debrecen körbe volt zárva, így az ellenállás értelmetlen lett volna.¹⁰⁹ Mindezek után azt tapasztalta a 4-i őrizetbe vétele után, hogy a kerítés mentén belülről látható volt a beásások nyoma.¹¹⁰ Tehát ez a kérdés sem válaszolható meg teljes bizonyossággal, miként több pontja is az eseményeknek.

Összességében elmondható, hogy a debreceni katonai vezetők egyáltalán nem készültek ellenállásra. Tisztában voltak az ellenállás hiábavalóságával és azzal, hogy civilek százai vagy ezrei halhatnak meg a harcok alatt, így döntésük végeredményben érthető, és logikusnak tekinthető.

¹⁰⁴ ÁSZTL V-143105/2 24. és 65.

¹⁰⁵ ÁSZTL V-143105/2 88.

¹⁰⁶ ÁSZTL V-143105/1 35.

¹⁰⁷ ÁSZTL V-143105/2 67. és V-143105 136.

¹⁰⁸ ÁSZTL V-143105 82.

¹⁰⁹ ÁSZTL V-143105/2 24.

¹¹⁰ ÁSZTL V-143105/2 50.

Megtorlás a hadseregen belül

A forradalmat követően többeket is vád alá helyeztek, legtöbbjüket 1957 folyamán. Ennek csúcspontja a *Csorba László és társai* elleni bünvádi eljárás volt.¹¹¹ A per folyamán a Bizottmány elnökét Csorba Lászlót, aki novemberben továbbra is helyőrség parancsnok volt, immár a Kádár-kormány megbízásából, mint első rendű vádlottat 1957. december 30-án életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. Garab Imrével és Lovas Zoltán századossal egyetemben bűnösnek találták a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése és folytatólagosan véghezvitt szolgálati hatalommal való visszaélés büntetésében. Utóbbiakat szintén életfogytiglani illetve 6 év börtönre ítélték. Mellettük börtön várt Gengeliczki Lajos századosra (5 év), Boér Lajos főhadnagyrá (4 év), Szilágyi Imre főhadnagyrá (3 év) és Nagy Ferenc főhadnagyrá (3 év és 6 hónap).¹¹²

Másodfokon a Legfelsőbb Katonai Bíróság Katonai Kollégiumának Különytáncsa 1958. április 14-én – a rendfokozat megvonása mellett – Csorbát 5 évre, Garabot 4 évre, Lovast 2 évre, Gengeliczkit 2 évre, Szilágyit 1 évre, Boért 1 év 6 hónapra, Nagyt 1 évre ítélte.¹¹³

Összegzés

A forradalmat követően készült jelentések végén a történetek elemzése található. Általában mind megegyezik abban, hogy az 1949 és 1956 között eltelt időszak szakszerűtlensége és központosítása nagy szerepet játszott abban, hogy a tisztikar elkedvtelenedett és fogékonyabb lett a „felforgató” gondolatokra. A túl sok áthelyezés és a kevés fizetés illetve az a körülmény, hogy a tiszti diploma a civil pályákon nem volt elfogadott, elkese-redetté tette a katonákat, és a tehetséges fiatalok nem szívesen vállalták hivatásul a katonai pályát.¹¹⁴

A hadsereg az első napokban zömében egyetértett a törekvésekkel – olvasható a Megyei Kiegészítő parancsnokság jelentésében –; az Elhelyezési felügyelőség pedig egyenesen helytelenítette a 4-i szovjet támadást is az ellenállás elmaradása miatt. A központi irányítás hiánya, a média által közreadott, sokszor egymásnak ellentmondó rendeletek és az a tény, hogy a pártbizottságok nem fejtettek ki határozott tevékenységet, és inkább elmenekültek, zavart okozott a

¹¹¹ ÁSZTL V–143105- ÁSZTL V–143105/4 dossziék illetve HL Debreceni Katonai Bíróság B II 258/1957.

¹¹² Boér Lajos és Nagy Ferenc nem voltak a Bizottmány tagjai.

¹¹³ FILEP 1990. 193. illetve ÁSZTL V–143105 158-161.

¹¹⁴ HL 1956-os gy. 8. d. 1. ö. e. 4-17.

tisztikar számára.¹¹⁵ Ehhez hasonlóképpen vélekedett a Katonai tanszék is, amely a Katonai Tanintézeti csoportfőnökséggel való hiányos kapcsolatát kifogásolta, a lövészezred pedig a Politikai Főcsoportfőnökség az eseményekről való kis mértékű tájékoztatást kifogásolta, ezért a parancsnokok nagyobb önállóságát szerették volna elérni.¹¹⁶

A helyi eseményeket tekintve még el kell mondani, hogy a katonai alakulatok egyöntetűen a Pf. 9127. ellenforradalmiságát emelték ki, és azt, hogy nem tartottak velük kapcsolatot. Ennek a kijelentésnek azonban – mint fentebb olvasható – a források több helyen is ellentmondanak, miként annak is, hogy csak ők támogatták a Bizottmány munkáját és a fegyveres ellenállást.

A forradalmat követően a kiegészítő parancsnokság és a lövészezred tisztjei illetve több kisebb egység katonái is, részt vettek a karhatalmi különítmények munkáiban, mely során akár a tegnapi tisztársukat is agyba-főbe verték.¹¹⁷ A Tiszti Nyilatkozatot nagyobb részt aláírták a tisztiek, kivéve a lokátoros ezredet, melyet fel is oszlattak 1957-ben.

Az itt leírt eseménysor valószínűleg nem teljes, nem is lehet az, viszont remélhetőleg képet tud adni a debreceni helyőrségi alakulatok forradalom-ban betöltött szerepéről. A katonaság – főleg az alacsonyabb rangú tisztikar és a közlegények – gyorsan azonosult a nép követeléseivel és céljaival. Az a tény, hogy a szovjet blokk közepén egy kis ország szembeszállt Moszkvával, és ebben a fegyveres erők is nagyobb részt a nép mellé álltak, reményt adhatott a jövőre nézve, hogy amint a nemzetközi politikai helyzet megengedi, az ország függetlenné válhat, oldalán egy valódi honvédő „Néphadsereggel”.

Tamás Szombat

The Hungarian People's Army and the 1956 Revolution in Debrecen

In Debrecen the garrison officers of the Hungarian People's Army played a major role in the events of the 1956 Revolution. On October 23rd, it was the „ÁVH” (National Security Office) that fired the first bullet, as Chief of Staff of Signal Corps Imre Garab refused to command soldiers against the unarmed demonstrators, denying the directions of the Hungarian Workers Party. The garrison commander lieutenant-colonel László Csorba, who also commanded the

¹¹⁵ HL 1956-os gy. 6. d. 87. ö. e. 616. és HL 1956-os gy. 5. d. 31. ö. e. 221.

¹¹⁶ HL 1956-os gy. 4. d. 12. ö. e. 144.

¹¹⁷ Garab Imrét már leszerelése után, 1957. január végén a „pufajkások” egy mellékutcában verték meg. – FILEP 1990. 119.

48th Rifle Regiment, was the elected president of the Revolution Committee (which was formed on October 26th), while first lieutenant Imre Garab became the head of the Force of Arms section.

The army, besides keeping order, participated in the supply of Debrecen, which was hindered by the irregular circumstances and also operated the radio channel „Szabad Debrecen” (Free Debrecen) to inform the civilian residents. During the consolidation of the Revolution, a conflict arose between the Rifle Men and the Signal Corps, because it was the Signal Corps that played the main role in liquidating the „ÁVH”. According to the investigations after the Revolution, the undermined cooperation between the two formations almost turned into an open confrontation, but the Soviet attack on November 4th prevented this incident.

The defense of the troops was slightly sufficient against the attacks of the Soviets; the officers were taken into custody immediately by the „GRU” (Soviet Military Police). Following the fall of the Revolution, several of them (especially those who had high positions in the Revolution Committee) refused to sign the Officers’ Declaration and were thus discharged. During the retaliations upon the freedom fighters in 1957 and 1958, many of them lost their ranks and were sentenced to imprisonment.

Mudrák József

**A debreceni Tudományegyetem Történelmi Intézetének
(Szemináriumának) rövid története 1914-1949¹**

Jelen dolgozatomban a debreceni Tudományegyetem (egykori Tisza István-Tudományegyetem) Történelmi Intézetének kialakulását és történetét kívánom bemutatni az egyetem alapításától (1912), illetve megszervezésétől (1914) kezdve egészen az 1949-es nagy felsőoktatási átalakítással bezárólag, különös hangsúlyt helyezve az akkori egyetemi rendszer, az egyszemélyes tanszékek miatt a vezető professzorokra. A korabeli Tanrendekekből jól kimutatható, hogy ebből a berendezkedésből eredően a professzor érdeklődési területe határozta meg az előadások tematikáját, továbbá a tanszék egész profilját is. Fő forrásom a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Kari Tanácsülési Jegyzőkönyvei voltak, de emellett felhasználtam a meglévő csekély szakirodalmat, valamint egykori hallgatók visszaemlékezéseit is.

Az egyetem kialakításakor két tanszékot szerveztek a történelemnek, ahogyan ez a Református Kollégium Bölcsészeti Akadémiáján volt. A Magyar Történelmi Szeminárium vezetője Rugonfalvi Kiss István² lett nyilvános rendes tanári rangban, aki rövid Győr vármegyei levéltárosság után 1911-től a Bölcsészeti Akadémián vezette a magyar történelmi tanszékot.

R. Kiss a magyar történelmi tanszék vezetőjeként és 1924-től a Történelmi Intézet igazgatójaként rengeteget tett az egyetem történelmi tanszékeinek fejlesztéséért, négy ízben választották meg a Bölcsészettudományi Kar dékán-

¹ Más tanszékeknél is következtelen módon váltakozik a szeminárium és a tanszék elnevezés, de fokozottan igaz a Történelmi Szemináriumra (Intézetre), minthogy az ezt alkotó négy tanszékot is gyakran szemináriumokként említik (pl. Kelet-Európa Történelmi Szeminárium), így szerepel kiadványsorozatokon is.

² Róla megjelent: POLGÁRDY Géza: *Rugonfalvi Kiss István emlékezete*. Confessio, 2001. – Tudományos munkásságáról: VARGA Zoltán: *A debreceni Tudományegyetem története I.* [Debrecen], [1967.] 198-202. – Legújabb feldolgozás (publikálatlan): ZAMBON Csaba: *Rugonfalvi Kiss István élete és történelmi munkássága*. Szakdolgozat, ELTE, 1998.

jának (1919-20, 1927-28, 1928-29, 1939-40), és az 1932-33-as tanévben az egyetem rektora volt.

Rugonfalvi Kiss a magyar történelmet félévente egy-egy korszakot bemutatva adta elő (*Magyarország története: az Árpádok idejében, az Anjou-korban, a vegyes házbeli királyok korában, a Jagelló-korban, 1526-1608., 1608-1711, ill. XVIII. században, XIX. században*) 4 órás főkéllégiumként, mindig témában hozzá kapcsolva a szemináriumot (2 óra) „*a magyar történelem kútfői ...-ból*” címmel. Ezeken túl tartott *Heraldika, Magyar művelődéstörténelem, A nádori méltóság története* stb. speciális témakörű mellékollégiumokat is.

Az Egyetemes Történelmi Szeminárium vezetője, Pokoly József³ is a Református Kollégium bölcsészeti tagozatának hasonló tanszékéről jött át, míg korábban a kolozsvári teológiai akadémia tanára volt. Pokoly József volt a Bölcsészettudományi Kar első dékánja (1914-15), majd 1920-21-ben az egyetem rektora lett.

Pokoly felerészben egy 4 vagy 5 órás ókori (*A görögök története a perzsa háborúkban, A hellenizmus kora, A római köztársaság története, A római birodalom a császárság korában*) és felerészben egy 2 vagy 3 órás egyetemes történelmi kollégiumot adott elő (*A reformáció százada, Európa története a renaissance korban*, stb.), ezeken kívül szemináriumi gyakorlatokat 2 órában.

A korai időkben, az I. világháború megpróbáltatásai közepette nehezen indult a történelemoktatás, mert R. Kiss István katonai szolgálatot teljesített és csak 1916 januárjában tudta elfoglalni katedráját, addig Darkó Jenő, Pap Károly és Pokoly professzorok tartottak helyette órákat.

Mivel a Történelmi Szeminárium felszerelése elég kezdetleges volt, R. Kiss kért a minisztériumtól segílyt, és maga is jó példával járt elől, mert saját gyűjteményét (13 középkori és 91 újkori eredeti oklevél) a szemináriumnak ajándékozta.⁴ Később sokat gyarapodott a könyvtár és a felszerelés különféle vásárlások és ajándékozások révén (pl. Voetter Ottó hagyatéka, Láng Nándor latin-professzor ajándékai, stb.).

Legsürgősebb feladat volt az egyetemes történelemtől különálló ókortörténelmi tanszék létrehozása, ami többszöri kérelmezés után 1918 júliusában sikerült.⁵

³ Róla megjelent: RÉVÉSZ Imre: *Pokoly József*. (Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Emlékbeszédok I. kötet, 2. szám) Debrecen, 1936., BARCZA József: *Pokoly József emlékkötet*. (A debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténelmi Tanszékének tanulmányi füzetek 31.) Debrecen, 1994. – Tudományos munkásságáról: VARGA Zoltán: *i. m.* 197-198.

⁴ BTK Jegyzőkönyvek 1915/16. tanév, VI. rendes ülés, 1916. febr. 21. 38. pont. – Segély megadása: VKM. 30099/1916. IV. sz.

⁵ VKM. 111048/1918. IV. sz. leirata: „Ő Felsége hadszíntéren folyó évi jún. 18-án kelt legfelsőbb elhatározásával legkegyelmesebben megengedni méltóztatott, hogy az egyetemes történelem számára második tanszék engedélyeztessék [...] az ókorit a mostani, a közép- és újkorit a

Pokoly átkerült az ókortörténet élére, az egyetemes történelmi tanszék élére 1918 augusztusában R. Kiss javaslatára Szentpétery Imre⁶ budapesti főgimnáziumi tanárt és egyetemi magántanárt hívták meg.⁷

Szentpétery is kisebb korszakokra tagolva félévenként 4 órában adta elő az egyetemes történelmet (Pl. egy félév az újkor történetéből, *A renaissance és a felfedezések kora* vagy *A reformáció kora*). Szemináriumi gyakorlata nagyrészt középkori oklevelek olvasását jelentette, de 1 órás mellékkollégiumként is adott elő gyakran *Oklevéltan*-t.

1922 végén Zoványi Jenő eltávolításával a hittudományi karon megüresedett az egyháztörténelmi tanszék. Pokoly József, aki inkább egyháztörténész volt, kihasználta a lehetőséget, és áthelyeztette magát. Az így megüresedett ókortörténelmi tanszék betöltésére Huss Richárd dékánból, Láng Nándor, Rugonfalvi Kiss István és Szentpétery Imre professzorokból bizottság létesült. Két pályázat érkezett be, Alföldi András⁸ nemzeti múzeumi tisztviselőé és Bruckner Győző miskolci jogakadémiai tanaréé, aki a debreceni egyetem magántanára is volt. Mivel nem tudtak kettejük közül választani, Szentpétery javaslatára azonos helyen („aequo loco”) terjesztették fel őket a minisztériumhoz.⁹

Horthy kormányzó 1923 szeptemberében Alföldi Andrást nevezte ki nyilvános rendkívüli tanári rangban az Ókortörténelmi Szeminárium élére.¹⁰ A Bölcsészettudományi Kar többszöri sürgetésére, tudományos érdemeire való tekintettel 1929 márciusában nevezték ki nyilvános rendes tanárnak.¹¹

Alföldi főkollégiumai a 2 órás *Görög történelem* és a 3 órás *Római történelem* voltak, emellett mellékkollégiumként (2 órában) szerepeltek speciális

szervezendő tanszékre bízássék.”

⁶ Róla megjelent: EMBER Győző: Szentpétery Imre. *Akadémiai Értesítő*, 1950. – Nagyon röviden ír róla: VARGA Zoltán: *i. m.* 196.

⁷ BTK Jegyzőkönyvek 1917/18. tanév, XIV. rendkívüli ülés, 1918. aug. 6. 100. pont. – Szóba kerültek jelöltként a következők: Hóman Bálint, Veress Endre, Gárdonyi Albert, Divéky Adorján, Madzsar Imre. Komoly jelöltként csak Szentpétery Imre és Horváth Jenő nagyváradi jogakadémiai tanár szerepelt. – Szentpétery kinevezése: VKM. 169882/1918. IV. sz.

⁸ Róla megjelent: ALFÖLDY Géza – L. WEBER (szerk.): *Bibliographie von Andreas Alföldi*. Bonn, 1966., *Orationes et studia a discipulis admiratoribusque Andreae Alföldi... Acta Classica Universitatis Debreceniensis* Tom. XXXIII. (1997). Debrecen, 1998. – Legújabbban: FORISEK Péter: Alföldi András a debreceni egyetemen (1923-1930). *Debreceni Szemle* 2005/2. 231-238. – Nagyon röviden ír róla: VARGA Zoltán: *i. m.* 196.

⁹ BTK Jegyzőkönyvek 1922/23. tanév, XV. rendes ülés, 1923. jún. 25. 113. pont és melléklete. – Alföldinek szépen induló és már jelentős eredményeket felmutató, ókori római tárgyú tudományos munkássága volt, de tanári tapasztalatokkal nem rendelkezett. Bruckner idősebb pedagógus, de nem ókorral foglalkozott. A tanszék betöltéséről lásd részletesen: FORISEK: *i. m.* 231-233.

¹⁰ VKM. 109436/1923. IV. sz.

¹¹ VKM. 410-11-437/1929. IV. sz.

témák (*Magyarország és a római birodalom, Római numizmatika*, stb.). Szemináriumként „*Forráskritikai gyakorlatok*”-at hirdetett.

1923 szeptemberében Szentpétery Imrét a budapesti egyetemen a történelmi segédtudományok tanszékre elhunyt mestere, Fejérfataky László helyére nevezték ki. Szentpétery nem siette el az áthelyezést, részt vett az utódjának kiválasztásán munkálkodó bizottságban mint annak előadója, és csak december közepén távozott Budapestre.

Az egyetemes történelmi tanszék betöltésére alakult bizottság (Mitrovics Gyula dékán, Alföldi András, Milleker Rezső, Rugonfalvi Kiss István és Szentpétery Imre professzorok) 1923 októberében ült össze és egyöntetűen Szabó Dezső budapesti gyakorló főgimnáziumi tanár, egyetemi magántanár meghívása mellett döntött.¹²

Szabó Dezsőt¹³ 1924 márciusában nevezték ki nyilvános rendes tanárrá,¹⁴ és a Történelmi Intézet leghosszabb ideig működő, átmenetileg több tanszéket is ellátó, szorgalmas professzora lett, akit négyszer is dékánválasztottak (1924-25, 1925-26, 1926-27, 1942-43).

Főkollégiumát 4 órában valamelyik század története címmel hirdette meg (pl. *A XVII. század története*), szemináriuma („*Kútfügyakorlatok az ... század történetéhez*”) is ehhez igazodott. Időnként század helyett konkrét témakört jelölt meg „*Az investitura harc, A nemzeti államok megalakulása, A vallásháborúk kora*, stb.). Tartott még 2 órában „*Újkori paleográfia*” előadást is.

Pokoly távozása óta nem volt vezetője a Történelmi Szemináriumnak, ezért Szabó Dezső javaslatára R. Kiss Istvánt választották meg igazgatónak, aki nyugalomba vonulásáig töltötte be ezt a posztot. Ugyanekkor került szóba, hogy a szemináriumi munka hatékonyságának fokozására szükség lenne egy „szaksegédre” (tanársegédre).¹⁵ Ez a következő tanévtől meg is valósult, az első fizetéstelen tanársegéd Salacz Gábor lett.¹⁶

Alföldi az 1930-31-es tanév I. félévében betegszabadságon volt régi háborús sérülésének kiújulása miatt, és már nem is tért vissza Debrecenbe, mert 1931 januárjában a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen létesített „A ma-

¹² BTK Jegyzőkönyvek 1923/24. tanév, III. rendes ülés, 1923. okt. 23. 12. pont. – Szóba kerültek jelöltként: Horváth Jenő, Balanyi György, Patek Ferenc, Miskolczi Gyula.

¹³ Tudományos munkásságáról: VARGA Zoltán: *i. m.* 202-204.

¹⁴ VKM. 17887/1924. IV. sz.

¹⁵ BTK Jegyzőkönyvek 1924/25. tanév, VII. rendes ülés, 1924. dec. 18. 46. pont. – R. Kiss igazgatói megerősítése: VKM. 119302/1924. IV. sz.

¹⁶ Fizetéstelen tanársegéd engedélyezése (addig csak a Földrajzi Intézet rendelkezett ilyennel): VKM. 119301/1924. IV. sz. – Megjegyzendő, hogy a későbbi neves professzorok közül Szabó István és Varga Zoltán is volt tanársegéd.

gyar föld archeológiája” tanszék élére nevezték ki.¹⁷ Már Alföldi betegszabadságának idejére megválasztották Szabó Dezsőt helyettesnek, hogy „*Görög történelem*” címen heti 2, „*Római történelem*” címen heti 3 órában tartson előadásokat.¹⁸ Mivel nem sikerült az ókortörténetet betölteni, a helyettesi megbízás félévente meghosszabbításra került egészen 1940-ig.¹⁹

1939 márciusában merült fel Kelet-Európa Történelmi Tanszék felállításának gondolata, majd május 4-én megalakult a bizottság Darkó Jenő ógörög-professzor, (azon évi dékán) vezetésével a történelmi tanszékek vezetőiből, amely a tanszék megszervezéséről döntött:

„A bizottság egyhangulag kijelenti, hogy a keleteurópai történeti tanszéknek egyetemünkön való megszervezését elsőrangú tudományos szükségnek véli; éspedig olyan módon, hogy ennek a tanszéknek a tárgyköre a közép- és újkorra terjedhet ki; különösen most hogy Kárpátalja visszacsatolásával egyetemünk feladatai megszorodtak és épen egyetemünk földrajzi helyzeténél fogva is itten van helye egy ilyen tanszéknek.”²⁰

Alig két hét múlva, május 17-én végleges döntés született a tanszék felállításáról és arra a pályázat mellőzésével Divéky Adorjánt²¹, a varsói Magyar Intézet igazgatóját hívták meg, akit a kormányzó 1939 szeptemberében nevezett ki nyilvános rendes tanárnak.²² Amikor Németország és a Szovjetunió lerohanta Lengyelországot, a Magyar Intézet is felszámolásra került. Divéky a háborús viszontagságok közepette 1940 februárjában foglalhatta el helyét és nemsokára sikerült elérnie, hogy volt intézete anyagát Varsóból a debreceni egyetem szerezzze meg.²³

Divéky 3 órában Lengyelország, 2 órában Oroszország történetének egy korszakát adta elő félévenként, gyakran az előadás címében is nagy hangsúlyt fek-

¹⁷ VKM. 327/1931. IV. sz.

¹⁸ BTK Jegyzőkönyvek 1930/31. tanév, III. rendes ülés, 1930. szept. 25. 19. pont (R. Kiss István javaslata). – Megerősítése: VKM. 410-11-1450/1930. IV. sz.

¹⁹ Az 1931-es sikertelen pályázat után 1935-ben próbálták újra betölteni az Ókortörténeti Tanszékét: Oroszlán Zoltán és Paulovics István ellenében Nagy Lajost, az Aquincumi Múzeum igazgatóját választották meg, aki nem fogadta el a megbízatást. (BTK Jegyzőkönyvek 1934/35. tanév, XV. rendkívüli ülés, 1935. jún. 22. 120. pont)

²⁰ BTK Jegyzőkönyvek 1938/39. tanév, X. rendes ülés, 1939. máj. 17. 143. pont. – Erről megjelent: MUDRÁK József: Kelet-Európa Történeti Tanszék. (*Egyetemi Élet* 2002/03. 3. szám)

²¹ Róla megjelent: Mudrák József: A bölcsészkar egykori professzora: Divéky Adorján. In: HOLLÓSI Gábor (szerk.): *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből I.* Debrecen, 2005. 24-26. Munkásságáról nagyon röviden ír VARGA Zoltán (*i. m.* 204.)

²² VKM. 32315/1939. IV. sz. Felmentése a varsói intézet vezetése alól: VKM. 26846/1940. IV. sz.

²³ VKM. 33181/1940. IV. sz.

tetve a magyar-lengyel kapcsolatokra. 1943 szeptemberétől szemináriumot is hirdetett.

1940 októberében, a visszacsatolt kolozsvári egyetem új tisztikarának kinevezésével egyszerre töltötték be a többi egyetemeken üresedésben lévő tanszékeket, így az Ókortörténeti Tanszék és a Régészeti Intézet élére a pécsi egyetem ókortörténeti és klasszika-archeológiai tanszékének addigi tanárát, Paulovics Istvánt²⁴ nevezték ki nyilvános rendes tanári rangban.²⁵

Paulovics is maradt az addig megszokott 3-3 órás *Görög, ill. Római történelem* főkollégiumnál félévente felváltva, emelett a változatosságot 2 órás mellékkollégiumai adták (*A pannoniai és daciai határvédelem, Róma város topográfiája, A Pontus-vidék az ókorban*, stb.).

Rugonfalvi Kiss István, a magyar történelem professzora az 1941-42-es tanévre tudományos munkájának befejezése céljából szabadságot kapott²⁶, majd 1942. okt. 1-jével nyugalomba vonult.²⁷ Már szabadságolása alatt is, majd a tanszék újbóli betöltéséig Szabó Dezsőt választották meg helyettesnek²⁸, a Történelmi Intézet igazgatója pedig Divéky Adorján lett.

Bár a legfontosabb, a magyar történelmi tanszék betöltése sürgős feladat volt, lassan haladt az ügy: 1942 szeptemberében megalakult ugyan a bizottság (Szabó Dezső dékán, Divéky Adorján, Fest Sándor és Paulovics István professzorok), 1943 májusára érkeztek be a végleges pályázatok: Ferdinandy Mihály, a szentesi múzeum igazgatója és Szabó István, az Országos Levéltár tisztviselője, budapesti egyetemi magántanár nyújtották be jelentkezésüket.²⁹

Divéky Adorján előadó javaslatára a népiségtörténeti munkáival már komoly tudományos rangot szerzett Szabó Istvánt³⁰ választották, akit 1943 szeptemberében nevezték ki nyilvános rendkívüli tanárnak (1945-ben lett nyilvános rendes

²⁴ Róla megjelent: OROSZLÁN Zoltán: Járdányi-Paulovics István. *Archeológiai Értesítő*, 1954. Tudományos munkásságáról: VARGA Zoltán: *i. m.* 209-210. Paulovics István családnevét 1945-ben „Járdányi-Paulovics”-ra változtatta!

²⁵ VKM. 34861/1940. IV. sz.

²⁶ VKM. 43719/1941. IV. sz.

²⁷ VKM. 21510/1942. IV. sz.

²⁸ BTK Jegyzőkönyvek 1941/42. tanév, I. rendkívüli ülés, 1941. szept. 10. 14. pont. Szabó Dezső az 1942-43-as tanév II. felében saját tanszéke és a magyar történelem mellett a kutatói szabadságon lévő Divéky tanszékét is helyettesítette és ugyanabban a tanévben dékán is volt!

²⁹ BTK Jegyzőkönyvek 1942/43. tanév, IX. rendes ülés, 1943. máj. 5. 101. pont és melléklete.

³⁰ Róla megjelent: SINKOVICS István: Szabó István. *Levéltári Közlemények*, 1969., SZABAD György: Szabó István. *Századok*, 1970., BITSKEY Istvánné (szerk.): *Szabó István, 1898-1969*. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Tanárainak munkássága 1.) KLTE Könyvtára, Debrecen, 1982. Tudományos munkásságáról: VARGA Zoltán: *i. m.* 204-205. Szabó István a debreceni egyetemen végzett jogot és történelmet, és 1927-1928 között a Történelmi Intézet tanársegéde volt.

tanár). Szabó István Debrecenben nagy hatású történészé, iskolateremtő professzorává vált, akinek tanítványai ma is elismert szakemberek. Szabó István volt a dékán az 1949-50-es tanévben a nagy felsőoktatási változtatások idején.

Szabó István előadásai közül a 4 órás Magyarország történet főkéllégium mellett a tudományos eredményeit közkinccsé tevő 1 órás kiskollégiumai is jelentősek voltak (*Az örökös jobbágyság, Parasztönkormányzatok a XVI-XVII. században, A jobbágyszabadítás*, stb.). Szakítva elődei szokásával szemináriumát két csoportra bontva (kezdőknek és haladóknak) két tantárgyként hirdette meg.

Divékyt az 1944-45-ös tanévre dékánválasztották, de csak egy hónapig tölthette be tisztét, majd a közeledő front elől professzortársaival együtt Budapestre menekült (a történelemprofesszorok közül Szabó Dezső maradt Debrecenben). Divéky Adorján a háború után 1945 áprilisáig oktatott a debreceni egyetemen. Távozásának körülményeire Szabó István később így emlékezett vissza:

„...amikor 1944 utolsó és 1945 első hónapjaiban egyes professzorok ellen ifjúsági és más szervek részéről különböző akciók indultak meg, Divéky Adorján professzort az ifjúság részéről az egyetem nem kívánatos tagjának minősítették. Miután Divéky professzor azt a tanácsot kapta, hogy ne maradjon Debrecenben, visszautazott Budapestre és ott is maradt.”³¹

Divéky Adorján 1947 januárjától az Országos Levéltárban dolgozott; a költségvetésből törölt tanszékének visszaállítását pedig többször kérte a Bölcsészettudományi Kar, és Szabó Dezsőt helyettesnek és szakelőadónak választották meg.³² Ő lett a Történelmi Intézet új igazgatója is.

Egy minisztériumi rendelet³³ előírta, hogy minden tanárjelöltnek vizsgáznia kell társadalomtudományból és társadalomismeretből, így a frissen habilitált magántanárt, Balogh István főispánt választották meg társadalomtudomány szakelőadónak 1947 májusában.³⁴ Balogh 1948 júliusában lemondott, helyére előbb Szabó Árpád professzort, majd Némedi Lajos magántanárt akarták meg-

³¹ BTK Jegyzőkönyvek 1956/57. tanév, II. rendes ülés, 1956. dec. 6. 2. pont. Szabó István volt dékán beszámolója az 1949-es tanszékmegszüntetéséről és annak előzményeiről.

³² BTK Jegyzőkönyvek 1946/47. tanév, VII. rendes ülés, 1947. febr. 24. 63. pont. – Divéky levéltári kinevezése: VKM. 150168/1946. VI. sz. Szabó Dezső helyettesi és szakelőadói megerősítése: VKM. 22577/1947. VI. sz. és VKM. 45177/1947. VI. sz. A helyettesítést 1948 végéig tartották fenn.

³³ VKM. 141216/1946. VI. sz.

³⁴ BTK Jegyzőkönyvek 1946/47. tanév, XI. rendes ülés, 1947. máj. 31. 129. pont. Megerősítése: VKM. 119589/1947. VI. sz.

nyerni. Végül a jogi karon ugyanezt előadó Vas Tibor ottani magántanárt bízták meg 1949 februárjában.³⁵

Történelemből a következők szereztek magántanári habilitációt, és előadásokkal színesítették az egyetemi történelemoktatást:

1923-ban habilitált át a kolozsvári egyetemről Bruckner Győző jogakadémiai tanár. Tárgyköre „A Felvidék művelődéstörténete” volt, a középkori és újkori városfejlődésről tartott órákat, kiemelve a városi jogkönyvek forrásértékét. 1941 áprilisában nyilvános rendkívüli tanári címmel tüntették ki.³⁶

Egy évvel később a klasszika-filológián habilitált ugyan Fehér Géza „A magyar történet görög kútforrások philológiai feldolgozása” tárgykörből, de a történelmen is tartott előadásokat a középkori magyar-bolgár kapcsolatokról, amikor éppen nem Bulgáriában volt valahol tanulmányúton, vagy munkahelye, a szófiai magyar nagykövetség elengedte. 1933 novemberében nyilvános rendkívüli tanári címmel tüntették ki.³⁷

Másfél évtized múlva, 1938-ban történt a következő habilitálás: Bobula Ida, a budapesti Sarolta kollégium igazgatója „Fejezetek az újkori magyar kultúr-történelemből” tárgykörből.³⁸ Órái a magyar történelem nőalakjairól szóltak.

1940-ben vitéz Kárpáthy-Kravjánszky Mór gödöllői premontrei kanonok-tanár szerzett magántanári képesítést „A XVI-XVII. századi magyar történelem külpolitikai relációi” témakörből. Előadásokat nem tarthatott, mert 1940 decemberében elhunyt.

Két év múlva, 1942-ben a Történelmi Intézet egykori tanársegéde, ekkor már Borsod vármegye főlevéltárosa, Klein Gáspár habilitált „A történelem segédtudományai” tárgykörből. Tárgyai közül a 2 vagy 3 órás Írástörténet (Latin paleográfia) volt állandó, emellett Oklevéltan és Címertan szerepelt sűrűn, ugyanilyen óraszámban.

1944-ben habilitált a korábbi tanársegéd, Varga Zoltán. Előadásai a magyar reformkor és a szabadságharc politikai, gazdasági és társadalmi kérdéseit vizsgálták.

Végül 1947-ben Balogh István muzeológus, Hajdú vármegye kisgazdapárti főispánja „A Tiszántúl néptörténete” tárgykörből szerzett magántanári képesítést. Előadásokat az Alföld és azon belül a Tiszántúl gazdasági és társadalmi életéről tartott.

³⁵ BTK Jegyzőkönyvek 1948/49. tanév, XIV. rendes ülés, 1949. febr. 28. 232. pont. Megerősítése: VKM. 214204/1949. VI. sz.

³⁶ VKM. 37910/1941. IV. sz.

³⁷ VKM. 24206/1933. IV. sz.

³⁸ Bobula Ida Magyarországon a nők történelmi szereplésével és híres asszonyok életével foglalkozott, viszont a negyvenes évek második felében az Egyesült Államokba történt emigrálása után témát változtatott és a legnevesebb és legelismertebb sumerológus lett.

Magyar történelemből a következő pályatételeket tűzték ki³⁹: 1. „I. Ferdinánd politikája” (1915). 2. „Összegyűjtendők a forrásokból s kritikailag megvizsgálándók mindazok az adatok, melyek a keleti (bizánci) egyháznak a magyarság körében végzett hittérítő munkájára vonatkoznak az Árpádok alatt” (1915-1917). 3. „Országgyűléseink nyomdokai az Anjou-korban” (1916). 4. „Sinay Miklós kéziratgyűjteményének ismertetése a magyar történelmi irodalom szempontjából” (1917-1918). 5. „Debreczen ipara a XVIII. században” (1920). 6. „A kiskorú magyar királyok és azok helyettesítése” (1921-1923). 7. „A szultánok magyar vonatkozású athnaméinek ismertetése” (1924-1925). 8. „A királyi tanács szerepe az országgyűlések előkészítésében a XVI. és XVII. században” (1926). 9. „Debrecen az orosz megszállás alatt” (1927-1929). 10. „II. József türelmi rendelete és annak irodalmi hatása” (1930-1931). 11. „Vallásügyi viszonyok a székelyföldön a XVI. és XVII. században” (1932). 12. „Gróf Zrínyi Miklós munkáinak történelmi kútfői jelentősége” (1933). 13. „A vármegye 1790-1848.” (1934). 14. „Magyar harcászat a XVI. században” (1935-1936). 15. „A vármegye a XVII. században” (1937). 16. „A székelyek hadi szervezete 1562-ig” (1938). 17. „III. Károly telepítései Magyarországon” (1939). 18. „Sinay Miklós történetírói működése” (1940-1941). 19. „Lisznyai Kovács Pál történetírói munkássága” (1942-1945). 20. „Verbőczy társadalomszemlélete” (1946-1947). 21. „Egy hajdúváros 1848-49-ben” (1948).

Egyetemes történelemből ezek szerepeltek: 1. „A hűbériség keletkezése a germán államokban” (1915-1916). 2. „Az egyetemes történelem egysége, felosztása s a felosztások bírálata” (1917). 3. „A hűbériségnek, mint állami és társadalmi intézménynek egyetemes történeti jelentősége” (1918). 4. „A nemzetiségi kérdés a XIX. század első felében” (1920-1921). 5. „Az európai hatalmak érdekcsoportjainak fejlődése és változásai az újkorban” (1922). 6. „A német császárok befolyása a pápaválasztásra” (1924-1933). 7. „Nagy Károly a régi és modern történetírás tükrében” (1941-1948).

A Kelet-Európa Történelmi Tanszék is írt ki pályatételeket: 1. „Báthory István mint lengyel király” (1940). 2. „Nagy Lajos lengyel királysága” (1941). 3. „Nagy Lajos lengyelországi uralma” (1942). 4. „Hedvig királynő a lengyel trónon” (1943-1948).

Ókori történelemből és klasszikus archeológiából is szerepelt pályatétel, de ebből soha senki nem írt dolgozatot: 1. „Az ókori Magyarország történetére vonatkozó irodalom méltatása 1848-ig” (1924-1940). 2. „Deb-recenvidéki római kori szarmata-település és leletek” (1941-1948).

³⁹ A kitűzött pályatételek megtalálhatók a félévente kiadott *Tanrend*-ekben (1914-1949).

Egyetlen egyszer, 1939-ben művelődéstörténet kategóriában is feltűnt pályatétel:
„A könyvnyomtatás története Magyarországon” (1939)

1. Melléklet: A Történelmi Intézet professzorai és szakelőadói (1914-1950).⁴⁰

Történelmi Szeminárium – igazgatója

Dr. Pokoly József ny. r. tanár	1914. XI. 4. – 1922. XII. 11.
Dr. Rugonfalvi Kiss István ny. r. tanár	1924. XII. 18. – 1942. IX. 30.
Dr. Divéky Adorján ny. r. tanár	1942. IX. 30. – 1944.
Dr. Szabó Dezső ny. r. tanár	1945. – 1949. IX. 27.
Dr. Szabó István ny. r. tanár	1949. IX. 27. – 1959.

Magyar történelmi Szeminárium – vezetője

Dr. Rugonfalvi Kiss István ny. r. tanár	1914. VIII. 26. – 1942. X. 1.
<i>Dr. Pokoly József ny. r. tanár (helyettes)</i>	1914. XI. 4. – 1915. XII. 31.
<i>Dr. Darkó Jenő ny. r. tanár (helyettes)</i>	1914. XI. 4. – 1915. XII. 31.
<i>Dr. Pap Károly ny. r. tanár (helyettes)</i>	1914. XI. 4. – 1915. XII. 31.
<i>Dr. Szabó Dezső ny. r. tanár (helyettes)</i>	1941. IX. 10. – 1943. VI. 30.
Dr. Szabó István ny. r. (1945-ig ny. rk.) tanár	1943. IX. – 1959.

Egyetemes történelmi Szeminárium – vezetője

Dr. Pokoly József ny. r. tanár	1914. VIII. 26. – 1918. VI. 18.
Dr. Szentpétery Imre ny. r. tanár	1918. IX. 1. – 1923. IX. 1.
<i>Dr. Szentpétery Imre ny. r. tanár (helyettes)</i>	1923. IX. 1. – 1923. XII. 22.
Dr. Szabó Dezső ny. r. tanár	1924. III. – 1959.

Ókori történelmi Szeminárium – vezetője

Dr. Pokoly József ny. r. tanár	1918. VI. 18. – 1922. XII. 11.
Dr. Alföldi András ny. r. (1929. IV.-ig ny. rk.) tanár	1923. IX. 1. – 1931. I.
<i>Dr. Szabó Dezső ny. r. tanár (helyettes)</i>	1925. VI. 1. – 1926. VI. 1.
<i>Dr. Szabó Dezső ny. r. tanár (helyettes)</i>	1930. IX. 25. – 1940. X. 19.
Dr. (1945-től Járdányi-)Paulovics István ny. r. tanár	1940. X. 19. – 1952. XII. 9.(†)

Kelet-Európa Történelmi Szeminárium

Dr. Divéky Adorján ny. r. tanár	1939. IX. 1. – 1945. IV.
<i>Dr. Szabó Dezső ny. r. tanár (helyettes)</i>	1943. I. 15. – 1943. VII. 1.

⁴⁰ Az összeállítás a Bölcsészettudományi Kari Jegyzőkönyvek (1914-1950) alapján készült.

Dr. Szabó Dezső ny. r. tanár (helyettes) 1947. II. 24. – 1948. XII. 31.

Társadalomtudomány szakelőadó

Dr. Balogh István magántanár 1947. V. 31. – 1948. VII. 7.

Dr. Vas Tibor jogi magántanár 1949. II. – 1949. VIII. 31.

2. Melléklet. A Történelmi Intézet tanársegédei és gyakornokai (1925-1950).⁴¹

Fizetéses adjunktus

Dr. Borossy András 1950. I. 1. – 1950. IV. 25.

Díjas tanársegéd

Dr. Salacz Gábor 1925. X. 1. – 1927. IX. 29.

Dr. Szabó István 1927. X. 1. – 1928. IX. 6.

Dr. Klein Gáspár 1928. X. 1. – 1930. XII. 12.

Dr. Varga Zoltán 1931. I. 1. – 1936. IX. 16.

Dr. Dobó Árpád 1936. X. 1. – 1941. I. 28.

Dr. Lovas Rezső 1941. II. 1. – 1944.

Dr. Borossy András 1946. X. 1. – 1949. XII. 31.

Módy György István 1950. I. 1. – 1950. IV. 27.

Fizetéstelen tanársegéd

Dr. Simon László 1938. IX. 1. – 1941. I. 28.

Dr. Dobó Árpád 1941. II. 1. – 1944.

Dr. Dobó Árpád 1945. – 1950. VIII. 31.

Díjas gyakornok

Módy György István 1949. V. 12. – 1949. XII. 31.

Díjtalán gyakornok

Simon László 1936. X. 1. – 1938. VIII. 31.

Lovas Rezső 1939. IX. 1. – 1941. I. 31.

Novák József 1939. IX. 1. – 1941. I. 28.

Paniti Gáspár Gabriella 1941. II. 1. – 1944.

Kónyi (Kluka) Sándor 1941. II. 1. – 1942. X. 31.

Tok Miklós 1942. XI. 1. – 1944.

⁴¹ Az összeállítás a Bölcsészettudományi Kari Jegyzőkönyvek (1914-1950) alapján készült.

Módy György István	1947. IX. 1. – 1949. V. 12.
Barla Gyula	1947. IX. 1. – 1950. VIII. 31.
Simonffy Emil	1949. IX. 1. – 1950. VIII. 31.
Balogh György	1949. IX. 1. – 1950. VIII. 31.
Nagy Erzsébet	1949. IX. 1. – 1950. VIII. 31.
Berczi Imre	1949. XI. 1. – 1950. VIII. 31.
Máté Sándor	1950. IV. 1. – 1950. VI. 15.

Díjas könyvtárkezelő-demonstrátor

Módy György István	1946. X. 1. – 1949. V. 12.
Berczi Imre	1949. V. 12. – 1949. IX.
Hársfalvi Péter	1949. XI. 1. – 1950. VIII. 31.
Kónya Sándor	1950. VI. 15. – 1950. VIII. 31.
Máté Sándor	1950. VI. 15. - 1950. VIII. 31.

Kelet-Európa Történeti Szeminárium

Díjtanulmánygyakorlatok

Balázs Viktor	1941. IX. 1. – 1941. X. 31.
Málnási Erzsébet	1941. XI. 1. – 1944.
Berczi Géza	1947. V. 1. – 1949. VIII. 31.
Almássy Éva	1947. IX. 1. – 1949. VIII. 31.

József Mudrák

A short history of the Department of History at the Hungarian Royal University in Debrecen between 1914 and 1949

When the Hungarian Royal University in Debrecen was established in 1914, two departments of History were founded. István Rugonfalvi Kiss was made Chair at the Department of Hungarian History and József Pokoly was appointed the Head at the Department of World History. An independent Department of Ancient History was created in 1918. At the beginning, József Pokoly (who was moved from the Department of World History), and after 1923 András Alföldi chaired this Department, now at the Count István Tisza Hungarian Royal University. Instead of Pokoly, Imre Szentpétery directed the Department of World History from 1918 to 1923 when he went to the Péter Pázmány Hungarian Royal University in Budapest. Dezső Szabó succeeded him at the direction of the

Department. An independent Department of Eastern European History was set up by Adorján Divéky that incorporated the Hungarian Institute at Warsaw directed by Divéky up to that time. Afterwards Alföldi changed his position for another one at the Péter Pázmány Hungarian Royal University in Budapest in 1930, the Chair of the department became vacant. It was then Dezső Szabó that substituted him and in 1940 István (Járdányi-)Paulovics was placed here from the University of Pécs to fill this position. In 1942 István Rugonfalvi Kiss retired and István Szabó, an outstanding historian took up this post. There are two supplements in this paper containing lists of professors, assistant lecturers and trainees.

Kerepeszki Róbert**Balkanológiai program a Debreceni Egyetemen
a 20. század első felében¹**

A dualizmus korának végén Magyarország kultúr- és bizonyos mértékben nemzetiségpolitikai törekvései alapjaiban határozták meg az 1912-ben alapított debreceni egyetem leendő munkaterületét. Gróf Tisza István második miniszterelnöksége idején (1913. június 10. – 1917. június 15.), a világháború előestéjén a kormány felismerte a Monarchia területén, szűkebb értelemben a magyar korona országaiban élő nemzetiségek erejét, illetve azok kapcsolatait a szomszédos, különösen a balkáni államokkal. A politikai elit figyelme állami és gazdasági érdekek mellett kulturális vonatkozásokban is megmutatkozott, és fokozódott az érdeklődés a környező, főképp a déli országok népei iránt.²

Mindez, nem utolsósorban, az oktatásban is jelentkezett, és megfogalmazódott az a cél, hogy a magyar egyetemek vonzzák hozzáuk más nemzetek diákságát is. Ebben kiemelt szerepet kapott a fekvéséből adódóan tökéletesen alkalmas Debrecen új egyeteme is, így nem sokkal az alapítás után lehetőség nyílt a különböző balkanológiai programok és tanszékek indítására.³

Az elképzelést a debreceni professzorok közül elsőként a bizánci történelem-

¹ A XXVII. OTDK Humántudományi Szekciójának 1945 előtt magyar történelem tagozatában a Magyar Történelmi Társulat Nagydíjával kitüntetett, I. helyezést elért tanulmány egy részének újabb kutatások alapján kibővített változata.

² A Tisza-kormány és a magyar politika világháború előtt nemzetiségpolitikájáról legújabban lásd VERMES Gábor: *Tisza István. Századvég Biográfiák*. Budapest, 1994. 218-221. A magyar tudomány Balkán felé fordulását egyébként a dualizmus utolsó éveiben leginkább Thallóczy Lajos, a magyar történelem balkáni kapcsolatainak ismerője, a bécsi külügyminisztérium munkatársa szorgalmazta. GUNST Péter: *A magyar történetírás története*. Történelmi Kézikönyvtár. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000. 211. A két világháború közötti magyar történetírásról lásd még Erős Vilmos: *Történetírás*. In: *Magyarország a XX. században. V. kötet. Tudomány 2. XI. Társadalomtudományok* (Szerk. KOLLEGA TARSOLY István). Babits Kiadó, Szekszárd, 1996-2000. 285-312.

³ VARGA Zoltán: *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914-1944*. K. n. Debrecen, 1967. 32-34.

mel és filológiával foglalkozó Darkó Jenő karolta fel, aki ekkor a bölcsészkar I. klasszika-filológia (görög) tanszékének vezetője volt. Darkó erdélyi származású, református székely család leszármazottja volt, aki a középiskola sikeres elvégzése után a budapesti egyetemre került. Itt az Eötvös-Kollégium is a tagjai közé választotta, és főként az ekkor már nagy tekintélynek örvendő Pecz Vilmos klasszika-filológus hatására fordult az érdeklődése a közép- és újjörög filológia, szűkebb értelemben pedig a magyar vonatkozású bizánci források vizsgálata felé. Az egyetemet 1902-ben végezte el, majd 1904-1908 között több külföldi tanulmányutat tett Európa nagy levéltáraiba (München, Párizs, Velence, Firenze, Róma, Oxford, Athén), ahol a bizánci szerzők, különösen a magyar történelem szempontjából jelentős, de a korábbiakban méltánytalanul kevés figyelmet kapó Laonikos Chalkondyles kéziratát kutatta. 1908-tól a debreceni egyetem indulásáig a Debreceni Református Kollégium klasszika-filológia tanszékét vezette. Időközben, 1910-ben közép- és újjörög filológia tárgykörből a budapesti egyetemen magántanárrá habilitáltak, és 1913-ban a Magyar Tudományos Akadémia is levelező tagjává avatta. Az 1910-es évek közepén alakult ki a tudományos programja, melyben helyet kapott a magyar, a török, és még inkább a szláv népek történetének mélyebb bemutatása, illetve megismertetése, Bizánc kora- és érett középkori szerepének megvilágítása, az onnan a környező fiatal államokra hatást gyakorló műveltség és művészet kutatása, valamint a bizánci és szláv szellem találkozásának és összeolvadásának vizsgálata is. Ez kapcsolódott a korszak kultúr- és oktatáspolitikai törekvéseihez. Nem véletlen, hogy a balkanológia beindítása a debreceni egyetemen az ő nevéhez fűződik, és szívós ragaszkodása a későbbiekben vázolt programjához végigkísérte egész egyetemi tanári pályafutását.⁴

Többek között a fent bemutatott tudományos programja miatt 1915-ben Darkó tagja lett Láng Nándor latinprofesszor és dékán, Tankó Béla filozófiaprofesszor, Rugonfalvi Kiss István, a magyar történelem professzora, Pokoly József, ekkor még az egyetemes történelem professzora és Pápay József, a magyar és finnugor nyelvészet professzora mellett az új tanszékek szervezésével, illetve kettéválasztásával megbízott bizottságnak, melynek első előterjesztésében már szóba került Darkó indítványára a balkanológiai tanszékek kérdése is. A problémakör fontosságát és összetettségét mérlegelve azonban a bizottság különválasztotta „a javaslat többi részétől, s programmszerű részletességgel leendő

⁴ Darkó Jenő pályafutásáról lásd legújabban KEREPESZKI Róbert: *Darkó Jenő tudományos szervező tevékenysége a Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetemen*. OTDK-dolgozat, Kézirat. Debrecen, 2004. In: *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből II.* Szerk. HOLLÓSI Gábor. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola. Debrecen, 2005. 57-84.

tisztázás céljából a következő kari ülésen alaposabb előkészítés után újabb tárgyalás alá” kívánta venni. Az előkészítés munkálatait a kar előadói minőségben Darkóra bízta.⁵

Darkó a következő kari tanácsi ülésre elkészítette a tervezetét, melyet mellékletként a jegyzőkönyvhöz csatoltak. Ebben fogalmazta meg a kultúrpolitikai törekvésekkel egybevágóan, hogy Debrecen lenne a „legalkalmasabb a balkanológiai studiumoknak koncentrálására”, és ebben látta az „egyetem különleges hivatását”.⁶ Ugyanakkor a kar fejlesztésének közelebbi feladatai közé sorolta a balkáni népek nyelvvel, irodalmával és történetével foglalkozó tanárszékek szervezését, mivel a balkáni népek történelme az idők folyamán szorosan összefonódott a magyarokéval, és „a balkáni viszonyoknak állandó szemlétartása és pontos ismerete a jelenben és a jövőben is fontos érdeke lesz nemzetünknek”.⁷ Darkó utalt a Monarchia, szűkebb értelemben a királyi Magyarország területén élő nemzetiségekre, amikor úgy fogalmazott, hogy „új és erős kapcsolatot teremthetnénk a magyarság és e nemzetiségek között, ha lehetővé tennők, hogy nemzetiségi ifjúságunk az őt közelről érdeklő balkáni disciplinákat magyar szellemi légkörben és magyar kulturális gócpontban sajátíthassa el”, mivel, és ez érdekes, „az itt tanuló nemzetiségi ifjúság esetleg felmerülő szeparatiztikus törekvéseiben a környezet részéről semmiféle támogatásra nem talál, sőt erős ösztönzést fog nyerni arra, hogy a magyarsághoz asszimilálódjék”. Ez a kissé naivnak tűnő indoklás tulajdonképpen egybevágott az 1910-es évek magyar oktatás- és kultúrpolitikájával, mely a nemzetiségek határozott, már-már erőszakos beolvasztását célozta, és amit legerőteljesebben gr. Apponyi Albert képviselt.⁸

Darkó felidézte a jegyzőkönyvben a Balkán-kutatások eddigi kezdeményezéseit a Monarchia keretein belül⁹, egészen addig, amíg 1914-ben bécsi mintára a Magyar Tudományos Akadémia megalakította a saját balkáni bizottságát. De maga Darkó is jól tudta, hogy ez az új kezdeményezés egyelőre pusztán

⁵ A Debreceni M. Kir. Tudományegyetem Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Karának Jegyzőkönyve (a továbbiakban BTK Jk) 1915/16-os tanév, III. rendes kari ülés (1915. november 26.) 14. szám és melléklete.

⁶ BTK Jk 1915/16-os tanév, IV. rendes kari ülés (1915. december 21.) 26. szám. A további idézetek az ugyanehhez a számhoz kapcsolódó 2. számú mellékletből származnak, melyet Darkó a balkanológiai bizottság 1915. december 17-én tartott értekezletén terjesztett elő, majd annak elfogadása után került a kari tanács elé. HBML VIII.8/b. 1. d. 92/1915-16. és 95/1915-16.

⁷ Nem véletlenül, hiszen a világháborút kiobbantó *casus belli* is a Balkánnak volt köszönhető.

⁸ A magyar kormányok nemzetiségpolitikájára lásd még TILKOVSKY Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Történelmi Kézikönyvtár. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.

⁹ A Bécsi Császári Tudományos Akadémia balkáni bizottságára (*Balkan-Kommission*) emlékeztet, mely „*Schriften der Balkankommission*” néven működött akkor, mikor Darkó előállt a maga balkanológiai tervezetével.

„elemi tudományos szükségletek” kielégítésére alkalmas, és „balkáni szótárak, nyelvtanok, leíró és ismertető munkák írására hirdetett pályázatot”. Rámutatott továbbá arra, hogy Közép-Európában még nem nyert akkora teret a kelet-európai történelem és a szláv filológia tanulmányozása, még Magyarországon a budapesti egyetemen is csak a horvát és az oláh nyelv- és irodalomnak volt külön tanszéke, illetve a közép- és újjörög filológiát a 3. klasszika-filológia tanszék professzora oktatta¹⁰, és Kolozsvárott is csupán az ural-altaji és az oláh nyelvnek volt saját tanszéke, míg a török-tatár nyelvet is magántanárok adták elő.¹¹ Fontos szerepet kapott Darkó elképzeléseiben, hogy „a debreczeni egyetem balkáni tanszékeinek szervezésénél is a magyar állam érdekeit kell főszenpontul tekinteni, de viszont ezen főszenpont által megszabott irányban teljes mértékben ki kell elégíteni a tudományos igényeket is. Az állami érdek azt kívánja, hogy behatóan foglalkozzunk mindazoknak a balkáni népeknek művelődési viszonyaival és történetével, melyeknek élete közvetlen és érezhető befolyással volt, illetőleg van a magyar nemzet életére”.

Ezen gondolatok mentén Darkó hat új tanszék felállítását terjesztette elő¹²:

1. Közép- és újjörög filológiai (bizantinológiai) tanszék: Feladata a térség tanulmányozása szempontjából legfontosabb Bizánc történelmének vizsgálata, mivel a középkor elején Bizánc volt legnagyobb hatalmi tényező, mely a Balkán életét alapvetően meghatározta.
2. Sémi filológiai tanszék: Feladata az arab nyelvű források tanulmányozása, illetve az arab kalifátus történetének vizsgálata, mivel egyike volt a leghatalmasabb világbirodalmaknak, jelentős tényező volt az európai történelemben, és számos állam életére volt hatással.
3. Kelet-Európa története tanszék: Feladata a Balkán politikai viszonyaira a múltban is jelentős befolyással bíró Oroszország történelmének vizsgálata.

¹⁰ Darkó is ezen a tanszéken szerezte a doktorátust Pecz Vilmos irányítása alatt. Darkó Jenő pályafutásának korai szakaszára az előbbin (4. jegyzet) kívül lásd még SZABÓ Árpád: *Darkó Jenő emlékezete*. Tisza István Tudományos Társaság – Emlékbeszédek I. köt. 4. [Societas Scientiarum Debrecinensis de Stephano Tisza Nominata – Orationes ad memoriam sociorum habitate. Tom. I. Fasc. 4.] Debrecen, 1941.

¹¹ Egyike ezeknek az a Pröhle Vilmos, aki később a Debreceni Egyetemre került. Pályafutására lásd 14, 17. és 21. jegyzetet.

¹² Ezt Milleker Rezső földrajzprofesszor indítványára kiegészítették egy hetedik tanszékkal, mely a Balkán és a Közel-Kelet jelenkori gazdaság- és kereskedelem-földrajzát tárgyalta volna. BTK Jk 1915/16-os tanév, IV. rendes kari ülés (1915. december 21.) 26. szám. HBML VIII.8/b. 1. d. 92/1915-16. és 95/1915-16.

4. Szláv filológiai tanszék: Feladata a Balkán vizsgálata szempontjából kikerülhetetlen szláv nyelvek oktatása.

5. Török-tatár filológiai tanszék: Feladata a késő középkor és a kora újkor tanulmányozásában nagy jelentőségű török, illetve tatár történelem és nyelv vizsgálata és tanítása.

6. Oláh nyelv- és irodalom tanszék: Feladata a román nyelv oktatása. Nem véletlenül, hiszen a románság a Monarchia utolsó éveiben Magyarország egyik legjelentősebb nemzetisége volt, politikai súlya egyre növekedett.

A balkanológiai program koncepciója valóban alapos volt, hiszen a Balkán történetét a bizánci hódoltságtól egészen a jelenkorig végigkísérte, és kiemelt szerepet szánt benne a térség megismerése szempontjából nélkülözhetetlen nyelvek oktatásának. Éppen ezért Darkó előadói munkáját a bizottság és a kar egyhangúan elfogadta. Egyúttal sürgette a vallás- és közoktatásügyi miniszter felé elfogadásra való továbbterjesztését, illetve hogy *„addig, míg a tervezet egész programja rendre kivitelre juthat, a legszükségesebb nyelvi ismeretek megszerzésére egy oláh-, egy délszláv- és török nyelvi lektori állást szervezni méltóztatásuk”*.

Darkó a programja megfogalmazása után igyekezett ennek országos hírverést és támogatást szerezni, és emiatt a sajtóhoz fordult. 1916 elején az országos napilapok több rövidebb publicisztikáját közölték, melyben a világháborús helyzetre utalva népszerűsítette programját, és próbálta azt alátámasztani. Legjellemzőbb példája ennek az 1916. február 6-án megjelent, „A Balkán és a magyar tudomány” című cikke, melyben rámutatott arra, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia háborúja a Balkánért korántsem fog véget érni a majdani, vélhetően jelentős területgyarapodással járó békével: a harcot kulturális téren is folytatni kell ahhoz, hogy ezek a területek asszimilálódjanak a Monarchiához. Ehhez a magyar tudománynak is meg kell ismernie balkáni népek lelkületét és kultúráját, és *„el kell mélyednünk a balkáni népek nyelvének, vallásának, történetének tanulmányozásában, hogy e népek lelki világához egészen közel férközhessünk s ebben a világban tisztán láthassunk és helyesen ítélhessünk”*. A továbbiakban a cikke tulajdonképpen rövidített formában megismétli azt, amit a magyar Balkán-kutatások szerény múltjáról és akkori jelenéről Darkó a kari tanácsnak tett jelentésében megfogalmazott, majd az írása végén kiegészíti azt. Ugyanis véleménye szerint *„a középiskolai tantervet is hozzá kellene idomítani egy kissé balkáni szükségleteink kielégítéséhez. Elsősorban a történelem tanításánál, a hol eddigelé káros egyoldalúsággal Nyugat-Európa történetét domborították s a Keletét nagyon is háttérbe szorították, szinte azt mondhatni, hogy*

majdnem egészen mellőzték”. Fontosnak tartotta, hogy a klasszikus nyelvek mellett a szláv nyelveket is oktassák a közép-, illetve felsőfokú iskolákban. Összegzésül kijelenti, „*kívánatos, hogy összes tudományos és felsőbbfokú tanintézetünk fölvegyék programjukba a balkáni tudományok ápolását és terjesztését. Minél nagyobb mértékben teszik ezt, annál biztosabban remélhetjük, hogy a magyar nemzet tartósan meg fogja őrizni és még emelni is fogja a háború által szerzett befolyását a Balkánon*”.¹³

Ezeknek megfelelően már 1915 végén Darkó és a kar megtette az első lépéseket a Balkán-program megvalósítására. Először a *török-tatár lektorátus* megszervezése kezdődött el, melyre Pröhle Vilmos alkalmazták. Pröhle Vámbéry Ármin tanítványa volt, tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, és 1895-ben szerzett bölcsészdoktorátust török-tatár nyelvészetből, perzsa nyelv és irodalomból, illetve indogermán összehasonlító nyelvészetből. A kolozsvári egyetem bölcsész-, nyelv- és történettudományi kara 1908 januárjában habilitálta magántanárrá török-tatár nyelvtudományból.¹⁴ 1915-ben értesült a Debrecenben szerveződő balkanológiai programról, még az 1915/16-os iskolai év folyamán leköszönt a kolozsvári magántanári tiszteről, és benyújtotta a Debreceni Egyetemre habilitációs kérvényét. A kar Pápay József és Darkó Jenő részvételével kéttagú bizottságot küldött ki ennek megvizsgálására, amit az előadói jelentéseik alapján elfogadott, és Pröhlét török nyelvi lektornak alkalmazták.¹⁵

Azonban a kolozsvári magántanár jelentkezése után nem sokkal Hrvic Mustapha, egy végzős joghallgató is beadta pályázatát az állásra, akit 1916 februárjában képesítettek, és – egy félévre – magántanárként alkalmazták.¹⁶ Kettejük közül a következő tanév elejére csak Pröhle maradt az egyetemen, akinek lektorsága 1916 novemberében és decemberében ismét napirendre került a kari tanács ülésein. Ekkor, majd 1917 májusában meghosszabbították a megbízatását.

A török lektorátus tanszékké szervezésének következő állomása Pröhle nyil-

¹³ DARKÓ Jenő: A Balkán és a magyar tudomány. *Budapesti Hírlap*, XXXVI. évfolyam 37. szám. 1916. február 6. Lásd még DARKÓ Jenő: Magyar-bolgár-török testvériség. *Budapesti Hírlap*, XXXVI. évfolyam 120. szám. 1916. április 30.

¹⁴ SINOR Dénes: Emlékezés Pröhle Vilmosra. *Magyar Nyelv* 1995. Pröhle főbb művei: *Rendszeres oszmán-török nyelvtan*. Pozsony, 1899. *A török irodalom története*. Egyetemes irodalomtörténet IV. Szerk. HEINRICH Gusztáv. Budapest, 1910. *A japán nemzeti irodalom kis tükré*. Budapest, 1937.

¹⁵ Felterjesztés a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz Pröhle Vilmos magántanári képesítésének megerősítésére: HBML VIII.8/b. 1. d. 279/1915-16. és 289/1915-16.

¹⁶ Hrvic Mustapha alkalmazását lásd BTK Jk 1915/16-os tanév, IV. rendes kari ülés (1916. december 21.) 25. szám. BTK Jk 1915/16-os tanév, VI. rendes kari ülés (1916. február 21.) 36. szám.

vános rendkívüli tanári címe volt, melyet Darkó javasolt a tanácsban. A kinevezés azonban a világháborús helyzet miatt sokat váratott magára. Darkó Huss Richárd németprofesszor személyében támogatóra talált a balkanológiai program és a török tanszék megvalósítására, aki többször sürgette a kari tanácsban Pröhle rendkívüli tanári kinevezését. Azonban csak 1918 novemberében alakult meg a bizottság a tanszék szervezésének megvizsgálására és lebonyolítására Darkó Jenő, Pápay József és Rugonfalvi Kiss István részvételével. Jelentésük 1919. március 1-re készült el, melynek hatására Pröhlét kinevezték, és hivatalosan is megkezdhette munkáját a török nyelv és irodalom tanszék.¹⁷

A balkanológiai program történetében jelentős volt az 1918 tavaszán tett lépés is, mely Erdős József rektor 818/1917-18. számú leiratára kínálkozott. Ebben a vallás- és közoktatási miniszter egy német memorandumra reagálva a Balkánt és a Keletet ismertető főiskolai tanfolyamok szervezése tárgyában küldött utasítást a Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Karnak. A kérdés megvizsgálására Pápay József dékán elnökletével, Láng Nándor prorektor, Milleker Rezső földrajzprofesszor részvételével és Darkó Jenő előadásával bizottság alakult, mely – ugyan Darkó távollétében, de az ő előterjesztésére – a következő kari tanácsi ülésre el is készítette a miniszteri leirat véleményezését. Ebben sürgették a tárgykörrel foglalkozó szakkönyvtár létesítését, illetve az 1915-ben elindult balkanológiai program mielőbbi megvalósítását, és javasolták egyfajta alapozó képzésként mind az egyetemen, mind a tanárképző intézetben a Balkán akkori állapotait ismertető előadások megtartását.¹⁸

A világháború, illetve az azt követő bizonytalan, változó körülmények nagyban lassították a program megvalósulását. Így csak 1920 áprilisában kerülhetett sor a *horvát-szerb lektori állás* meghirdetésére. Darkó ekkor egy kereskedelmi iskolai tanár, Tuster Ignác alkalmazására tett javaslatot. Tusternak pályáznia

¹⁷ A török tanszék szervezésének és Pröhle Vilmos alkalmazásának, illetve előmenetelének állomásait lásd BTK Jk 1915/16-os tanév, III. rendes kari ülés (1915. november 26.) 15. szám. BTK Jk 1915/16-os tanév, X. rendes kari ülés (1916. június 2.) 55. szám. BTK Jk 1916/17-es tanév, III. rendes kari ülés (1916. november 24.) 20. szám. BTK Jk 1916/17-es tanév, IV. rendes kari ülés (1916. december 15.) 33. szám. BTK Jk 1916/17-es tanév, IX. rendes kari ülés (1917. május 22.) 70. szám. BTK Jk 1917/18-as tanév, III. rendes kari ülés (1917. november 27-28.) 21. szám. BTK Jk 1917/18-as tanév, II. rendes kari ülés (1917. október 30.) 16. szám. BTK Jk 1917/18-as tanév, VIII. rendes kari ülés (1918. március 22.) 56. szám. BTK Jk 1918/19-es tanév, III. rendes kari ülés (1918. november 27.) 20. szám. BTK Jk 1918/19-es tanév, VI. rendes kari ülés (1919. március 1.) 38. szám. Darkó indítványa Pröhle nyilvános rendkívüli tanári kinevezésére: HBML VIII.8/b. 2. d. 156/1917-18.

¹⁸ A Balkánt és a Keletet ismertető főiskolai tanfolyamok szervezésére lásd BTK Jk 1917/18-as tanév, VIII. rendes kari ülés (1918. március 22.) 48. szám. BTK Jk 1917/18-as tanév, IX. rendes kari ülés (1918. április 26.) 62. szám.

kellott, melyet a kar az 1919/20-as tanév végén bírált el, és 8 igen és 2 nem szavazat mellett elfogadott. A megválasztott horvát-szerb lektor nagy ambíciókkal kezdte meg egyetemi munkásságát. Az 1922/23-as tanév elején már a balkanológiai előadói tisztségre jelentkezett, mely a már említett, a Balkán akkori állapotait ismertető főiskolai és egyetemi alapozó előadások megtartását jelentette volna. A kar 1922 novemberében tárgyalta Tuster kérvényét, melyet végül elutasított, csak a horvát-szerb lektori megbízatását hosszabbította meg, és továbbra is heti három órában tartott kezdő és haladó szinten horvát-szerb nyelvi gyakorlatokat, illetve nyelvi beszéd- és stílusgyakorlatot.¹⁹

A világháború és Trianon sokkja, a megváltozott politikai és gazdasági helyzet kérdésessé tette nemcsak a balkanológiai program, hanem az egész egyetem létét is. A bethleni konszolidáció idején Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi minisztersége azonban reményt jelentett a fennmaradásra. Klebelsberg ugyanis a kultúrfölény-politikával, illetve a kulturális decentralizációra és a vidéki egyetemek jelentőségének növelésére irányuló törekvéseivel utat mutatott a felsőoktatásnak is. Már a világháború előtt kiemelt szerepet szánt az akkor még csak szerveződő debreceni egyetemnek. Tökéletesen látta a nemzetiségekkel kapcsolatos problémákat, hiszen 1907-től a miniszterelnökség nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó ügyosztályának vezetője volt. Ezzel egy időben a Julián Egylet elnökeként többek között célul tűzte ki a mohamedán bosnyák fiatalok, és általában a balkáni ifjúság magyarországi iskoláztatását, ugyanis fontosnak tartotta, hogy a Balkánon a monarchia katonai expanziója kulturális téren is megmutatkozzon.

Ekkor gondolhatott először arra, hogy Debrecen tökéletesen alkalmas lenne erre a feladatra, *„mert a még felállításra váró egyetemet tiszta papiroslapnak tekintette, amire majd rá lehet írni a magyarság déli és keleti hivatásával összefüggő tudományágak legmagasabb fokon való művelésének programját”*. 1913-ban memorandumot készített *„az idegenben élő magyarság gyermekeinek, valamint Horvát-Szlavónországokból, Boszniából és Hercegovinából és a balkáni államokból való nem magyar ifjak magyarországi iskolázásáról”*, és egyben ezt szánta a debreceni egyetem első munkaprogramjának. *„Nem lenne ránk nézve hízogó, – írja – ha pár horvát és bosnyák fiút csak ösztöndíjjal tudnánk főiskoláinkra csalogatni. Kell, hogy az egyetemeinken kifejlődő tudományos*

¹⁹ A horvát-szerb lektorátus szervezésének és Tuster Ignác alkalmazásának, illetve előmenetelének állomásait lásd BTK Jk 1919/20-as tanév, VIII. rendes kari ülés (1920. április 10.) 45. szám. BTK Jk 1919/20-as tanév, XII. rendes kari ülés (1920. június 7.) 72. szám. BTK Jk 1922/23-as tanév, II. rendes kari ülés (1918. szeptember 23.) 10. szám. BTK Jk 1922/23-as tanév, IV. rendes kari ülés (1922. november 21.) 23. szám. Tuster óráira lásd pl. *A debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem tanrendje az 1925/26. tanév II. félévére* (a továbbiakban *Tanrend...*) Debrecen, 1925. 19.

munka vonzza hozzánk a magyar birodalom hatalmi körén kívül eső balkáni nemzetek fiatalságát is". Ebből következően Klebelsberg eszmevilágának egyik fontos elemévé vált, hogy „*igazi történeti hivatásunk, melynek teljesítése révén az emberiség értékei közé emelkedhetünk, a közvetítés kelet és nyugat között*". Tehát a végső konklúzió a debreceni egyetem általa meghatározott első munkatervében: „*Vonjuk le ennek a földrajzi helyzettől diktált hivatásnak következményeit egyetempolitikai téren is. Szervezzük meg úgy a debreceni egyetemet, hogy ott a tudományos munka tervszerűen ezt a célt is szolgálja. Szervezzük meg mindazokat a tanszékeket is, amelyek a balkáni részeket érdeklő sajátos keleti szakokat képviselik*". A klebelsbergi koncepció a török filológiai és történelmi, bizantinológiai és szlavisztikai tanszékek felállításával számolt a debreceni egyetemen, mely „*rokonszakok olyan kulturális környezetet teremtenének, amelyhez fogható nem lenne Európában*". Ugyanakkor Klebelsberg tisztában volt azzal, hogy nagyon sok idő és pénz kell a megfelelő képzettségű tanári gárda megteremtéséhez, a segéd- és forrásanyagok biztosításához és a diákok ösztöndíjakkal való idecsábításához, így a megvalósítás kapcsán ő is évtizedekben gondolkodott. Világosan látható, hogy Darkó szerteágazó és alapos balkanológiai programja minden ponton egybevág Klebelsbergnek a debreceni egyetemről alkotott elképzeléseivel. Éppen ezért fogadhatta nagy várakozás Debrecenben a kultuszminiszter kinevezését.²⁰

Ezzel szemben 1923 márciusában hirtelen nagy veszteség érte a lassan, de biztosan alakuló balkanológiai programot: Klebelsberg kultuszminiszter 96.608/1923. számú leirata Pröhle Vilmost a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen alakuló Kelet-Ázsiai Nyelvek és Irodalmak Tanszékhez helyezte át. A döntés két szempontból is érthetetlen: egyrészt azért, mert korábban maga Klebelsberg is kiemelt szerepet szánt a debreceni egyetemen a török történelem és filológia tanulmányozásának, másrészt pedig azért, mert ellentmond a felsőoktatási politikájának egyik leglényegesebb elemével, a kulturális decentralizációval is.²¹

²⁰ HUSZTI József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1942. 54, 181-185. A Klebelsberg-féle egyetemi politikához lásd még LADÁNYI Andor: *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Argumentum, Budapest, 2001.

²¹ Pröhle áthelyezésének oka az lehetett, hogy a török-tatár nyelv mellett a japán, illetve a kínai filológia hazai tanulmányozásának is úttörője volt, és Debrecenben is kezdeményezte a japán tanszék felállítását. A Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerveződő új Kelet-Ázsiai Nyelvek és Irodalmak Tanszék éppen ezen nyelvek oktatását tűzte ki célul. Pröhle egyébként filológiai munkássága mellett vezető szerepet vállalt a Horthy-korszak elején szerveződő szélsőjobboldali, értelmiségi társaságokban (Etelközi Szövetség, Ébredő Magyarok Egyesülete) is, sőt, 1920-tól 1922-ig a debreceni II. választókerület nemzetgyűlési képviselője, emellett a turanista eszme híve volt. Pröhle az Ébredő Magyarok Egyesületében és az Etelközi Szövetségben lásd LADÁNYI Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919-1921)*. Értekezések a

Természetesen Darkó és a kar felháborodottan, de eredménytelenül tiltakozott. Pröhle talán már sejtethetett valamit, mivel 1921/22-es tanév végén csak megkésve, a kar többszöri felszólítására hirdetett a következő félévre előadást. 1923 novemberében búcsúzott el végleg az egyetemről, mely Darkó közreműködésével 1923 áprilisában megpróbálta újra megszervezni a török lektorátus, ez a kezdeményezés azonban sikertelen maradt, így a karnak végül gondoskodnia kellett Pröhle óráinak törléséről.²²

Pröhle távozásával Tuster, látva a kar és Darkó ragaszkodását a Balkán-programhoz, ismét kísérletet tett a balkanológiai szakelőadáság elnyerésére, ezúttal a balkáni népek demográfiájáról nyújtotta be pályázatát, melyet a tanács ismét elutasított.²³

Darkó ezek mellett a balkanológiai programjának egy másik alapvető fontosságú részét, a bizantinológiai tanszéket is próbálta megszervezni. Korábban, a világháború éveiben már voltak olyan órák az egyetemen, melyek a bizánci történelemmel is kapcsolatban álltak. Ekkor Rugonfalvi Kiss Istvánt, aki a magyar történelmet adta elő, kötelező frontszolgálatra hívták be, és helyettesítését a kar Darkó Jenőre bízta. Darkó, aki ekkor az I. klasszika-filológia (görög) tanszék vezetője volt, a tanszabadság elvében saját érdeklődési területével kapcsolatos előadást tartott „A magyar történelem görög kútfői” címmel.²⁴

1923-ban jelentkezett a megfelelő személy a bizánci történelem előadására is. Ekkor Fehér Géza középiskolai tanár „A magyar történet görög kútfőinek philológiai feldolgozása” címmel magántanári habilitáció iránt való kérvényt nyújtott be a karhoz. Fehér 1913-ban szerzett bölcsészdoktori oklevelet a budapesti egyetemen, majd középiskolai tanár lett. 1922-től rendszeresen utazott Bulgáriába, ahol régészeti ásatásokon vett részt. A magyar őstörténet kutatásai során a bolgár-magyar, török-magyar kapcsolatokkal kezdett foglalkozni, és ennek kapcsán ismerte meg Darkó Jenőt.²⁵

A kari tanács a görög-bizánci filológiával foglalkozó Darkót és magyar

történeti tudományok köréből 88. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 17.

²² A török tanszék és Pröhle áthelyezésének állomásait lásd BTK Jk 1922/23-as tanév, XI. rendes kari ülés (1923. március 26.) 73. szám. BTK Jk 1921/22-es tanév, XIV. rendkívüli kari ülés (1922. június 19.) 76. szám. BTK Jk 1923/24-es tanév, V. rendes kari ülés (1923. november 20.) 24/i szám. BTK Jk 1923/24-es tanév, XI. rendes kari ülés (1924. április 2.) 85. szám. HBML VIII.8/b. 6. d. 70/1923-24., 71/1923-24., 110/1923-24. és 131/1923-24.

²³ Tuster újabb pályázatát és elutasítását lásd BTK Jk 1923/24-es tanév, VII. rendes kari ülés (1923. december 14.) 48. szám, ill. BTK Jk 1923/24-es tanév, VIII. rendes kari ülés (1924. január 26.) 55. szám.

²⁴ BTK Jk 1914/15-ös tanév, II. rendes kari ülés (1914. november 4.) 12. szám. BTK Jk 1914/15-ös tanév, V. rendes kari ülés (1915. január 23.) 35. szám. BTK Jk 1915/16-os tanév, I. rendes kari ülés (1914. szeptember 29.) 6. szám.

²⁵ MORAVCSIK Gyula: Fehér Géza. *Antik Tanulmányok II.* (1955) 4. füzet, 262.

történelem professzorát, Rugonfalvi Kiss Istvánt jelölte ki habilitációjának bírálójául. Egy évvel később, 1924 szeptemberében Fehér Géza megkapta magántanári képesítését, melyet a vallás- és közoktatásügyi miniszter is megerősített.²⁶

Ugyanakkor kérdéses volt, hogy Fehér melyik tanszékhez kerüljön, hisz a magyar történelem épp annyira érintett volt a habilitációjának témájában, mint a görög filológia. Bírálói is az egyik, illetve a másik tanszék professzorai voltak, ami jelzi, hogy a kar sem tudott egyértelműen állást foglalni a kérdésben. Végül minden bizonnyal Darkó nyomására Fehér a klasszika-filológiához került, és debreceni pályafutása során végig ezen a tanszéken is maradt. Órái főként a bizánci szerzők magyar vonatkozású ismereteire, a bizánci-magyar és a bolgár-magyar kapcsolatokra koncentráltak, de csak a tanévek második félévében hirdetett stúdiumokat, mivel az első félévéket, kutatási célból, általában Szófiában töltötte.²⁷

1933 áprilisában Darkó már a nyilvános rendkívüli tanári kinevezésére tett javaslatot a kari tanácsnál, mely egy hónappal később meg is adta a kinevezést.²⁸ Fehér Géza karrierje lassan, de biztosan emelkedett felfelé. A honfoglalás korában Magyarország területén élt szlávok régészeti hagyatékának meghatározása, összegyűjtése és történeti értékelése, illetve a bolgár-magyar történelmi kapcsolatok bizánci források alapján történő vizsgálata terén végzett úttörő és alapvető munkájáért 1939-ben a Bolgár Tudományos Akadémia tagjai közé választotta.²⁹ Ennek ellenére a bizantinológiai tanszék megszervezését ekkor

²⁶ BTK Jk 1922/23-as tanév, XIII. rendes kari ülés (1923. május 29.) 91. szám. BTK Jk 1924/25-ös tanév, I. rendkívüli kari ülés (1924. szeptember 6.) 2. szám.

²⁷ Bizánci szerzők munkáiról szóló órák pl. 1925/26-os tanév II. félév „Konstantinos Porphyrogenetos – De administrando imperio” [Tanrend... 1925/26. II. félév. Db. 1926. 15.]; 1930/31-es tanév II. félév „Bölcs Leó császár Taktikájának a magyarokra vonatkozó adatai” [Tanrend... 1930/31. II. félév. Db. 1931. 15.]; 1932/33-as tanév II. félév „Konstantinos Porphyrogenetos munkáinak magyar vonatkozású adatai” [Tanrend... 1932/33. II. félév. Db. 1933. 18.]. A bolgár-magyar kapcsolatokról szóló órák pl. 1936/37-es tanév II. félév „A bolgár-magyar kapcsolatok bizánci forrásai” [Tanrend... 1936/37. II. félév. Db. 1937. 19.]; 1938/39-es tanév II. félév „Bolgár-magyar őstörténeti kapcsolatok” [Tanrend... 1938/39. II. félév. Db. 1939. 22.]; 1939/40-es tanév II. félév „A honfoglaló magyarok és a bolgárok műveltségére vonatkozó források” [Tanrend... 1939/40. II. félév. Db. 1940. 18.] Fehér Géza az 1939/40-es tanévre is kérte óráinak elhalasztását, mivel Bulgáriában a honfoglaló magyarok és bolgárok műveltségére és ennek a szláv világra gyakorolt hatására vonatkozó anyagot talált. Ennek továbbfejlesztésére és kis-ázsiai, illetve perzsiai tanulmányútjaira elnyerte a vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatását is. BTK Jk 1938/39-es tanév, IX. rendes kari ülés (1939. április 18.) 135. szám.

²⁸ BTK Jk 1932/33-as tanév, XIV. rendes kari ülés (1933. április 27.) 124. szám. BTK Jk 1932/33-as tanév, XVI. rendes kari ülés (1933. május 27.) 133/m szám.

²⁹ Fehér Géza főbb művei *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V-XI. Jahrhunderten*. Budapest, 1921. *A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik*. Budapest,

sem vették tervbe, mivel a kar nem rendelkezett a megfelelő anyagi háttérrel.

Éppen pénzügyi okok miatt 1925-ben az egyetlen megmaradt eredmény, a horvát-szerb lektorság is veszélybe került, ugyanis az 1925/26-os tanév költségvetéséből törölték az állást. Klebelsberg a 81.951/1925. IV. számú miniszteri leiratával a kar a horvát-szerb lektorság visszaállítására vonatkozó kérvényét még elutasította, azonban 1926 elején, a kar és Darkó szorgalmazására végül a 7.333/1926. IV. számú rendeletével végül visszaiktatta az egyetemi költségvetésbe az állást.³⁰

Darkó épp a balkanológiai program és a horvát-szerb lektorság védelmében 1925 decemberében ismét szorgalmazta a tervezet hatékonyabb beindítását. Ekkor már részletesebb indoklással állt elő: *„Ennek az állásnak a megszüntetése, vagyis karunkon a balkanológiai tanulmányok utolsó, még fennálló őrhelyének bezárása azt jelentené, hogy karunk teljesen feladja az évekkel ezelőtt kifejtett s annak idején a felettes hatóság által is méltányolt balkanológiai programját. Pedig az azóta bekövetkezett történelmi események és eltolódások még erősebben arra utalnak bennünket, hogy behatóan foglalkozzunk a bennünket környező s hazánk területére benyomult balkáni népek nyelvével és történetével. Nemcsak gazdasági, hanem szellemi téren is fel kell készülnünk a létért való küzdelemben a balkániakkal várando harcra”*. Tény, hogy Trianon után a megváltozott körülmények módosították többek között a kultúr-, illetve oktatáspolitikai törekvéseket, és ez kihatott a balkanológiai programra is. A koncepcióját Darkó megtartotta, csak a célja változott. Indoklása, noha néhol már-már szélsőségesen nacionalista hangvételű, több ponton egybevág a Klebelsberg-féle oktatáspolitikával, a kultúrfölény biztosításával, azonban a folytatásban Darkó némiképp ellentmond neki, és kiegészíti azt: *„Nemcsak Nyugat felé kell küldeni tehetséges ifjakat, hanem a Kelet felé is, főleg a hazánk területének kétharmad részét megszállva tartó balkáni népek közé, hogy ifjaink közülük menve s ott esetleg le is telepedve a balkániak nyelvének s egész lelki alkatának alapos ismeretével eredményesen dolgozhassanak a magyar nemzeti érdekek védelmében s sikeresen mozdíthassák elő azt az ellenpropagandát, melyet nekünk a balkániaknak világszerte nagy következetességgel folytatott ellenünk irányuló propagandájával szemben minél előbb megindítani el nem hanyagolható érdekünk. Ehhez a munkához a kezdő lépéseket egyetemünknek kell megtennie az által, hogy a balkáni népek nyelvét és történetét ismertető előadásokkal az ifjúság figyelmét és érdeklődését erre a munkára felhívják s őket erre a missióra mintegy előkészítik”*.³¹ Pénzügyi nehézségek miatt azonban

1931. *Magyarok és bolgárok*. Budapest, 1942.

³⁰ HBML VIII.8/b. 8. d. 135/1925-26. és 321/1925-26.

³¹ Darkó tiltakozásait lásd BTK Jk 1925/26-os tanév, II. rendes kari ülés (1925. szeptember 29.)

horvát-szerb lektorság 1931-ig szünetelt.

Még 1925 márciusában Darkó a sajtó segítségével a közvélemény figyelmét is próbálta a balkáni tudományszakok fontosságára felhívni. Erre részben az szolgáltatott alapot, hogy a két világháború közötti időszakban indultak el azok a törekvések az ún. utódállamokban, melyek a tudományt a politika szolgálatába állítva igyekeztek a világháborút lezáró békeszerződések jogosságát alátámasztani. Ekkor kapott szélesebb megjelenést például a dáko-román kontinuitás elmélete, illetve az ehhez hasonló trákoromanizmus is. Darkó az elsők között cáfolta ezeket, ezzel vált ő e hipotézisek egyik legnagyobb tudományos bírálójává.³² Azt vallotta, az országnak kulturális téren is harcolnia kell a revízióért, és ehhez elengedhetetlen, hogy ezeket az elméleteket a magyar tudomány pontról pontra megcáfolja. Véleménye szerint az 1920-as években Magyarországon ismét, és minden eddiginél erőteljesebben előtérbe kell kerülnie a Balkán-kutatás fontosságának. Ez azonban a „magyar tudományos élet programjában kezdettől fogva elég mostoha gyermekként szerepelt s csak a világháború első éveiben keltett nálunk nagyobb érdeklődést, mikor seregeink győzelmesen vonultak be a Balkán belsejébe. De mintha azóta, mióta seregeinket vissza kellett vonnunk a Balkánról, s az utánuk nyomuló balkáni csapatok országunk kétharmad részét megszállották, az a meggyőződés lett volna úrrá közvéleményünkön, hogy nekünk nem érdemes többé foglalkozni a Balkánnal. A háború elején létesített balkáni érdekű tudományos kutatásaink – igaz, anyagi és egyéb lehetőségek híján is – jórészt abbamaradtak s bizonyos elkedvetlenedést és elfordulást vehetünk észre tudományos köreinkben, mely kényszerítő ok nélkül is egyik-másik balkáni érdekű tudományos intézményünk szándékos leépítésében nyilvánul meg. Végzetes tévedés! A Balkán ránk nézve ma még nagyobb fontossággal bír, mint bármikor azelőtt.”³³ Darkó ezekkel a kari tanácsban és a sajtóban megfogalmazott gondolataival az 1915-ben életre hívott balkanológiai koncepcióját immár a revízió és a klebelsbergi kultúrpolitika szolgálatába állította.

Éppen ezért 1926 októberében szorgalmazta a programja felújítását egy általános Balkán-tanszék felállításával, mondván, hogy a kart a török tanszék és horvát-szerb lektorság elvesztésével olyan „súlyos megrövidülés érte, melynek reparálása, ha nem is éppen a török, hanem egy más Balkán-tanszék szervezése által úgysis kívánatos és szükséges”. Indítványát a kari tanács felterjesztette az egyetem vezetőségéhez, azonban az újabb tanszék megszervezésére végül nem

15. szám. BTK Jk 1925/26-os tanév, V. rendes kari ülés (1925. december 18.) 59. szám.

³² Vö. DARKÓ Jenő: Román terjeszkedési törekvések a történelem mezején. *Budapesti Szemle* 1935/237. 181-200.

³³ SICULUS: Trákoromanizmus. *Budapesti Hírlap* XLV. évfolyam 49. szám. 1925. március 1. A „Siculus” név Darkó Jenő álneve volt.

került sor.³⁴

1929-ben már egy hosszabb memorandummal fordult a kari és az egyetemi tanácshoz. Darkó ebben belátta, hogy a Balkán-program megvalósítása többek között a pénzügyi helyzet miatt évtizedeket vehet igénybe, ezért előbb egy olyan intézet megalakítását sürgette, mely „*egyelőre csak a legszükségesebb alapvetésekről s a legaktuálisabb feladatok megoldásáról gondoskodik, s a teljes balkanológiai program megvalósulását a szükségszerű fejlődés természetes folyamataától várja*”. Ezek után rámutatott az aktuálpolitikai helyzetre, melynek összegzésében a Balkán-intézet célját is meghatározva így fogalmazott: „*Szükséges a Délkelet-Európa területén végbement érintkezéseket és keveredéseket népek és kultúrák között a legpontosabban felderíteni, a letelepülések és vándorlások rendjét megállapítani*”. Emellett az új intézet fő céljával az ilyen irányú kutatások nemzetközi publikálását tűzte ki célul, hogy ezekről „*a külföld azonnal és első kézből tudomást szerezhessen*”. Célszerűnek tartotta, hogy ha a kar előadásokat hirdet a Balkán történetéről és újjászervezi a nyelvi lektorátusokat.³⁵

Ezek után is fáradhatatlanul dolgozott programja megvalósításán. 1931-ben sikerült elérnie a horvát-szerb lektorátus újbóli felállítását és Tuster ismételt kinevezését³⁶, majd lektorságának meghosszabbítását, illetve az Alföldi András Budapestre kerülése miatt az ókori történelmi tanszék betöltésére alakult bizottság ülésén felvetette, hogy a tanszék foglalkozzon bizánci történelemmel is.³⁷

Ennek ellenére a pénzügyi akadályok tulajdonképpen kezdettől fogva végigkísérték, és folyamatosan hátráltatták a balkanológiai program megvalósítását. Ezek a nehézségek nemcsak a Trianon utáni súlyos gazdasági helyzetből adódtak, hanem egyrészt abból is, hogy az egyetemtől, Debrecen városától és a kultusztárcától nagy összegeket emésztettek fel az egyetem központi épületének építési munkálatai, másrészt pedig abból, hogy a világgazdasági válság éveiben Karafiáth Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszter drasztikusan csökkentette az egyetemek költségvetését.³⁸

³⁴ HBML VIII.1/b. 21. d. 301/1926-27. etsz.

³⁵ BTK Jk 1929/30-as tanév, IV. rendes kari ülés (1929. október 21.) 31. szám és melléklete. HBML VIII.1/b. 31. d. 683/1929-30. etsz. Darkó egyébként az 1930-as években több ilyen idegennyelvű publikációt adott közre. Egyik ilyen éppen akkor, mikor a római *Academia degli Arcadi* 1936-ban tagjával választotta. Székfoglaló előadása a *Népességi mozgalmak Erdélyben és környékén a középkorban*. SZABÓ Árpád, *i. m.* 1941. 9.

³⁶ BTK Jk 1930/31-es tanév, XIII. rendes kari ülés (1931. június 3.) 130. szám, ill. BTK Jk 1931/32-es tanév, III. rendes kari ülés (1931. október 2.) 14/i szám.

³⁷ BTK Jk 1930/31-es tanév, XII. rendes kari ülés (1931. április 30.) 98/a szám. Alföldi András rövid debreceni pályafutásához: FORISEK Péter: Alföldi András a debreceni egyetemen (1923-1930). *Debreceni Szemle* 2005/2, 231-238.

³⁸ MANN Miklós: *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1997. 76-77.

Így csak a gazdasági válság és az egyetemi építkezések befejezése után, az 1930-as években, Gömbös Gyula miniszterelnökségének második felétől került sor újabb nyelvi lektorátusok megszervezésére. Gömbös nevét azért kell külön kiemelni, mivel már az 1920-as évek végén, Klebelsberg Collegium Hungaricumokról szóló törvényjavaslatának országgyűlési vitájakor javasolta, hogy a kultuszminiszter egészítse ki a koncepciót keleten, illetve a balkáni államokban hasonló intézmények felállításával. Ahogy Gömbös fogalmaz, „*nekünk magasabb szempontból feladatunk és hivatásunk az, hogy a nyugati kultúrának ezer éven keresztül leszűrt tanulságait közvetítsük Kelet felé, a Balkán felé*”. Hivatkozott arra, hogy „*amikor nyelveket tanulunk, tanulunk angolul, franciául, de például szerbül, bolgárul, törökül nem tanulunk, annak ellenére, hogy közülünk nagyon sokaknak, de különösen a gazdasági élet faktorainak gravitációs vonala elsősorban oda irányul, ahol ezek a népek laknak*”. Jól látta, hogy a klebelsbergi kultúrpolitika révén kinevelt nagyszámú magyar értelmiségnek Magyarország nem képes munkalehetőséget biztosítani, így annak politikai okokból is a helyét a balkáni államokban látta.³⁹

Gömbös kezdeményezése nem volt előzménytelen. 1917 januárjától egészen az I. világháború végéig működött Törökországban a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet, melynek feladata a bizánci-magyar, török-magyar kapcsolatok történetének vizsgálata, régészet, Bizánc és az iszlám történetének tanulmányozása, illetve összehasonlító nyelvészet volt. Ennek az intézetnek többek között tagja volt a már említett Fehér Géza is, sőt egy akadémiai kéziratári levél tanúsága szerint a budapesti egyetemen magyar történelmet oktató és a történetírói berkekben nagy tekintélynek örvendő akadémikus, Angyal Dávid az akkor még csak szerveződő Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetbe ajánlotta Darkó Jenőt is.⁴⁰

Az ún. utódállamokba ösztöndíjasok kiküldésére azonban pénzügyi és főként külpolitikai okokból nem került sor. Később Gömbös miniszterelnökként is többször hangoztatta, hogy Magyarország történelmi szerepe a közvetítés Kelet-

³⁹ *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. I. köt. Athaeneum, Budapest, 1927. 410-412. (1927. március 10.) vö. 31. jegyzet – Darkó a debreceni balkanológiai program új céljáról.

⁴⁰ *Darkó Jenő levele Angyal Dávidnak, 1915. január 4.* MTAKK MS 801/30. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetről lásd HUSZTI József, *i.m.* 1942. 153. A Collegium Hungaricumokról LADÁNYI Andor, *i.m.* 2001. 132-141. Stier Miklós: „Kultúrdiplomácia”, külföldi magyar intézetek. In: *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete*. A Gróf Klebelsberg Kunó Alapítvány Füzetei 1. sz. Szerk. KLEBELSBERG Éva. Budapest, 1994. A törvénybe (1927. évi XIII. tc. *A külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség céljait szolgáló ösztöndíjakról*) végül nem foglalták bele Gömbös javaslatát a Collegium Hungaricumok balkáni és keleti országokba való telepítéséről. A törvényt lásd *Magyar Törvénytár*. Szerk. TÉRFY Gyula. *Az 1927. évi törvények*. Franklin, Budapest, 1928.

Európa, a Balkán, illetve a nyugat között. Ez újabb lendületet adhatott a már talán erejét vesztett debreceni balkanológiai programnak.

Éppen erre az időszakra esik a bolgár kormány és követség kezdeményezése, hogy bolgár diákokat, ösztöndíjasokat irányítsanak Debrecenbe. 1933 áprilisában fel is állt egy bizottság Pap Károly dékán, Milleker Rezső, Csűry Bálint, Rugonfalvi Kiss István és Fehér Géza részvételével, mely az ügyben tárgyalásokat kezdett a bolgár követséggel. A kezdeményezés azonban szerencsétlen fordulatot vett egy Debrecenben tanuló, bolgár származású végzős egyetemi hallgató, Boiklieff Dimo ügyetlen beavatkozása miatt. Boiklieff Dimo felkereste a bolgár követséget, és ott úgy állította be, hogy a debreceni egyetemen felállították a bolgár lektorátust, és a kar őt már fel is kérte az állás betöltésére. Amikor a fent említett bizottság megkezdte a tárgyalásait a bolgár követséggel, kitudódott Boiklieff Dimo közbeavatkozása, és kisebb botrány kerekedett belőle. Végül a kezdeményezés nem esett kútba, az egyeztetések a bolgár követ javaslatára szerint azokkal az eredményekkel zárultak, hogy tervbe vették egy „bolgár-ház” felépítését Debrecenben, és a bizottság közvetítő szerepet vállalt abban, hogy a magyar vallás- és közoktatásügyi minisztérium kedvezményeket nyújtson a bolgár diákoknak. Emellett megállapodtak abban, hogy a bolgár állam a maga költségén küld lektort az egyetem számára. Ezek végül a gazdasági válság kellős közepén nem valósultak meg.⁴¹

Boiklieff Dimo ügyetlen beavatkozása miatt a bolgár lektorság megszervezése egy rövid időre le is került a napirendről, és a gazdasági válságból való kilábalás után előbb a román (*oláh*) lektorátus megszervezése történt meg. Az oláh lektorság felállítását Darkó balkanológiai programja után először Láng Nándor, az II. klasszika-filológia (latin) tanszék vezetője kezdeményezte dékáni évében, 1915 végén.⁴² A világháború miatt azonban ekkor még nem történt meg az állás betöltése. Ez csak 1936 áprilisában következett be, amikor Rugonfalvi Kiss István történelemprofesszor javaslatára Fazakas József erdélyi származású középiskolai tanárt alkalmazták oláh lektornak. Kinevezését a kultuszminiszter 16.395/1936. IV. számú leirata hagyta jóvá.⁴³ Fazakas ezek után heti három órában adott elő román nyelvet kezdőknek és haladóknak. 1937 októberében azonban váratlanul lemondott az állásáról, helyettesítését a kar

⁴¹ BTK Jk 1932/33-as tanév, XIV. rendes kari ülés (1933. április 27.) 104/h szám. HBML VIII.8/b. 16. d. 224/1932-33. és 237/1932-33., ill. HBML VIII.8/b. 17. d. 423/1932-33. Boiklieff Dimo ugyanebben a tanévben tette le doktori szigorlatát, és kapta meg a doktori oklevelét. HBML VIII.8/b. 18. d. 763/1932-33. és 824/1932-33.

BTK Jk 1933/34-es tanév, V. rendes kari ülés (1933. november 24.) 36/e szám és melléklete, melyben a bizottság a bolgár követséggel folytatott tárgyalásairól számol be.

⁴² BTK Jk 1915/16-os tanév, IV. rendes kari ülés (1915. december 21.) 24. szám.

⁴³ HBML VIII.8/b. 23. d. 418/1935-36.

Hankiss János franciaprofesszorra bízta, az utódja megtalálását pedig Darkó Jenőre. Darkó a következő kari tanácsi ülésen javaslatot tett Mata János alkalmazására, aki korábban a debreceni egyetem hallgatója volt, és 1931-ben szerzett francia-filozófia szakos bölcsészoklevelet. Ő is Erdélyben született, költő, grafikus és újságíró volt. Debrecenbe kerülése és az egyetem elvégzése után egy ideig a Debreceni Független Újság munkatársaként, illetve a városi levéltár tisztviselőjeként dolgozott.⁴⁴

Az új jelölt alkalmasságát az állás betöltésére Huss Richárd németprofesszor vizsgálta meg. Az egyetemi tanrendek tanúsága szerint azonban Mata csak az 1939/40-es tanév II. félévétől dolgozott román nyelvi lektorként. Ő a kezdőknek továbbra is heti három, a haladóknak viszont már csak heti két órában adott nyelvtani gyakorlatokat, de elődjével ellentétben tartott szövegolvasó órákat is.⁴⁵ Mata sorsa a II. világháború végén tragikus véget ért: 1944 októberében egy bombatámadás áldozata lett.

A román lektorátus megszervezése után ismét előtérbe került a *bolgár lektorság* kérdése. Erre előbb 1935 októberében egy orosz emigráns bölcsészhallgató, Popoff Mihály jelentkezett. A kari tanács azonban, főleg Szabó Dezsőnek, az egyetemes történelem professzorának és Darkó Jenő nagy ellenlásának tiltakozására „*újabb lektori állás szervezését egyelőre szükségesnek nem tartotta, ezért az ügyet napirendről levette*”. 1936 januárjában a már említett Boiklieff Dimo tett ismét kísérletet az állás megszerzésére. Benyújtotta a pályázatát a karhoz, melyet Darkó előadásával, Csűry Bálint és Hankiss János részvételével alakult bizottság vizsgálta meg. Azonban hiába nyilatkoztak pozitívan Boiklieff Dimo pályázatáról, a kar elutasította azt azzal az indoklással, hogy a jelölt nem rendelkezik bizonyos igazoló iratokkal. Darkó később a kérdés újratárgyalását kérte a tanácstól, mivel a bolgár követség megküldte Boiklieff

⁴⁴ Szij Rezső: Mata János. In: *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve [Annales Musei Debreceniensis de Frederico Déri nominati]* LXV. (1986) 405-481.

⁴⁵ A román (oláh) lektorság történetére, Fazakas József kinevezésére, lemondására és Mata János alkalmazására lásd BTK Jk 1935/36-os tanév, XIII. rendes kari ülés (1936. április 29.) 125. szám. BTK Jk 1937/38-as tanév, III. rendkívüli kari ülés (1937. október 19.) 30. szám. BTK Jk 1937/38-as tanév, IV. rendes kari ülés (1937. november 3.) 37/d szám. Fazakas József román lektor órái pl. „Román nyelv kezdőknek” – heti három óra [*Tanrend...* 1936/37. II. félév. Db. 1937. 28., *Tanrend...* 1937/38. I. félév. Db. 1937. 28.]; „Román nyelv haladóknak” – heti három óra [*Tanrend...* 1936/37. II. félév. Db. 1937. 28., *Tanrend...* 1937/38. I. félév. Db. 1937. 28.]. Mata János román rektor órái pl. „Román nyelv kezdőknek” – heti három óra [*Tanrend...* 1939/40. II. félév. Db. 1940. 26., *Tanrend...* 1940/41. II. félév. Db. 1941.]; „Román nyelv haladóknak” – heti két óra [*Tanrend...* 1939/40. II. félév. Db. 1940. 26., *Tanrend...* 1940/41. II. félév. Db. 1941. 26.]; szövegolvasó órák pl. „Eminescu filozófiai költeményeinek olvasása és tárgyalása” [*Tanrend...* 1939/40. II. félév. Db. 1940. 26.], „Calinescu: Viata lui Mihail Eminescu c. művének olvasása” [*Tanrend...* 1943/44. II. félév. Db. 1944. 28.]

Dimóról szóló hiányolt, felvilágosító iratokat. Szabó Dezső azonban az újratárgyalásnak semmi szükségét nem látta, mivel véleménye szerint a kérdésben egyszer már született állásfoglalás és végleges döntés. A kari tanács éles vita után szavazásra bocsátotta Boiklieff Dimo alkalmazásának kérdését, melyet 6-6 arányban ismét elutasított.⁴⁶

Darkó, miután Boiklieff Dimo alkalmazását nem sikerült elérnie, újra felkarolta az orosz emigráns, Popoff Mihály ügyét. Popoff az 1928-as Magyarországra kerülése előtt Oroszországban tanult teológiát 4 féléven keresztül, azonban ennek beszámítását Szabó Dezső nem támogatta, és Darkó ezt csak újabb hosszas vita után tudta elérni 1937 szeptemberében. Egyébként Popoff egész pályafutásán érezhető volt Darkó hatása. A klasszika-filológus professzor javaslatára a kar 1938 januárjában alkalmazta Popoffot bolgár-orosz lektornak, a kinevezését a kultuszminiszter 19.524/1938. IV. számú leirata hagyta jóvá,⁴⁷ de csak egy évvel később került sor a szigorlatára. Ennek tárgycsoportosítása is speciálisan alakult, ugyanis Popoff fő tárgyul a filozófiát, melléktárgyaként pedig esztétikát és magyar történelmet választotta. Mivel az épp érvényben lévő szabályzat szerint nem volt ilyen tárgycsoportosítás, ezért a szigorlatához a kari tanács különengedélye kellett. Popoff 1939 januárjában megkapta a magyar állampolgárságot, és ezután áprilisban, majd szeptemberben tiszteletdíjának megemelésével a kari tanács meghosszabbította lektori megbízatását. Ekkor már másodszor Darkó Jenő volt a Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Kar dékánja, és ebben a minőségben a gyakorlattól eltérően és kissé etikátlanul saját magát és Tankó Béla filozófiaprofesszort osztotta ki bírálónak pártfogoltja „Az orosz lélek” című doktori értekezésére. Ezzel Popoff lektori állása végleg biztosított volt, de az érezhető protekciót talán valamennyire ellensúlyozta, hogy Popoff félévente négy, egyenként háromórás stúdiumot tartott orosz, illetve bolgár nyelvből kezdőknek és haladóknak az egyetemen.⁴⁸

⁴⁶ Boiklieff Dimo pályázata és az alkalmazása körüli vitákra lásd BTK Jk 1935/36-os tanév, VIII. rendes kari ülés (1936. január 15.) 63/h szám. BTK Jk 1935/36-os tanév, IX. rendkívüli kari ülés (1936. február 6.) 76. szám. BTK Jk 1935/36-os tanév, X. rendes kari ülés (1936. február 28.) 90. szám. Boiklieff Dimo kérvényeit a bolgár lektorra való megbízására lásd HBML VIII.8/b. 23. d. 366/1935-36. és 426/1935-36.

⁴⁷ HBML VIII.8/b. 27. d. 525/1937-38.

⁴⁸ Popoff Mihály egyetemi pályafutásához és a miatta kialakult vitákra lásd BTK Jk 1935/36-os tanév, III. rendes kari ülés (1935. október 2.) 19. szám. BTK Jk 1935/36-os tanév, V. rendes kari ülés (1935. október 30.) 33/i szám. BTK Jk 1936/37-es tanév, X. rendes kari ülés (1937. május 28.) 138. szám. BTK Jk 1937/38-as tanév, I. rendkívüli kari ülés (1937. szeptember 9.) 3. szám. BTK Jk 1937/38-as tanév, VIII. rendes kari ülés (1938. január 31.) 82. szám. BTK Jk 1938/39-es tanév, VI. rendes kari ülés (1939. január 26.) 71/c szám. BTK Jk 1939/40-es tanév, II. rendes kari ülés (1939. szeptember 28.) 15-16. szám. Popoff óráira lásd pl. „Orosz nyelv kezdőknek” [*Tanrend...* 1938/39. II. félév. Db. 1939. 32., 1943/44. I. félév. Db. 1944. 27.]; „Orosz nyelv

Nem kapcsolódik szervesen a balkanológiai programhoz, mégis itt kell röviden szólni a *debreceni Kisebbségi Intézet* történetéről is. Az 1930-as évek közepén Faluhelyi Ferenc pécsi jogászprofesszor kezdeményezésére a kultusztárca tervbe vette, hogy a magyar egyetemeken, Budapesten, Szegeden, Pécsen és Debrecenben felállít egy-egy kisebbségi intézetet, és céljaiknak a nemzetközi jog, az I. világháborút követő európai békeszerződések, az államközi szerződések jogi vonatkozásainak vizsgálatát, az európai kisebbségi jogok védelmét, illetve a magyarországi kisebbségek és az ún. utódállamokban lévő magyar kisebbség helyzetének tanulmányozását jelölték ki. Az utóbbi lett volna ezen intézetek fő tevékenysége, és ezt úgy képzelték el, hogy egy egyetem csak egy utódállam magyar kisebbségével foglalkozna. Így jutott a debreceni egyetemnek az erdélyi magyarok ügye. Nem véletlenül, hiszen világháborút követő összeomlás után Debrecenbe menekült a legtöbb erdélyi magyar, akikkel előbb a Menekültügyi Hivatal vezetőjeként, majd a Székely Társaság elnökeként épp a szintén erdélyi származású Darkó Jenő foglalkozott. Természetesen Darkó, Rugonfalvi Kiss Istvánnal, Huss Richárdal, Csúry Bálinttal és Milleker Rezsővel együtt bekerült a debreceni kisebbségi intézet felállítását vizsgáló egyetemi bizottságba 1935 októberében. Azonban az új intézet céljait illetően hosszas vita bontakozott ki a bizottságban. Többen ugyanis nehezményezték a kezdeményezés nyilvánvaló külpolitikai élet, és szerencsésebbnek tartották volna az Erdélyi Intézet elnevezést. Ezt tükrözi Milleker Rezső földrajzprofesszor 1938 januárjában elkészült előadói jelentése, melyben az állásfoglalás egyértelmű: „*Mi nem akarunk kisebbségi, illetőleg kisebbségjogi intézetet fölállítani. Mi az illető elszakított területnek földrajzi, néprajzi, történeti, művészeti és általában kulturális viszonyait akarjuk tanulmányozni, évtizedes, sőt mondhatni évszázados mulasztásokat szeretnénk pótolni, hiszen majdnem semmit sem tudunk ezekről a területekről és ezzel a munkával hozzá akarunk járulni a hajdani, erősebb Magyarország felépítéséhez*”.⁴⁹

Darkó utolsó kezdeményezései, a *szlavisztika tanszék* és a *Kelet-Európa története tanszék* felállítása már közvetlenül a II. világháború kitörése előtti hóna-

haladóknak” [Tanrend... 1938/39. II. félév. Db. 1939. 32., 1943/44. I. félév. Db. 1944. 27.]; „Bolgár nyelv kezdőknak” [Tanrend... 1938/39. II. félév. Db. 1939. 32., 1943/44. I. félév. Db. 1944. 24.]; „Bolgár nyelv haladóknak” [Tanrend... 1938/39. II. félév. Db. 1939., 1943/44. I. félév. Db. 1944. 24.]

⁴⁹ A debreceni Kisebbségi Intézetről lásd BTK Jk 1935/36-os tanév, V. rendes kari ülés (1935. október 30.) 36. szám. HBML VIII.8/b. 23. d. 301/1935-36. és 635/1935-36. Az Erdélyi Intézet elnevezéssel a kultuszminiszter 27.755/1937. IV. számú leirata is foglalkozik. Lásd HBML VIII.8/b. 24. d. 284/1936-37. A Milleker Rezső által megfogalmazott állásfoglalást lásd BTK Jk 1937/38-as tanév, VII. rendkívüli kari ülés (1938. január 12.) 75. szám. A kisebbségi intézetekről lásd még BÉDI Imre: *A pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet*. Pannonia Kiadó, Pécs, 1994.

pokra tehetőek. Az első bécsi döntés révén Magyarország visszakapta a Felvidék egy részét, ezért a két új tanszék munkaterve igazából már kevésbé kapcsolódott a balkanológiához, és inkább az északi szláv nyelvekkel foglalkozott. A szlavisztikai órákat egy ideig meghívott előadók, Kniezsa István és Sziklay László tartották. Kettőjük közül Kniezsa ekkor már neves nyelvész volt. 1928-ban doktorált Budapesten, majd az 1930-as évek elején több alkalommal is Lengyelországban és Németországban folytatott szlavisztikai tanulmányokat mint ösztöndíjas kutató. A Magyar Tudományos Akadémia 1939-ban választotta meg levelező tagjának, egy évvel később a debreceni katedra mellett elfogadta a kolozsvári egyetem nyilvános rendes tanári felkérését is. 1941-től azonban ő is a budapesti egyetemre került. Főleg a személy- és helynévkutatással, a magyar helyesírás történetével és a magyar nyelv szláv elemeivel foglalkozott. Debrecenben orosz történeti és óegyházi szláv nyelvtan tanított. Sziklay László pályája csak ekkor kezdett felemelkedni. Kniezsaéhoz hasonlóan egyetemi évei alatt ő is tagja lett az Eötvös-Kollégiumnak, és 1934-ben szerzett magyar-francia-szlovák szakos bölcsészdoktori oklevelet a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen. Ő főként irodalomtörténész volt, és kelet-európai összehasonlító irodalomtörténettel, szlovák-, lengyel-, illetve délszláv-magyar irodalmi kapcsolatokkal, valamint irodalomelméleti kérdésekkel foglalkozott. Ennek megfelelően Debrecenben is irodalomtörténeti órákat tartott. A tanszék egyébként mind szláv nyelvészetből, mind szláv irodalomból meghirdetett pályatételeket.⁵⁰

A Kelet-Európa Történeti tanszék megszervezése is Darkóhoz köthető, mivel a pályázatot az állás betöltésére még az ő második dékáni évében, 1938/39-ben írták ki, de az egyre súlyosbodó és hosszan tartó betegsége miatt a lebonyolítást és a beérkezett pályázatok elbírálását a kar Rugonfalvi Kiss Istvánra bízta. A

⁵⁰ A szlavisztika tanszék felállításáról lásd BTK Jk 1938/39-es tanév, X. rendes kari ülés (1939. május 17.) 143. szám.

Kniezsa Istvánról lásd LIGETI Lajos-BÁRCZI Géza: Kniezsa István. *Magyar Nyelv* 1965/2. Főbb munkái: *Magyarország népei a XI. században*. Budapest, 1938. *Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez*. Budapest, 1941. *Keletmagyarország helynevei*. Budapest, 1943. Debreceni órái pl. „Ó-egyházi szláv nyelvtan. Alaktan” [*Tanrend...* 1939/40. II. félév. Db. 1940. 20., 1940/41. I. félév. Db. 1941. 19.]; „Orosz történeti nyelvtan. Hangtan” [*Tanrend...* 1940/41. I. félév. Db. 1941. 19.]

Sziklay Lászlóról lásd SÖTÉR István: Sziklay László. *Helikon* 1987/1-3. Főbb munkái: *Hviezdoslav*. Budapest, 1939. *A szlovák irodalom*. Budapest, 1942. Debreceni órái pl. „A pánszláv eszme fejlődése” [*Tanrend...* 1940/41. I. félév. Db. 1941. 20.]; „Az északi szláv irodalmak vázlata” [*Tanrend...* 1940/41. I. félév. Db. 1941. 20.]; „Hviezdoslav” [*Tanrend...* 1940/41. I. félév. Db. 1941. 19.]

Pályatétel szláv nyelvészetből pl. „Valamelyik szlovák vagy magyar-orosz helység nyelvjárása”; szláv irodalomból pl. „Magyar hatások a XIX. század szlovák irodalmára” [*Tanrend...* 1940/41. I. félév. Db. 1941. 42.]

tanszék az 1939/40-es tanév elején kezdte meg működését, melynek élére a varsói Magyar Intézet vezetője, Divéky Adorján került.⁵¹ Divéky révén a tanszék a tanszabadság elvében főleg az ő kutatási területébe illő, a magyar-lengyel kapcsolatokat vizsgáló órákat hirdetett, de voltak a Kelet-Európa története tanszék eredeti céljával azonosuló, orosz történelemmel foglalkozó stúdiumok is. Ez az utolsó eredmény élte legtovább túl Darkó 1940 januárjában bekövetkezett halálát, a Kelet-Európa története tanszék egészen az 1946/47-es tanévig fennállt.⁵²

Darkó halála után az elindítóját és legnagyobb támogatóját elvesztett balkanológiai program a II. világháború viharában gyorsan feledésbe is merült. A koncepció történetének áttekintése után jogosan vetődik fel a kérdés, hogy miért nem sikerült ennek megvalósítása Darkó debreceni egyetemi tanárságának több, mint 25 éve során, melyet végigkísért ez a kezdeményezés. A válasz nem csak a világháború utáni nehéz gazdasági helyzetben és az egyetemi építkezésekben keresendő. Az okok teljeskörű megismeréséhez érdemes egy rövid összevetést tenni a budapesti egyetemmel, mely a két világháború közötti időszakban a Pázmány Péter Tudományegyetem nevet viselte.⁵³ A főváros a nagy tradíciókkal bíró felsőoktatási intézményei révén Trianon után a tudomány kizárólagos központjává is vált. Klebelsberg ugyan megpróbálkozott a kulturális decentralizáció politikájával, de a bethleni konszolidáció nagy tekintélynek örvendő kultuszminisztere ebben kevés sikerrel járt.

Budapesten a balkanológiával kapcsolatos tanszékek már jóval a debreceni egyetem megalapítása előtt nagy múltra tekintettek vissza. A Görög-Latin Filológia Intézet korábban említett III. klasszika-filológia tanszéke szinte rögtön az 1895-ben történt felállítását követően a bizantinológiával foglalkozott. Az Indogermán és Keleti Nyelvek Intézet keleti nyelvek tanszékén előbb 1865-től a híres Vámbéry Ármin oktatott, és ugyan az 1904-ben történt nyugalomba vonulása

⁵¹ Divéky Adorjánról lásd legújabban Mudrák József: A Bölcsészkar egykori professzora, Divéky Adorján. *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből I.* Szerk. HOLLÓSI Gábor. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola. Debrecen, 2005. 24-26.

⁵² Kelet-Európa történeti tanszék felállításáról és betöltéséről lásd BTK Jk 1938/39-es tanév, VIII. rendes kari ülés (1939. március 14.) 97/r szám. BTK Jk 1938/39-es tanév, X. rendes kari ülés (1939. május 17.) 143. szám és melléklete. BTK Jk 1938/39-es tanév, XI. rendes kari ülés (1939. június 7.) 178. szám és melléklete, mely részletesen tárgyalja Divéky pályáját és publikációit. BTK Jk 1939/40-es tanév, I. rendes kari ülés (1939. szeptember 9.) 1. szám. A Kelet-Európa története tanszéken meghirdetett órák pl. „Lengyelország története a XIV. században, különös tekintettel a magyar kapcsolatokra” [*Tanrend...* 1940/41. I. félév. Db. 1941. 20.], „Oroszország Nagy Péter és II. Katalin korában” [*Tanrend...* 1940/41. I. félév. Db. 1941. 20.]

⁵³ Ez az egyetem a mai Eötvös Lóránd Tudományegyetem jogelődje, és nem azonos mostani Pázmány Péter Katolikus Egyetemmel.

után a tanszék egy ideig szünetelt, de ebből nőtte ki magát 1916-ban a török filológia tanszék, majd 1923-ban ennek utódjául szánták a Pröhle Vilmos által vezetett kelet-ázsiai nyelvek és irodalmak tanszékét. A sémi filológia oktatása a 18. századra nyúlik vissza, majd hosszabb szünet után 1873-ban szervezték újra a bölcsészettudományi karon a tanszékét. A Modern Nyelvek és Irodalmak Intézetén belül szláv nyelvészet és irodalom tanszék már 1849 óta, román nyelv, irodalom és általános romanisztika tanszék pedig 1862 óta működött. A horvát nyelv és irodalom tanszék felállítása a vallás- és közoktatásügyi minisztériumtól indult ki 1892-ben. Az állás betöltésére kiírt pályázatban külön kikötötték, hogy „a kinevezendő tanárnak a horvát nyelvet és irodalmat nemcsak gyakorlatilag, hanem tudományos módon is elő kell majd adnia”. Az 1894-ben beinduló tanszékét végül Margalits Ede, a budapesti horvát internátus főigazgatója kapta. A Történelmi Intézet is bővült balkanológiával foglalkozó tanszékekkel, igaz, csak az I. világháború után. A balkáni népek története tanszék felállítását a budapesti bölcsészkar már 1910-ben, 1911-ben és 1914-ben kérte a vallás- és közoktatásügyi minisztertől, aki csak az 1915/16-os tanév elején járult ehhez hozzá azzal a feltétellel, hogy ez valamelyik üresedésben lévő tanszék terhére történjék. A kar azonban a balkántörténeti tanszéknek a költségvetésbe való felvételét kérte, így a világháború közepette a tanszék végül nem valósult meg. Erre csak 1928-ban nyílt lehetőség, amikor a Kelet-Európa története tanszék mellett felállították a balkántörténeti tanszéknek megfelelő Délkelet-Európa története tanszékét is. Az előbbi Lukinich Imre vezette, aki markánsan képviselte a magyar tudomány Balkán felé való fordulásának szükségességét. Ez a tanszék adta ki 1936-tól a *Közép-Európa Történeti Évkönyvet*, melynek folytatása az 1943-tól francia nyelven kiadott, a balkáni és magyar összehasonlító történetet prezentáló *Revue d'histoire comparée* volt.⁵⁴

Fontos megemlíteni, hogy a budapesti egyetemen e tanszékek élén olyan neves tudósokat találunk, mint Pecz Vilmost, a bizantinológia egyik hazai megalapítóját, Vámbéry Ármint, a neves orientalistát vagy Asbóth Oszkárt, aki a magyarországi szlavisztika, ezen belül az orosz nyelvtudományi kutatás megalapozója volt. Nem mellékes az a körülmény sem, hogy a 20. század első felében balkanológiával foglalkozó tanárok közül öten – Asbóth Oszkár a szláv nyelv és irodalom tanszékről 1908/09-ben, Goldzieher Ignác a sémi filológia tanszékről 1917/18-ban, Siegescu József román nyelv, irodalom és általános romanisztika tanszékről két ciklusban, 1921/22-ben és 1922/23-ban, Németh Gyula a török filológia tanszékről szintén két ciklusban 1932/33-ban és 1934/35-ben, és

⁵⁴ A budapesti egyetem történetére lásd SZENTPÉTERY Imre: *A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története IV. kötet. A Bölcsészettudományi Kar története 1635-1935. A Pázmány Péter Tudományegyetem kiadása. Budapest, 1935. GUNST Péter, i.m. 2000. 231.*

Melich János szláv nyelv és irodalom tanszékről az 1935/36-os tanévben – voltak dékánok.⁵⁵ Ezzel szemben Debrecenben csak Darkó Jenő töltötte be ezt a tisztséget. Érdekes adalék ehhez, hogy 1850 és 1935 között a budapesti egyetemen összesen 23 személy kapott magántanári képesítést balkanológiával kapcsolatos tárgykörből (összehasonlító nyelvészet, horvát nyelv és irodalom, stb.), és ebben nincsenek benne azok, akik valamelyik korszak egyetemes történetéből habilitáltak. Ellentétben ezzel a debreceni egyetemen magántanári képesítést ilyen tárgykörből azokon kívül, akik végül állást is kaptak itt, senki sem nyert el, sőt, a balkanológiát és a bizantinológiát nagyon szorgalmazó Darkó Jenőnél több, mint negyedszázados egyetemi tanári pályafutása során mindösszen három írtak olyan témájú szakdolgozatot, mely ezekhez közelített.⁵⁶

Mint látható a balkanológiának komoly hagyományai és művelői voltak Budapesten, és az összes Balkánnal kapcsolatos tanszék, melyet Darkó Jenő Debrecenben szándékozott megszervezni, az 1920-as évek végére tulajdonképpen megvalósult a fővárosban. Igaz, hogy ez nem olyan alapos koncepció keretében történt meg, mint ahogy azt a klasszika-filológus professzor Debrecenben elképzelte, de a trianoni békeszerződés által megcsonkított Magyarországon, ahol egyébként is bőven diplomás értelmiségi túlkínálat volt, igazából már nem lehetett szükség még egy egyetemre, mely széleskörűen előadja a balkanológiát.

Ehhez érdemes hozzátenni törvényhozási szempontból a kultusztárca viszonyát a balkanológiához. Szó volt Klebelsberg debreceni egyetemmel kapcsolatos nagyszabású terveiről és Gömbös Gyula nyilatkozatairól, de a két világháború közötti Magyarországon elfogadott törvényeket végignézve szembeűnő, hogy mindössze egyetlen olyan van közöttük, mely a balkanológia keretében előadható nyelvek térhódítását valamelyest elősegítette: az 1924. évi II. tc. ugyanis előírta a közhivatalokban a kisebbségi nyelvek biztosítását. De minden bizonnyal ez a törvény a trianoni Magyarország legnagyobb létszámú kisebbségére, a németekre célzott, és a többiek esetében kevéssé tarthatták be. Darkó az országos sajtóban megjelent publicisztikáiban rámutatott arra, hogy a középiskolák tanrendjét is igazítani kellene a balkanológiához. Azonban sem a

⁵⁵ Lásd SZENTPÉTERY Imre, *i.m.* Függelék

⁵⁶ BOLLA József: *A császárság szervezete Justinianus alatt, különös tekintettel a provinciák kormányzására.* 105 l. [Szakdolgozat, kézirat] Debrecen, 1938. SZABÓ István: *Dacia települési viszonyai a római feliratok alapján.* 61 l. [Szakdolgozat, kézirat magyar és latin nyelven] Debrecen, 1938. VÉCSEY Klára: *A római vallásos kultusz emlékei a pannóniai és daciai leletekben.* 96 l. [Szakdolgozat, kézirat] Debrecen, 1939. Lásd MÓDIS László–EMBER Ernő–LUDÁNYI Valéria: *A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karához benyújtott pályamunkák, tanári szakdolgozatok és doktori értekezések bibliográfiája, 1914-1950.* [Kézirat gyanánt]. *A Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve*, 1954. 2. rész. Debrecen, 1955.

klebelsbergi középiskolai törvény, az 1924. évi XI. tc., sem a Hóman Bálint kultuszminisztersége alatt elfogadott reform, az 1934. évi XI. tc. nem szólt sem a szláv nyelvek oktatásáról, sem az egyetemes történelem balkáni történelemmel való kiegészítéséről. Az utóbbi 22.§-ának 4. bekezdése legalább annyi előrelépést jelentett, hogy lehetőséget adott a vallás- és közoktatásügyi miniszternek az „*élő idegen nyelvek tanítása helyett a nemzeti művelődés szempontjából fontos más élő nyelv tanításának*” engedélyezésére is.

1941-ben, tehát egy évvel Darkó halála után, a magyar országgyűlés becikkelyezte „*a szellemi együttműködés tárgyában*” 1941. február 18-án kelt szófiai magyar-bolgár egyezményt (1941. évi XVI. tc.). Ennek 1. Cikke szólt arról, hogy „*a magyar királyi kormány a budapesti királyi magyar Pázmány Péter tudományegyetemen egyetemi tanár, magántanár vagy lektor által vezetett bolgár nyelvi, irodalmi és történelmi tanfolyamot, nemkülönben bolgár tanulmányi intézetet szervez*”, és „*szükség esetén a lehetőségekhez képest más főiskolákon is rendszeresít hasonló tanfolyamokat*”. Szó sem esett a debreceni egyetemen hosszú évek óta tartó balkanológiai kezdeményezésről és az itt már létesített bolgár lektorátusról, vagy ennek fejlesztéséről, bővítéséről. Ebből joggal vonható le az a következtetés, hogy Darkó halála után a vezetőjét, irányítóját vesztett balkanológiai programnak már nem volt perspektívája, és a felső kultuszvezetés már nem igazán számolt vele.⁵⁷

Összegzésül elmondható, hogy Darkó Jenő hiába igazította mindig a programját az aktuális kultúrpolitikai törekvésekhez, az I. világháború után nem lehetett biztosítani Magyarországon és a debreceni egyetemen az anyagi feltételeket, és nem volt már meg az érdeklődés és a szükség ennek a koncepciónak a megvalósítására. Így Darkó 1940-ben bekövetkezett halála után a II. világháború, illetve az 1945 utáni változások hamarosan végképp elsöpörték azt a kezdeményezést, hogy Debrecen legyen a balkanológiai tudományos szakok központja Magyarországon.

⁵⁷ Az említett törvényeket lásd *Magyar Törvénytár*. Szerk. TÉRFY Gyula. *Az 1924. évi törvénycikkek*. Franklin, Budapest, 1925. *Az 1934. évi törvénycikkek*. Franklin, Budapest, 1935. *Az 1941. évi törvénycikkek*. Franklin, Budapest, 1942.

Róbert Kerepeszki

**Balkanological programme at the University of Debrecen
in the first half of the 20th century**

At the end of the 19th century, at the beginning of the 20th century there was a strong political, economic and cultural interest increasing in the peoples of the Balkans. These circumstances had their effects on the University of Debrecen, founded in 1912, and, firstly on Kuno Klebelsberg, the later Minister of Education who set the primary task of the new university: teaching the history and the languages of the Balkans. The idea was developed into a well-elaborated programme, opening with seven new positions by Jenő Darkó, a Bizantinologist who was the leader of the first Classical-Phylology (Greek) Department of the University. This study shows the history of this programme, investigating in detail how the scheme was being affected by the continuously changing circumstances through the turning points of the Hungarian history (World War I, the Treaty of Trianon, the Great Depression, the general directions of the Hungarian educational policy, the Vienna Awards), and why the programme could not finally be realized. After the death of Darkó (1940), who was the greatest promoter and leader of the plan, the initiative that the University of Debrecen, with its programme in Balkanology be the clip between East and West, and receive young would-be scholars men from the Balkans was finally forgotten.